

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İLK DÖNEM SİYASİ OLAYLARIN DİNİ İNANCIN
OLUŞUMUNA ETKİLERİ

Rumeysa VAROL

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN
Doç. Dr. FURAT AKDEMİR

DÜZCE, 2023

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İLK DÖNEM SİYASİ OLAYLARIN DİNİ İNANCIN
OLUŞUMUNA ETKİLERİ

Rumeysa VAROL

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN
Doç. Dr. FURAT AKDEMİR

DÜZCE, 2023

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İLK DÖNEM SİYASİ OLAYLARIN DİNİ İNANCIN OLUŞUMUNA ETKİLERİ

Rumeysa VAROL tarafından hazırlanan tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Furat AKDEMİR
Düzce Üniversitesi

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Arif Aytekin
Düzce Üniversitesi

Prof. Dr. Halife Keskin
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Furat Akdemir
Düzce Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi:
22.06.2023

BEYAN

Temel İslam Bilimleri (Kelâm ve İtikâdî İslam Mezhepleri) Anabilim Dalında Doç. Dr. Furat Akdemir danışmanlığında hazırladığım “**İlk Dönem Siyasi Olayların Dini İnançın Oluşumuna Etkileri**” adlı tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin konusu planlanması konunun araştırılması, yazımı ve değerlendirilmesi kendi özgün çalışmamdır. Tezin tüm evresinde akademik ve etik kurallar çerçevesinde çalıştığımı, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi ifade ederim. Tez çalışmamda elde ettiğim bütün bilgi, belge ve yorumları metinde ve kaynakçada eksiksiz gösterdiğimi tez yazım haklarını ihlal edici bir çalışmamın olmadığını beyan ederim.

22.06.2023

(İmza)

Rumeysa VAROL

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans öğrenimim ve bu tezin hazırlanması süresince gösterdiği her türlü destek ve yardımlarından dolayı çok değerli hocam Doç. Dr. Furat Akdemir'e ve Yüksek Lisans ders döneminde bana yol gösterip destek olan kıymetli Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarıma en içten dileklerle teşekkür ederim.

Bu çalışma boyunca yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen sevgili eşim Ahmet Rıdvan Varol'a ve beni sabırla bekleyen oğullarım Ömer Asaf ve Erdem Bera'ya, eğitim hayatım boyunca bana hep destek olan canım Annem ve Babam'a teşekkürlerimi sunarım.

Haziran 2023

Rumeysa VAROL

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

BEYAN.....	5
TEŞEKKÜR.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR	9
ÖZET	10
ABSTRACT	11
ÖNSÖZ.....	12
GİRİŞ.....	13
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	13
2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlandırılması	16
3.Araştırmanın Metodu	20
4.ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	23
4.1.TARİH, TABAKAT VE KLASİK İSLAM MEZHEPLER TARİHİ VE KELÂM ESERLERİ	23
4.2.ÇAĞDAŞ ÇALIŞMALAR	24
1. İSLAM ÖNCESİ ARAPLARDA DİN VE SİYASET KURUMUNUNA GENEL BİR BAKIŞ	27
1.1. BÖLGENİN SOSYAL-SİYÂSÎ VE KÜLTÜREL DURUMU.....	27
1.2. İSLAM ÖNCESİ ARAPLARDA DİNİ DURUM	32
1.2.1. İslam Öncesi Araplarda Kader İnancı.....	35
1.2.2. İslam Öncesi Araplarda Melek İnancı	37
2. İSLÂM'DA DİNÎ İNANCIN TEŞEKKÜLÜNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER.....	39
2.1. İNSAN UNSURU	41
2.2. SOSYAL UNSURLAR	43
2.3. KÜLTÜREL UNSURLAR.....	44
2.4. EKONOMİK UNSURLAR	45
2.5. DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ VE DİNİ KAYNAKLAR.....	47
2.5.1. Dini Grupların Düşüncelerini Ayetlere Dayandırmaları	48
2.5.2. Dini Grupların Düşüncelerini Hadislere Dayandırmaları	50
2.6. SİYÂSÎ SOSYO-POLİTİK UNSURLAR	52
3. KUR'AN-I KERİM'DE SİYASET/YÖNETİMLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR	55
3.1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ SİYASİ OLAYLAR	58
3.1.1. Hz. Peygamber'in Siyasi Metodu.....	61
3.1.1.1. İstişare Metodu	69
3.1.1.2. Ehliyet Metodu.....	71

4. HZ. PEYGAMBER'İN HASTALANMASI VE DİNİ GRUPLARIN OLUŞUMUNA SEBEP OLAN SİYASİ OLAYLAR ...	74
4.1. NAMAZDA İMAMLIK MESELESİ	74
4.2. KIRTAS HADİSESİ	75
4.3. HZ. PEYGAMBER'İN SİYASİ VASİYETİ.....	76
5. HZ. PEYGAMBER SONRASI SİYASİ AYRILIKLAR.....	78
5.1. HİLAFET DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN İHTİLAFLAR.....	79
5.1.1. Hz. Ebubekir Dönemi Siyasi Olayları	80
5.1.1.1. Beni Saide Sakıfesi Hadisesi	80
5.1.1.2. Hz. Ali'nin Hz Ebubekir'e Biati	89
5.1.1.3. Hz. Ebubekir'in Üsame Ordusunu Göndermesi.....	91
5.1.1.4. Hz. Ebubekir'in Yalancı Peygamberler, İrtidat Edenler ve Zekat Vermeyenlerle Savaşı ..	92
5.1.1.5. Hz. Ebubekir'in Vasiyeti ve Vefatı	95
5.1.2. Hz. Ömer Dönemi Siyasi Olayları	95
5.1.2.1. Kadisiye Savaşı	95
5.1.2.2. Hz. Ömer ve İstiska	97
5.1.3. Hz. Osman Dönemi Siyasi Olayları	98
5.1.3.1. Hz. Osman'a Yöneltilen İthamlar ve Hz. Osman'ın Tavrı	98
5.1.4. Hz. Ali Dönemi Siyasi Olayları	103
5.1.4.1. Hz Ali'ye Biat.....	103
5.1.4.2. Hz. Osman'ın Katillerinin Bulunması Talebi ve Cemel Savaşı.....	104
5.1.4.3. Sıffin Savaşı ve Mushafları Mızrakların Ucuna Asma Hadisesi	107
5.1.4.4. Tahkim Hadisesi.....	111
5.1.4.5. Haricilerin İsyanı ve Nehrevan Savaşı.....	112
5.1.4.6. Hz Ali'nin Şehid Edilmesi	115
5.1.5. Hz. Hasan Dönemi Siyasi Olayları	116
5.1.6. Muaviye Dönemi Siyasi Olayları	117
5.1.6.1. Ziyad b. Ebih'in Basra'daki Hutbesi "Hubetü'l-Betra"	118
5.1.6.2. Muaviye'nin Hz. Peygamber'in Minberini Şam'a Nakletme Teşebbüsü.....	119
5.1.6.3. Muaviye'nin İmametü Saltanata Dönüştürmesi.....	120
5.2. HİLAFET-İMAMET MESELESİNİN İNANÇSAL ALANA SİRÂYESİ ..	122
5.3. SİYASİ TARTIŞMALARIN İLK TEORİSYENLERİ	124
5.3.1. Ma'bed el-Cühenî el-Basrî (v. 80/699).....	124
5.3.2. Gaylan ed-Dimeşkî (v. 99/717)	125
5.3.3. Ca'd b. Dirhem (v. 124/742)	126
5.3.4. Vâsıl b. Ata (v. 131/748)	127
5.4. İMAMET/HİLAFET KONUSUNDA FARKLI ANLAYIŞLAR.....	128
5.4.1. İmametü İmanın Şartlarından Sayan Şia ve Vehhabilik	128
5.4.2. İmamet Konusunu Halka Bırakan Hariciler	131
5.4.3. İmamet Konusuna Terkipçi Yaklaşan Ehl-i Sünnet Anlayışı.....	133
5.5. İSLAM'DA SİYASİ OLAYLARIN YOL AÇTIĞI İMAN ANLAYIŞLARI	135
5.5.1. İman-Amel İlişkisi.....	136
5.5.2. Kader Anlayışı	141
5.6. İSLAM'DA İMAN ESASLARI	143
6. SONUÇ	146
KAYNAKÇA	152
ÖZGEÇMİŞ.....	162

SİMGELER VE KISALTMALAR

a.s.: Aleyhisselâm

b.: Bin/İbn

bkz.: Bakınız

c.: Cilt

c.c.: Celle Celâluh

çev.: Çeviren

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed.: Editör

Hz.: Hazreti

ö.: Ölüm tarihi

M.Ü.: Marmara Üniversitesi

nşr.: Neşreden

r.a.: Radıyallahu anh

s.: Sayfa

s.a.s.: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk.: Tahkik

Ts.: Tarihsiz

OMÜ.: Ondokuz Mayıs Üniversitesi

vb.: Ve benzeri

vd.: Ve diğerleri

ÖZET

İLK DÖNEM SİYASİ OLAYLARIN DİNİ İNANCIN OLUŞUMUNA ETKİLERİ

Rumeysa VAROL

Düzce Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Kelâm ve İtikâdi İslam

Mezhepleri Anabilim Dalı

Tezli Yüksek Lisans

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Furat AKDEMİR

Mayıs 2023, 162 sayfa

İslam düşüncesinde iman; Yüce Allah'ın Hz.Muhammed'e bildirdiği açık ve kesin hükümleri doğrulamak ve tasdik etmektir. Bu inanca sahip kişilere mü'min denir. İslam inancının temeli ve kaynağı vahiydir. İman ilkeleri dinde asıl ilkelerdir. Bu açıdan iman konusu kesin ve doğru bilgiye dayanır. Kelâm literatüründe iman esasları uluhiyet, nübüvvet ve mead şeklinde özetlenmiştir. Bu ilkeler dışında imana konu olan çok sayıda ilke bulunmaktadır. Diğer din ve inanç sistemlerinde olduğu İslam düşüncesinde de dini düşünce ve inanç farklı şekilde etkilenmiştir. İslam toplumunda Hz. Muhammed sonrası gelişen siyasi ve sosyal olaylar dini düşünce ve inanç anlayışının oluşumuna etki etmiştir. İslam düşünce sisteminin oluşum ve gelişim aşamasında yaşanan bu siyasi ve sosyal olaylar, farklı düşüncelerin ve fırkaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasi ve sosyal olaylar, dini referanslar ile temellendirilmiş farklı yorumlar getirilmiştir. Fırkalar, Kur'an ayetlerini bağlamından kopararak yorumlamış, kendi düşüncelerini dini referanslarla destekleyerek hadisler uydurmuş, geçmişte yaşanan tarihi olayları gerçek dışı ve fırkaların kendi amaçları doğrultusunda yorumlamışlardır. Bu durum dini düşünce ve inanç sisteminin sağlıklı ve doğru bir zeminde gelişmesini olumsuz etkilemiştir. İslam düşünce ve inanç sistemini doğru anlamak, sağlıklı ve doğru bir gelecek için ilk dönem gelişen siyasi ve sosyal olayları araştırmak, bu bağlamda nedenlerini ortaya koymak önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kur'an, Siyaset, İman, Sosyal Olaylar, Amel, Hilafet, Harici.

ABSTRACT

THE EFFECTS OF FIRST PERIOD POLITICAL EVENTS ON THE FORMATION OF RELIGIOUS BELIEF

Rumeysa VAROL

Duzce University

Graduate School of Basic Islamic Sciences, Kalâm and Department of Islamic Schools
of Theology Master's Degree With Thesis

Thesis Advisor: Doç. Dr. Furat AKDEMİR

January 2023, 162 pages

In Islamic thought, faith is to affirm and accept the clear and definitive decrees revealed to the Prophet Muhammad by Almighty Allah. People who have this belief are called believers. The basis and source of Islamic belief is revelation. The tenets of faith are the principle tenets in religion. In this respect, the subject of faith is based on precise and correct knowledge. In the kalâm literature, the principles of faith are summarized as deity(uloohiyyah), prophethood(nubuwwah) and afterlife(ma'ad). Apart from these principles, there are many principles that are the subjects of faith. In Islamic thought. Just like in other religions and belief systems, religious thought and belief were affected in different ways. In the Islamic community, The political and social events that developed after Muhammad (pbuh) had an impact on the formation of religious thought and belief. These political and social events experienced during the formation and development of the Islamic thought system led to the emergence of different systems of thought and sects. Different interpretations based on political and social events and religious references have been brought. The sects interpreted the verses of the Qur'an by taking them out of context, hadiths were fabricated in the context of their own thoughts, and historical events in the past were interpreted for their own unrealistic purposes. This situation negatively affected the development of a religious thought and belief system on a healthy and correct ground. It is important to understand the Islamic thought and belief system correctly, to investigate the political and social events that developed in the first period for a healthy and correct future, and to reveal the reasons in this context.

Keywords: The Qur'an, Politics, Faith, Social Events, Action, Caliphate, External.

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun ihtiyaçlarının arttığı, problemlerinin çoğaldığı ve yaşam şartlarının her an değişkenlik gösterdiği çağımızda; günümüze kadar değişmeden gelen Kur'an-ı Kerim'de İslam inanç değerleri taptaze yerini korumaktadır. İnsanın olduğu her alanda farklı görüş ve düşünceler her daim olmuştur. Dini inancın anlaşılması ve şekillenmesinde de birtakım farklı anlayışlar ortaya çıktığı gibi zaman içerisinde dini inancı etkileyen birtakım etkenler olmuştur. İnsan bu etkenlerin ana öznesi olmakla beraber, bazı kültürel, ekonomik, sosyal, düşünce özgürlüğü ve dini grupların fikirlerini ayet ve hadislerden referanslarla desteklemeleri ve siyasi olaylar İslam inancının teşekkülünde rol oynamıştır.

İslam dininde iman ilkeleri Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sünnetlerinde açıkça yer almaktadır. Siyaset ise bir toplum yönetme sanatı olarak her toplum ve her zaman diliminde var olmakla birlikte İslam öncesi dönemde olduğu gibi, Hz. Peygamber zamanı ve onun vefatını müteakiben de devam etmiştir. İslam öncesi Araplar birtakım yanlış ve bozuk inanç sistemine sahip olmakla beraber Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslam dini onların bu yanlış inanç sistemlerine nüfuz ederek kendi inanç değerlerini oluşturmuştur. İnsanların dayanak aldıkları eski kabile gelenekleri ve inanç sistemleri ortadan kaldırılarak yerine yeni hayat düzeni kurulmuştur. Hz. Peygamber'le başlayan bu düzen, O'nun vefatı ile yeni bir boyut kazanmıştır. Onun vefatından sonra Müslümanlar tasarruflarını ve tercihlerini belirlemede, ayet ve hadislere dayanıp göndermelerde bulunarak sosyal ve siyasi hayatta barışı ve düzeni sağlamaya çalışmışlardır. Özellikle siyasi ve sosyal alanda kullandıkları bu dini referanslar onların tasarruflarının dini inancın bir parçasıymış gibi algılanmasına sebebiyet vermiştir.

Çalışmamız, İslam tarihinde özellikle Hz. Peygamber dönemi, ilk Halifeler ve son olarak da Muaviye döneminde yaşanmış siyasi olayların İslam dininin belirlemiş olduğu inanç değerlerine nasıl ve ne şekilde etkide bulunduğunu; bunu İslam öncesi Arapların dini yaşam ve inanç biçimlerine de yer verip kıyaslama tarihi kaynaklarla beslenilerek; sonuca ulaşmayı hedeflemektedir. Çalışmamızın başında İslam öncesi Arapların sosyal, siyasi, kültürel ve inanç biçimleri ele alınmış, ikinci bölümünde Dini inancın teşekkülünde etkili olan faktörler belirlenmiş ve devamında Hz. Peygamber dönemi ve Muaviye dönemi ele alınarak bunların İslam inanç sistemine etkide bulunma süreci ele alınarak değerlendirme yapılmıştır. Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

Rumeysa VAROL

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Din; toplumsal hayatın onsuz olamadığı, zorunlu bir boyutunu oluşturan sosyal kurum ve olgudur. Tarihsel veriler incelendiğinde siyasetin de etkili bir şekilde toplumsal ilişkilere yön verdiği anlaşılmaktadır. Tarihi olay ve süreçler ayrıntılı incelendiğinde siyasetin sosyal hayatın vazgeçilmez bir yönünü oluşturduğu görülür.

Siyaset toplumları idare etme ve onların sorunlarını çözme sanatıdır. Huzurlu bir toplumun alt yapısı; bilgi¹, adalet², danışma (şura)³, rahmet⁴, Allah'a karşı sorumluluk bilinci içinde olmak⁵, doğru sözlü olmak⁶ ve liyakat⁷ temelleri üzerine inşa edilen bir siyaset ve yönetim anlayışıyla paralellik arz eder. Siyaset, bireylerin ve toplumların hayatlarını kolaylaştırmak ve düzenlemek, ihtiyaçlarını karşılamak ve barış içinde yaşamlarını sürdürmek için örgütlenmesidir. Bu bağlamda İslam, siyasetin temelinde yatan ahlakî ve hukukî ilkeleri ortaya koymuş⁸, siyasetin kurumsal yönünün belirlenmesini insanlığın ve toplumsal ihtiyaçların gerektirdiği örgütlenmelerin geliştirilmesine bırakmıştır.⁹ Ancak İslam tarihi geleneğinde din ve siyaset arasında belirgin sınırların olmaması, İslam'ın hayatın her alanına nüfuz ediyor olması bu iki kurumsal yapı arasındaki ilişkinin tespitinde bazı farklı anlayışlar ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İslam'da devlet ve siyaset anlayışı, adil bir düzenin kurularak ve zulmün devre dışı bırakılmak suretiyle, insan haklarına riayet edilerek gücün toplumdaki bireylerden alınmasını önceleyen bir hukuk sistemini ifade eder. Adalet, eşitlik, şura ve ehliyet esasına dayalı bir sistem bunun ana çerçevesini oluşturur. Çoğu dini grup bu meseleyi kelami çerçevede değerlendirmiş ve bundan dolayı hukuk temelli bir devlet ve siyaset anlayışı oluşturamamıştır. Başka bir ifadeyle, tarihsel siyasi tecrübeyi idealize edip dini-siyasi bir doktrin haline getirmeye çalışmış ve dini metinlerde İslami siyaset anlayışının

¹ Açıklamalı Yeni Meal, çev.Arif AYTEKİN (İstanbul: Miraç Yayınları, 1. Basım 2020) ez-Zümer, 39/9.

² el-Maide, 5/8; el-Mümtehine, 60/8.

³ eş-Şura, 42/38.

⁴ Âl-i İmrân, 3/159.

⁵ et-Tevbe, 9/119

⁶ et-Tevbe, 9/119.

⁷ en-Nisa, 4/58.

⁸ el-Maide, 5/8; el-Mümtehine, 60/8; eş-Şura, 42/38; Âl-i İmrân, 3/159; et-Tevbe, 9/119; en-Nisa, 4/58.

⁹ Sönmez Kutlu, "İslam'ın Mezhepler öncesi Tarihsel ve Toplumsal Gerçekliği Sorunu", Journal of Islamic Research 2/29 (2018), 158.

kelami bir temeli olmamasına rağmen bu konuda birçok kelami delil sunulmuştur.¹⁰ İslam, kendisinden önceki dönemin kavramlarını bazen dönüştürmek ve bazen de yeni kavramlar ortaya koymak suretiyle, ahlaki temelleri açısından iyi ve adil bir toplum düzeni oluşturmak istemiştir. Bu amaçla İslam öncesi Arap toplumunun kabile esasına dayalı adil olmayan dünyevi ahlak anlayışını tersine çevirerek, iradeye dayalı ve erdemli davranışlara dayanan kişisel ahlakı inşa etmiştir.¹¹

İslam dininde inanç esaslarını Yüce Allah vahiyle belirtmiştir. İman; Allah tarafından Hz. Peygamber aracılığıyla getirdiği kesin olan şeylere inanmaktır.¹² Kur'an'da yer alan iman esasları açıkça ortaya konmuş ve inanılması emredilmiş, inkâr edenler yerilerek inananlar ise övülmüştür.¹³ Aynı zamanda Kur'an'da yer alan iman esasları bir bütündür ve sonradan bir ilave ve çıkarım olması söz konusu olması mümkün değildir. Kur'an'da iman esaslarının beraber bir bütün olarak zikredildiği ayetler¹⁴ yer almaktadır.

İslam'da inanç ve siyaset arasındaki ilişkiyi inceleyip değerlendirebilmek ve siyasi meselelerin inanca ne denli etkide bulunduğunu görmek adına erken dönem siyasi olaylarının bilimsel yöntemlere uygun şekilde tüm yönleriyle araştırılması çok önemlidir. Bu ilişkinin en önemli ipuçlarını bize Hz. Peygamber dönemi, Halifeler dönemi ve Muaviye dönemi verecektir. Ayrıca bu dönemler değerlendirilirken bu iki kurumsal yapının birbiriyle olan ilişkisi, hangi süreçlerden geçtiği ve birbirlerinden nasıl etkilendikleri de görülecektir.

İslam düşüncesinde din-siyaset ilişkisi kelim ilmi sistemi çerçevesinde değerlendirilmeden bu konuda doğru bir sonuca ulaşmak mümkün olmayacaktır. Klasik kelim konuyu ele alırken kullandığı yöntem ve ulaştığı sonuçlar açısından da değerlendirilmelidir. İslam düşüncesinde din-siyaset ilişkisi dini gruplar tarafından zamanla dini referanslarla desteklenmek suretiyle kutsal bir boyuta çıkarılmıştır. İşte bu bağlamda kutsal ve kutsal olmayanın bir ayrımı ve bu konuda bir sınırlamanın yapılması yapısı itibarıyla kutsal olmayan bir durumun neden bu çerçevede ele alındığının gerekçelerinin neler olduğu teolojik bir bakış açısıyla değerlendirilirse aydınlatıcı ve sağlıklı bir çözüme ulaşabilecektir. Din ve siyaset arasındaki sınırı ve ayırıcı nitelikleri saptamak, kelim ilmi kapsamında değerlendirilmelidir. Zira kelim ilminin yapısı, sorunu

¹⁰ Sönmez Kutlu, "Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması", e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi 1/1 (2008), 7.

¹¹ Kutlu, "İslam'ın Mezhepler öncesi Tarihsel ve Toplumsal Gerçekliği Sorunu", 153.

¹² Hüseyin Atay, Kur'an'da İman Esasları (Ankara: Atay Yayınevi, 1998), 25.

¹³ Atay, Kur'an'da İman Esasları, 26.

¹⁴ el-Bakara, 2/177;285-286; en-Nisa, 4/136.

kendi bünyesinde çözümleyebilecek sistem ve araçlara sahiptir. Ancak bunun sağlanabilmesi için kelamın teolojik ve paradigmatik tek yanlı bakış açısından ve tıkanmışlığından kurtulması gerekmektedir.

İnsan varlık olarak önemli özelliklere sahiptir. Bunlardan üçü dini, ilmi ve her iki alanı da yönlendiren siyasi boyuttur. Toplumun bulunduğu her yerde yöneten- yönetilen ilişkisinin bulunması siyasetin toplum için olmazsa olmazı olduğunu bize göstermektedir. Müslümanlar da tarihleri boyunca siyasal alanı fonksiyonel bir şekilde kullanmış ve bunun yanlış kullanımları sonucunda birtakım problemler ve firkalaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu sebeplerden ötürü İslam- siyaset arası ilişkiyi değerlendirirken niceliksel kapsamdan çok yöntem, ilkeler ve tipolojik merkezli bir araştırmaya da yönelmek gereklidir. Sağlıklı bir netice elde etmek için verilerin içeriği kadar, sorunu çözüme kavuşturacak kuramsal bir çerçevenin işlevselliğinin de önemi büyüktür. Tarihsel süreçte teşekkül dönemi boyunca ele alınacak konunun oluşan tecrübi zenginliğin teorik açıdan da değerlendirilmesi gereklidir. Bu bakımdan basit tanımlamayı aşmak ve meselenin değişim süreçlerinin de incelenmesini sağlamak amaçlanmalıdır. Bu nedenle biz bu çalışmamızda İslam düşüncesinin teşekkül sürecinde inanç ve düşüncenin kuramsal alt yapısının oluşmasında büyük etkileri olan erken zaman dilimini de ele alarak bu konuda din-siyaset ilişkisinin dönüşümüne tanıklık etmeye çalıştık.

Siyaset, dinin kendi içinde firkalara ayrılmasının arka planında bulunan egemenlik, kültürel kimlik ve etnik bazı unsurlar üzerine kurulmuş olan mezheplerin ayrışıp firkalaşmasına zemin hazırlamıştır. Siyaset, kültür, eğitim süreci, toplumsal yapı ve coğrafya dinin firkalaşma sürecinin temel nedenleridir. İslam'da ilk dönemden sonra ortaya çıkan mezhepler iman konusunda çeşitli tanımlar yapabilmişlerdir. Bu farklılıkların sebebiyet veren birçok durum olmakla birlikte biz erken dönem siyasi olaylarının inançsal alana ne kadar etki ettiğini inceleyeceğiz.

Çalışmamızın amacı İslam tarihinin ilk dönemlerindeki özellikle siyasi ve diğer nedenlerin dini inancın şekillenmesinde nasıl bir rol oynadığını din-siyaset ilişkisi bağlamında ortaya koymaktır. Çalışmamızdan öncelikle din ve siyaset ilişkisi değerlendirilerek, klasik erken dönem İslam tarihi kaynaklarından da faydalanılarak İslam öncesi dönem, Hz. Peygamber dönemi, Raşid Halifeler dönemi ve Muaviye dönemi olayları değerlendirilecektir. Bu dönemde yaşanan siyasi nedenli olaylar kaynaklardan taranarak özellikle günümüze kadar ulaşmış mezheplerin dini düşüncedeki inanç farklılıklarının arkasında bu ilişkiyi nasıl değerlendirdikleri tartışılarak, bir sonuca

ulaşılmaya çalışılacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLANDIRILMASI

Din ve siyaset ilişkisi oldukça geniş bir literatüre sahip,¹⁵ pek çok alt başlığı bulunan çok boyutlu bir araştırma alanıdır. Bu çalışmada oldukça geniş olan bu literatürün bir kısmı üzerinde durularak, Müslümanlarda ilk dönem siyasi olayların dini düşüncenin oluşumuna etkileri bulunduğu sosyal çevre, kültürel ekonomik ve siyasi durum incelenerek siyasi meslelerin İslam inancını ne denli etkilediği değerlendirilecek ve bunun sonucunda ilerleyen zamanlarda kurumsallaşan mezheplerin oluşum sürecine katkı sağlanacaktır.

Din ve siyaset ilişkisi tarihin en erken dönemlerine kadar var olmuş olan bir ilişkidir. Toplumsal kurumların günümüz toplumundaki kadar birbirinden ayrı olmadığı

¹⁵ Örneğin bk. Karl Marx, Friedrich Engels, *Din Üzerine*, (Ankara: Sol Yayınları, 2013), 17, 28–31; Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987), 217–220, 227–294; Max Weber, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 361–376; Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995), 351–449; Benedictus Spinoza, *Teolojik–Politik İnceleme*, (Ankara: Dost Kitabevi, 2016), 230–292; Inger Furseth, Pal Repstad, *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*, (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011), 181–201; Grace Davie, *Modern Avrupa’da Din*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2005), 16–24; Günter Kehr, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1992), 93–99; Gustav Mensching, *Dini Sosyoloji*, (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004), 117–130, 253–258; Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 249–304; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 407–423; Yünni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 179–190; Ejder Okumuş, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Din–Devlet İlişkisi*, (Ankara: Lotus Yayınevi, 2005), 11–249; Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, (İstanbul: ARK Kitapları, 2005), 9–233; Ejder Okumuş, “Din ve Siyaset”, *Din Sosyolojisi*, ed. Mehmet Bayyigit, (Konya: Palet Yayınları, 2013), 199–224; Fazlı Arabacı, “Din ve Siyaset”, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 353–361; Ali Akdoğan, *Din Sosyolojisi*, (Rize: STS Yayınları, 2013), 261–263; Mustafa Aydın, *Siyasetin Sosyolojisi*, (İstanbul: Açılım Kitap, 2002), 115–168; Recep Şentürk, *Yeni Din Sosyolojileri*, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 124–126; İhsan Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum*, (Ankara: Otto, 2011), 113–138, 235–277; Necdet Subaşı, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2014), 211–213, 287–309; Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985), 395–400, 465, 466; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, (Ankara: Otto, 2017), 11–291; Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap–İslam Siyasal Aklı*, (İstanbul: Kitabevi, 2001), 11–485; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 1/215–655; W. Montgomery Watt, *Hazreti Muhammed: Peygamber ve Devlet Adamı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 7–278; Cemil Sena, *Hz. Muhammed’in Felsefesi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), 459–467; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 11–222; Ebu’l-Ala Mevdudi, “İslam’da Siyaset Anlayışı”, çev. Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Erol Güngör, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), 236–253; Fazlurrahman vd., *İslam’da Siyaset Düşüncesi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 7–283; Mustafa Öztürk, “İslam Tefsir Geleneğinde Yorum Manipülasyonu: ‘Ulu’l-Emr’ Kavramı Örneği”, *İslamiyat 3/3* (2000), 79–98; Nahide Bozkurt, “Abbasilerde İktidarın Meşruiyeti Üzerine Bir Analiz”, *İslamiyat 3/3* (2000), 147–158; Davut Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 13–334; Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 11–312; M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*, (Konya: Vadi Yayınları, 1997), 7–292; Yasin Aktay, “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı”, *İslamiyat 3/3* (2000), 37–49; Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 1999), 11–398; Jean Bauberot, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003), 7–356; Ali Köse, Talip Küçükcan, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din–Devlet İlişkisi*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 7–300.

dönemlerde dini ve siyasi kurumların iç içe geçtiği ve bu iki kurumun zaman içinde ayrılmaya başladığı bilinmektedir. Ancak günümüzde din ve siyaset ilişkisinin hala tam olarak ayrılmadığını ve bu iki alanın birbirini etkilemeye devam ettiğini görüyoruz. Biz çalışmamızı İslam öncesi Arabistan'ın siyasi ve dini durumunu da değerlendirmek suretiyle İslam ile birlikte bu ilişki nasıl düzenlenmiş ve erken dönem siyasi olayların etkisiyle de bu ilişkinin İslam inanç esaslarına nasıl etkide bulunduğunu araştırıp sonuca ulaşacağız.

Tarih bazında etkileri inkar edilemez olan din ve siyaset tarihte yaşananların en köklü kurucu kavramları arasındadır. Din, bireylerin dünya görüşüne kaynaklık ederken siyaset, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi açısından kaynaklık teşkil eder. Bu sebeple siyaseti tarihe ve topluma yayılmış bir faaliyet ve oluşum olarak ele almak doğru olacaktır. Bu da bizi sadece klasikleşmiş siyaset tanımlamalarına başvurmak yerine, siyasetin politik bilimin bakış açısıyla da temellendirilmesi gerektiği sonucuna ulaştırmaktadır. Bu iki kavram, etimolojik kökenleri itibariyle birçok benzerlik göstermesine rağmen aynı zamanda farklı birer retoriğe de sahiptir.¹⁶ Bu iki alan birbiri ile ilişkili ve birbirlerini doğrudan etkiledikleri bir gerçektir. İşte bu iç içelik sebebiyle bu ikisinin sistematığının doğru bir şekilde kurgulanması gerekir. Bu soruna tutarlı bir çözüm getirilebilmesi için, bu iki alan yapısal karakterlerine kadar çok dikkatli bir şekilde tahlil edilmeli ve çözüm önerileri buradan hareketle doğru bir şekilde oluşturulmalıdır.¹⁷ Böylelikle geçmişteki hataların tekrarlanması söz konusu olmayacaktır.

İslam tarihi boyunca özellikle ilk ve erken dönem idari ve siyasi gelişmelerinin Müslümanları birçok konuda etkilediği bilinen bir olgudur. Bir taraftan siyasi ve idari yapılanma modelinin Kur'an ve Hz. Peygamber tarafından ilkeler koyulmak kaydıyla ayrıntılı bir biçimde belirlenmemiş olması, diğer taraftan İslam öncesi Hicaz Araplarının süregelen bir devlet geleneklerinin bulunmaması, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası ortaya çıkan siyasi ve idari problemleri Müslümanlar kendi bilgi ve deneyimleriyle çözmek zorunda kalmışlardır. Bu da Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemde birtakım ayrışmalara sebep olmuştur.

Dinin olduğu gibi siyasetin de sosyal bir örgütlenme olan devletle birey ve toplum arasında da çok yakın ve karmaşık ilişkiler ağı bulunmaktadır. Bu durumda toplumda

¹⁶ İbni Manzur, Lisanu'l-Arab (İran: Edebu'l-havze, 1405), 13/166-171; 6/106-108.

¹⁷ Mustafa Selim Yılmaz, "Din-Siyaset İlişkisi Bağlamında M. A. El-Cabiri'nin Müslüman Geleneğe Yönelttiği Eleştiriler", Dini Araştırmalar Dergisi 11/32 (Aralık 2008), 32.

etkisi büyük din ile yine toplumda karmaşık ve güçlü bir yapılanmayı oluşturan devlet arasında yakın ilişkilerin bulunması doğaldır. İnananlar, dinin gerektirdiklerini yerine getirerek bir davranış kuralı olarak inançlarını ve buna bağlı olarak pratiklerini, toplumun tüm alanlarında ortaya koymak isterler. Böyle olduğu zaman inananların psikolojik, sosyo-psikolojik ve sosyolojik kazanımları da olacaktır ki; o da kendilerini dünyada içinde yaşadıkları sosyal grup, cemaat ve toplum veya toplumlarla ilişkilerinde güvende hissetmeleridir. Bu da din-siyaset ilişkisini anlamada etkisi göz ardı edilemeyecek bir faktör olarak görülmesine imkan sağlar.¹⁸

İslam dini açısından vahyi bilgiye dayalı Kur'an-ı Kerim dışındaki tüm dini bilgilerin beşeri bilgiye dayalı olduğu kabul edilir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in her türlü yorumu, Hz. Peygamber ile Müslümanların onu uygulayış tarzı da beşeri bilgi kategorisinde değerlendirilir. Bunun gibi siyaset de dinden önce de varlığı bilinen beşeri kurumsal yapıdır. Hz. Muhammed, insanları yalnızca Allah'a inanmaya çağırıyor ve kendisinin yalnızca Allah'ın bir elçisi olduğunu söylüyordu.¹⁹ Buraya kadar dini ve ahlaki bir hareket olan çağrının inançsal ve ahlaki bağlılıklarının siyasi sonuçlar doğuracağı unutulmamalıdır. Siyasi amaçların açıkça dile getirilmemiş olması ya da onların bilincinde olunmayışı, gerçek siyasal olgu ve işleyiş açısından pek önemli olmamaktadır. Çünkü bugün artık net bir biçimde biliyoruz ki, gerekçesi her ne olursa olsun, toplumsal zeminde görülen her tür toplumsal oluşum, siyasal bir potansiyeli de içermektedir.

Dinin toplumsal yaşama girmesi olgusu, somut güç ilişkilerini ve iktidar mücadelesini zaafa uğratabilir ya da etkisizleştirebilir. Nitekim Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilan etmesini izleyen yıllarda başlayan ve vefatına kadar olan süreç, dinin toplumsal zihin yapısında yapabileceği radikal değişim ve dönüşümün örneğini sunmaktadır. Ancak dinin toplumsal ilişkiler ve iktidar mücadelesi üzerindeki etkisinin bir garanti sunmadığını tarih bize göstermektedir. Din inananlara öğretti sunar, toplumsallaşma biçimlerine ilişkin bilgiler ve mesajlar verir; onun toplumsal alan ile ilgili gücü manevi ve dolaylıdır.²⁰

İslam dini getirmiş olduğu inanç, ibadet hukuk ve ahlak ilkeleri ile toplumda köklü değişimler gerçekleştirmiştir. Bu ilkeler doğrultusunda toplumda yerleşmiş olan birtakım yanlış anlayışları değiştirmiş, bazılarını ise yeniden düzenlemiştir.

Buradan hareketle İslam dinin iman esasları Kur'an'da açık ve net bir şekilde

¹⁸ M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset- Siyasal Davranış ve Dindarlık* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 14.

¹⁹ ez-Zümer, 39/30-31; el-Enbiya, 21/34.

²⁰ Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 46.

belirtilmişken; Hz. Peygamber ve vefatı sonrası erken dönemde gelişen birtakım siyasi hadiselerin mezheplerin iman konusunda farklı tanımlar ve esaslar belirterek fırkalaşmalara sebebiyet vermesi ilgi çekicidir. Zira Şiilik, Haricilik, Cebriilik, Mutezillik derken aslında siyasi olan birçok olay Müslümanlar arasında parçalanmalara ve gruplar arası çatışmalara neden olmuş; bu da zamanla pratikteki çatışmaların teorik tartışmalara dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Mabed el-Cüheni, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Ata gibi şahısların geliştirdiği teoriler ve ileri sürdükleri görüşler, toplumdaki çatışmaları durdurmak, halkı sakinleştirmek yerine ilim adamları ile yöneticiler halk arasında cereyan eden tartışmaları ve çatışmaları daha da körüklemiştir. Araştırmamızın kapsamı Hz. Peygamber dönemi, Raşid Halifeler dönemi ve Muaviye dönemi dahil yaşanan siyasi hadiselerin erken dönem ana mezheplerin itikadi görüşlerini ne kadar ve nasıl etkilediğidir.

3.ARAŞTIRMANIN METODU

İslam tarihinde din ve siyaset arasındaki ilişkiyi inceleyip değerlendirebilmek için erken dönem siyasi olaylarının ayrıntılı araştırılması çok önemlidir. Bu ilişkinin en önemli ipuçlarını bize Hz. Peygamber dönemi, Halifeler dönemi ve akabindeki dönemler vereceklerdir. Ayrıca bu dönemler değerlendirilirken bu iki kurumsal yapının birbiriyle olan ilişkisi, hangi süreçlerden geçtiği ve birbirlerinden nasıl etkilendikleri ve inancı ne derecede etkileyip şekillendirdiği de görülecektir.

İslam dininde dinî ayrışmalar ve gruplaşmalar belli bir dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel şartları içerisinde ortaya çıkmış dini-siyasi oluşumlardır. Dini gruplaşmaların teşkilatlanmış şekli olan mezhepler birtakım siyâsî, sosyal, ekonomik problemlerin sonuçlarıdır.²¹ Bu açıdan mezhep ve benzeri dini yapılanmalar, içinde teşekkül edip olgunlaştıkları toplumun ve kültürün rengini almakta hatta bazen bu toplumun değerleri dinle özdeşleştirilebilmekte ve birtakım beşeri unsurların dînî inanca eklenmesine sebep olabilmektedir.²² Her mezhep, din anlayışındaki farklılaşmaların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan tezahürler olmakla birlikte, bunların hiçbirinin dini bütünüyle temsil ettiği söylenemez.²³ Bu nedenle bu gruplaşmalar, din ile özdeşleştirilmeden içinde doğup geliştikleri siyasi-sosyal-ekonomik-kültürel ve hatta psikolojik şartlar içerisinde değerlendirilmelidir.

İslâm tarihinde yaşanmış hadiseleri doğru değerlendirebilmek açısından bilgi ile onun içinde doğup geliştiği ya da yerleştiği toplum arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak bir zorunluluktur. Bu da ancak bilginin ve bilimsel yöntemlerin doğru bir şekilde kullanılmasıyla mümkündür. İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan dini gruplaşmaları daha iyi anlayabilmek için öncelikle onların ortaya çıkmasında rol oynayan şartları ve teşekkül ettiği dönemin zihniyetlerini çözümlmek gerekir. Zihniyetlerin incelenmesi, toplumu ve topluma ait sorunları anlamamıza yardımcı olacaktır.²⁴ Fikir ve hadise irtibatı iyi bir şekilde değerlendirilerek olayların bulunduğu dönemin de şartları göz önünde bulundurularak tek yönlü değil de olayın gerçekleştiği şartlar ve zaman dilimi de dahil

²¹ Sönmez Kutlu, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2002), 13.

²² Mehmet Zeki İşcan, Selefilik İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 15.

²³ Kutlu, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma, 15.

²⁴ Hasan Onat, “Kur’an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi”, İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 14.

edilerek çift yönlü olarak değerlendirilmesi gerekir.

Dini gruplaşmaların, ayrışmaların ve mezhebi oluşumların çoğunun temelinde siyasi meselelerden kaynaklanan beşerî faktörler bulunmaktadır. Dini inancın teşekkülünde farklı unsurların yanı sıra özellikle siyasetin bu gruplaşmaların oluşumundaki büyük bir rolü vardır. Bu siyasi olayların ve diğer faktörlerin inanç ve düşüncenin gelişiminde fikir-hadise irtibatı bağlamında etkileri önem taşımaktadır.

İslam tarihi boyunca özellikle ilk ve erken dönem idari ve siyasi gelişmelerin Müslümanları birçok konuda etkilediği bilinen bir olgudur. Siyasi ve idari yapılanma modelinin ilgili temel ilkeler ifade eden Kur'an ve Sünnet, tüm boyutuyla model oluşturacak bir şekilde Hz. Muhammed döneminde yaşanmadı. İslam öncesi Hicaz Araplarının kültür, gelenek ve kabilecilik anlayışı, süregelen bir devlet geleneklerinin bulunmaması, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasi ve idari sorunları Müslümanlar kendi bilgi ve deneyimleriyle çözmek zorunda kalmışlardır.

Dini gruplaşmalar ve mezhepler araştırılırken önemli hususlardan biri de şahıslar ve görüşler üzerinde derinleşmektir. Mezhebe ait görüşler, bizzat mezhep mensupları ve onların çalışmaları üzerinden tespit edilmeye çalışılmalı, böylece yanlışlar asgariye indirilmelidir.²⁵ Yine bu gruplar siyasi ve itikadi kimliklerini sırf ortaya attıkları fikir ve nazariyelerle kazanmazlar. Onların neye ve kimlere karşı çıktıklarının, hangi gruplarla tartışmalarda bulduklarının tespit edilmesi doğru değerlendirme açısından önem arz etmektedir.

Yayıldıkları coğrafya açısından değerlendirildiklerinde dini gruplaşmalar bazı bölgelerde gelişim gösterememişken bazı bölgelerde son derece güçlü bir akım halini alabilmiştir. Bunun fiziki sosyal ve kültürel şartlarla ilgili olduğu kadar insanların dinî ihtiyaçları ile de yakından ilgisi elbette olacaktır. İslamî mezheplerin kurumsallaşmadığı daha nüvelerinin yeni atılmaya başladığı ilk ayrışmaların yaşandığı Halifeler döneminin bu konuda çok iyi değerlendirmelere ve araştırmalara muhtaç olduğu açıktır. Çünkü mezhepler kısa bir sürede bir anda oluşan gruplar değildir. Aksine bu fikri bölünmeler ve ayrışmaların uzun süreçler içerisinde oluşmaya başladığı ve zaman içerisinde de dönüşüme ve değişime uğradığı kabul edilmelidir. Biz de buradan yola çıkarak ilk fikri ayrılıkların yaşandığı Hz. Peygamber'in vefatı ve sonrasında ortaya çıkan birçok farklı

²⁵ Mehmet Ali Büyükkara, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Meselesi", Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler, ed. Mazlum Uyar (İstanbul, 2003), 398-399.

dini grubun, çatışmaların ve inanç yapılarının oluşmasında büyük etkileri olan erken dönem siyasi oluşumların etkileri ekseninde değerlendirmeye çalışacağız.

Kelam ve İslam Mezhepler Tarihi disiplinlerinin katkısı olmaksızın İslam düşüncesinde din-devlet ilişkilerinin ve buna bağlı olarak da dini ayrışmaların İslam'da inanç konusunda nasıl farklı anlamalara sebep olduğunun doğru bir açıklamasına ulaşmak mümkün olamayacaktır. Klasik kelam konuyu ele alırken kullandığı yöntem ve vardığı sonuçlar açısından da değerlendirilmelidir. Din ile devlet arasındaki ilişki, kutsal ile kutsal olmayan arasındaki ilişki şeklinde algılanagelmiştir. İşte kutsal ve kutsal olmayanın anlamı ve sınırlarının ne olduğu, kutsal olmayan bir yapının, zamanla kutsal sayılmasının gerekçelerinin neler olduğu aynı zamanda teolojik bir hazırlıkla beraber aydınlatıcı ve sağlıklı bir çözüme ulaşabilecektir.

4.ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

4.1.Tarih, Tabakat ve Klasik İslam Mezhepler Tarihi ve Kelâm Eserleri

Çalışmamızda daha çok, klasik islam Tarihi kaynakları kullanılmıştır. Bilindiği gibi ilk dönemler hakkında yapılan çalışmaları vazgeçilmez kaynaklardan birisi Taberi'nin (310/922) kitabıdır.²⁶ Yararlandığımız bir diğer kaynak Taberi'den daha eski olan Halife b. Hayyat'ın (240/854) kitabıdır.²⁷ Bu kitapta da az fakat önemli malzeme mevcuttur. Bir başka Dineverli İbn Kuteybe (276/889)²⁸, iki eserinden istifade ettiğimiz müelliflerimizden birisidir. Müellife nispet edilen ve kendisine ait olmadığı kuvvetle muhtemel olan el-İmame'de önemli bilgiler bulunmaktadır. İbn Kesir (774/1372)²⁹, muahhar bir kaynak olmakla birlikte, zaman zaman yorumlar yapması ve müdekkik bir müellif olması, onun çalışmasını da vazgeçilmez eserler arasına koymuştur. İbn Teymiyye, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye* ve *el-İman*³⁰, eserleri de faydalandığımız eserler arasındadır.

Çalışmamızın kaynakları arasında ana hadis kaynağı olarak kabul edilen Kütübü Sitte, Teracim ve Tabakat kitapları önemli yere sahiptir. Bu kitaplar, nispeten muahhar eserler sayılsa da derli toplu bilgi içermelerinden dolayı istifade edilen kaynaklardandır. İbn Sa'd'ın Tabakat³¹ eseri de bu konuda başvurulabilecek temel kaynaklardandır. Salim b. Zekvan'ın *Es-Sire'si*³² de bize erken dönem İslam mezhepleri ile ilgili bilgiler içeren Harici bakış açısı ile aktaran bir kitaptır ve başvuru kaynaklarımız arasındadır. İbn Hişam *es-Siretü'n-Nebeviyye*³³, İbnü'l-Esir, *el-Kamil*³⁴ Taberi³⁵ İslam tarihi alanında yazılmış temel kaynaklar olması nedeniyle de tezimizde tarihi olaylar incelenirken istifade edilmiştir.

²⁶ İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberî*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019).

²⁷ *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1414/1993.

²⁸ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *El-İmâme ve's-Siyâse* (Kahire, Tarihsiz); İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset*, çev. Kadir Erbil (İstanbul: Maruf Yayınları, 2017).

²⁹ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994).

³⁰ Takıyyuddîn İbn Teymiyye, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye* (Daru Alimi'l-Fevaid, ts.); Takıyyuddîn İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-İmân* (Şam, 1961).

³¹ İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Haşimî el-Basrî, *Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr*, thk. Adnan Demircan, çev. Mahmut Polat (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020).

³² Salim b. Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2016).

³³ Ebu Muhammed Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (Beyrut: Daru't-Tarihu'l-Arabi, 1990).

³⁴ İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî., *el-Kâmil fi't-tarih Terfûmesi* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985).

³⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Et-Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Kitabu'l-İlmiyye Yayınevi, 1987).

Bağdadi'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak*³⁶, Eş'ari, *Makalt'ul-İslamiyyin*³⁷ ve *el-İbane* ve Matüridi, *Kitabü't-Tevhid*³⁸ İbn Hazm, *El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*³⁹ eserleri de kelam ve İslam mezhepler tarihi açısından temel kaynaklar olup faydalandığımız kaynaklardır.

4.2.Çağdaş Çalışmalar

Son dönemlerde akademik boyutta ilk dönem siyasi olayların değerlendirilmesi ile ilgili değerli çalışmalar yapılmıştır. Ethem Ruhi Fıglalı'nın Tercüme ettiği William Montgomery Watt'ın İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi⁴⁰, İmam Ali, ve Osman Eskicioğlu ile beraber İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler, adlı eserleri önemlidir. Bu alanda önemli çağdaş çalışmaların başında Ahmet Akbulut'un Sahabe Dönemi İktidar Kavgası⁴¹ adlı eseri gelmektedir. Eser alanında ilk dönemi özgün ve objektif bir şekilde değerlendirmiş, siyaset ve din ilişkisine dikkat çekmiştir. Yazar, eserinde Müslüman toplumun düşünce ve kültür yapısını ele almakta; Hz. Muhammed sonrası sahabenin iktidarı elde etme çalışmaları, nedenleri ve günümüze yansımalarını incelemektedir. Hz Muhammed sonrası, yönetime hâkim olma ve iktidarın tarihsel arka planı, siyasi ayrışmanın dini boyutu ve günümüze yansımalarına dikkat çekmeye çalışmıştır. Siyasi olayların dine yönelik etkisi ve siyasetin beşeri bir olgusu üzerinde durur. İrfan Aycan'ın, *Hilafetten Saltanata*, çalışması ilk dört halife döneminden sonra, Emevi dönemi ile birlikte Müslüman toplumun Ümeyyeoğulları kabilesi tarafından, cahiliyyeden gelen kabilecilik anlayışı ile birlikte, egemen kabile anlayışı yönetimin saltanata dönüşmesini konu etmiştir. Özellikle siyasetin din üzerindeki derin etkisi ve yönlendirmesi eserde konu edilmiştir. Adnan Demircan, Ali-Muaviye Kavgası⁴², Hilafetin Hikayesi, Haricilerin Siyasi Faaliyetleri, İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi⁴³, İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevali İlişkisi, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset*

³⁶ Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak* (Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, tarihsiz).

³⁷ Ebu'l-Hasen el-Eş'âri, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l- Müslimîn İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005).

³⁸ Ebu Mansûr Muhammed Maturidî, *Kitâbu't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: İsam Yayınları, 2003).

³⁹ İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b.Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017).

⁴⁰ William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021).

⁴¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*.

⁴² Adnan Demircan, *Ali - Muaviye Kavgası* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2010).

⁴³ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013).

*İlişkisi*⁴⁴, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*⁴⁵ bu alana katkıda bulunmuştur. Mehmet Evkuran Sünnî Paradigmayı Anlamak⁴⁶, Hanifi Şahin'in Şiilerin Gözüyle Sünniler⁴⁷, Harun Yıldız'ın, Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi, Mustafa Özkan'ın *Dört Halife Dönemi* gibi çalışmalar bu dönem ve bu konu ile ilgili önemli çalışmalardır. Nur Vergin, Din, Toplum ve Siyasal Sistem⁴⁸, Akbulut, Ahmet "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi"⁴⁹, eserleri de faydalandığımız çalışmalardandır.⁵⁰ Neşet Çağatay, *İslam'dan önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*⁵¹ Maksut Çetin *İslam'da Din Siyaset İlişkisi*,⁵² Mehmet Salih Geçit, *Sahabe Döneminde Siyaset*⁵³ Philip K. Hitti Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi⁵⁴ *Başlangıçtan günümüze İslam Kelamı*⁵⁵ Mustafa Günal, Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset⁵⁶ Adnan Demircan, Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt⁵⁷ Cabiri, *Arap-İslam Siyasal Aklı*⁵⁸ başvurduğumuz eserlerdendir. Merve Ceylan'ın "İslam Tarihinde Sosyal ve Siyasi Hadiselerde Dini Referanslara Yapılan Atıflar"⁵⁹ adlı yüksek lisans tez çalışması da bu konuda önemlidir. Bu tez çalışmasında İslam tarihinde sosyal ve siyasi hadiselerde yapılan dini referanslara atıflar ele alınarak değerlendirilirken biz bu olayların, yaşanırken ve daha sonrasında Müslümanların iman algısına nasıl yansıdığını İslam tarihi kaynaklarından değerlendirdik. Biz de bu zengin literatür arasında "**İlk Dönem Siyasi Olayların Dini İnançın Oluşumuna Etkileri**" adlı tez çalışmamız ile İslam öncesi dönemin inanç yapısını ele alarak; Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında İslam tarihinde Muaviye dönemi dahil olan döneme kadar yaşanan siyasi olayların

⁴⁴ Adnan Demircan, Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000).

⁴⁵ Adnan Demircan, Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009).

⁴⁶ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak.

⁴⁷ Hanifi Şahin, Şiilerin Gözünde Sünniler (İstanbul: Mana Yayınları, 2016).

⁴⁸ Nur Vergin, Din, Toplum ve Siyasal Sistem, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000).

⁴⁹ Akbulut, "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi" İslami Araştırmalar Dergisi 8/34,(1985)

⁵⁰ Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011); Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013).

⁵¹ Neşet Çağatay, İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1957).

⁵² Maksut Çetin, İslam'da Din-Siyaset İlişkisi (Matûridilik Ekseninde) (Ankara: Gecece Akademi Yayınları, 2018).

⁵³ Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset.

⁵⁴ Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989).

⁵⁵ Sabine Schmidke (ed.), Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı, çev. Orhan Şener Koloğlu, Ulvi Murat Kılavuz, Salih Çift (İstanbul: Küre Yayınları, 2020).

⁵⁶ Mustafa Günal, Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019).

⁵⁷ Adnan Demircan, Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008).

⁵⁸ Muhammed Âbid el- Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001).

⁵⁹ Merve Ceylan, İslam Tarihinde Sosyal ve Siyasi Hadiselerde Dini Referanslara Yapılan Atıflar (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

sonradan ortaya çıkan mezheplerin dini inanç algısına nasıl bir etkide bulunduğunu işleyeceğiz.

1. İSLAM ÖNCESİ ARAPLARDA DİN VE SİYASET KURUMUNUNA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. BÖLGENİN SOSYAL-SİYÂSÎ VE KÜLTÜREL DURUMU

Müslüman tarihi başlangıcından itibaren yeniden ele alınması gerekirse Arap-İslam Medeniyetini oluşturan ana kaynak Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu Cahiliye ortamının iyi değerlendirilerek iyi bir karşılaştırma yapmak gerekir. Arap toplumunun İslam öncesi dini ve siyasi yapısının bilinmesi, İslam'ın gelişiyile ne gibi değişikliklere uğradığı, nasıl bir düzenlemeden geçtiği ve ilahi vahiylerin sonlanıp Hz Peygamber'in vefatından sonra nasıl uygulandığı konusundaki bağı kurmada bize yol gösterecektir.

Arabistan'da, tevhid esasına dayalı bir din olarak gönderilen İslamiyet, Müslümanlara inanç ve ahlak sistemiyle birlikte, toplumsal ve siyasi normlar da getirmiştir. Bu normların içeriğinin anlaşılabilmesi ve bir karşılaştırmayı mümkün kılması açısından İslam'ın doğup geliştiği yer olan Arap yarımadasının İslam öncesi dini ve siyasi özelliklerinin ortaya konması faydalı olacaktır.

Mekke, Arap Yarımadasında Hicaz bölgesinin birçok yönden en önemli merkezi konumundadır. Şehirlerin anası (Ümmü'l-Kura)⁶⁰ şeklinde anılarak içinde Kabe'nin bulunması ve Hac ibadetinin yapılması; onu din açısından merkezi bir konuma getirmiştir.⁶¹ Mekke Arabistan'da aynı zamanda diğer şehirlerin de kesişim noktası şeklinde bir konumda olduğu bu onun ticaret açısından da önemli bir konuma sahip olmasını sağlamıştır. Böylelikle farklı dini akımların, inanç ve sembollerinden de etkilenebilmiştir. Mekke'de putperestliğin çıkarak yaygınlaşmasının temel nedeni buna dayanmaktadır. Din ve ticaret merkezi konumunda olması onun bu bölgedeki nüfuzlu kabile ve tacirleri aynı zamanda büyük servet sahibi kılmıştır.⁶²

Kureyş kabilesinin merkez konumunda olduğu Mekke'de, bu kabileye mensup kişiler tarafından Mekke Site Devleti kurulmuştu. Söz konusu devletin birliği, siyasi ideallerden daha çok ticari çıkarlara dayanıyordu.⁶³ Kabe'nin merkezini oluşturduğu dini, siyasi ve ticari yapı birbiriyle ilintiliydi. Bu dönemde tam olarak bir din siyaset ayırımından söz etmek mümkün değildir. Mekke, bu özel durumlara sahip olmakla beraber; Kabe'nin

⁶⁰ el-Kasas, 28/59.

⁶¹ Kureyş, 106/1-4.

⁶² el-Kehf, 18/28; es-Sebe, 34/35; el-Müddessir, 74/11-12; el-Hümeze, 104/1-3.

⁶³ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 2/722.

birçok yönden bakım görevleri de Hz Muhammed'in beşinci nesil dedesi Kusay'dan itibaren Arap kabileleri arasında taksim edilmişti. Yani o Mekke'de siyasi düzeni sağlayan ve bazı sosyal, ekonomik, hukuki, idari ve siyasi kurumların kurulmasına ve geliştirilmesine öncülük etmiştir. Kusay, vefatından sonra da yaptıklarından dolayı Araplar arasında övülmüştür. Hz. Peygamber'in risaleti sırasında Mekke'de bir kısmı Kusay tarafından temelleri atılan, siyasi, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel düzen devam etmekteydi. Bunlar Kabe'nin bakım ve muhafazası ile ilgili görevler olup bir devlet yapılanması şeklinde değildi.⁶⁴ Bu görevler Haşim, Ümeyye, Esed, Nevfel, Mahzum, Abdudhar, Teym, Adi, Cemh ve Sehm gibi Kureyş'in on sülaleden ileri gelen kişiler tarafından yürütülmekteydi⁶⁵ ve bunlar Kureyş tarafından sonradan da devam ettirilmiştir.⁶⁶

Hz Muhammed'in doğumu sırasında şehirdeki en nüfuzlu kişi onun dedesi Abdülmuttalib (Şeybe) idi. Zemzem kuyusunun yerini bularak onu tekrar işlevsel hale getiren Abdülmuttalib Kabe hizmetlerinde üstün bir rol sergileyerek itibar ve saygıyı hem fiilen kazanmış hem de atadan miras olarak almıştı.

Bedevilik ve hadarilik, Arap toplumunun sosyal yapısının dinamiklerini; kabilecilik ve asabiyetçilik ise Arap örf ve adetlerini teşkil etmekteydi. Hicaz bölgesinde, burada yaşayan halkın tanıdığı bir genel başkan vardı ancak bu başkanın toplum üzerinde çok geniş yetkileri bulunmuyordu. Kabileler, şahsi özelliklerinden ve zenginliklerinden dolayı kendilerinden bazı kişileri de lider olarak görmekteydiler. Genellikle veraset usulü devam eden bu başkanlığın, her seferinde çeşitli sınamalarla yeniden kazanılması gerekiyordu. Genel toplantılarda ve konuşmalarda her ne kadar herkesten ziyade bu başkanların sözü geçse de bunların özel bir ayrıcalıkları yoktu ve bununla beraber görevleri çok ağırdı. Herkes onların, savaş ortamında hayatlarını, barış ortamında da zenginliklerini ortaya atmalarını beklerdi.⁶⁷

Hicaz bölgesinde kabile başkanlığı sistemi her ne kadar bir sülalede büyükten büyüğe aktarılarak devam etse de kabile mensuplarının isteklerine bağlı olarak başka bir kabileye bağlı olan bir kimsenin de başkanlığa seçilmek kaydıyla; tam bir veraset sistemine hiçbir zaman dönüşmemiştir. Kabile başkanlarının başlıca görevleri, kabilesinin istek ve

⁶⁴ Demircan, Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, 97.

⁶⁵ Bu görevleri üstlenen Kureyş kollan ve kişiler konusunda geniş bilgi için bkz. Hamidullah, İslâm Peygamberi, 2/700-702.

⁶⁶ Hamidullah, İslam Peygamberi, 71.

⁶⁷ Çağatay, İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, 87.

mevilleri doğrultusunda barış ve savaş durumlarını idare etmekten, göç durumunda yerleşilecek konumları belirlemek ve konuk ağırlamaktan ibaretti. Tüm kabile başkanlarının üzerinde Şeyhu'l-Meşayih ünvanıyla bir genel başkan bulunur ve buna bazen Emir ünvanı da verilirdi.⁶⁸

Cahiliye Araplarında halkın otoritenin emir ve hükümlerinden çıkmadan emirlere itaat etmesi gerekiyordu. Halkın sadece asabiyet bağı bulunan kendi kabile reisi dışındaki liderlere itaati zorunlu olmamakla birlikte, Emire itaat etmediği zamanlarda onun halkı uygun gördüğü şekilde ikaz etme ve düzeltme hakkı da vardı. Ancak kabileler veya temsilcileri gerektiğinde emiri hesaba da çekebiliyorlardı. Arap Yarımadası halkı bu siyasi ve idari anlayışı İslam geldikten sonra da devam ettirmişlerdir.⁶⁹ Dolayısıyla Arap toplumunun kabile yapısında asabiyetin gereği olarak mevcut lidere itaat zorunluluğu ilkesi, Kur'an tarafından da bir değer olarak Müslümanlara telkin edilmiştir.⁷⁰ Cahiliye kabile hayatında emir unvanına sahip olan otoriteye mutlak itaat Kur'an'da "ulu'l-emr"e itaat⁷¹ şeklinde teşekkül etmiştir. Zamanla bu tarz ayetler, yöneticilerin Peygamber'in temsilcisi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak anılarak tarihsellikten çıkarılmış ve bu yöneticilere itaat Allah ve Peygamber'e itaatin bir cüzü şeklinde kabul edilmiştir.⁷² Ancak Kur'an-ı Kerim, ulu'l-emre itaati emretmekle cahili gelenekteki kan bağından doğan asabiye bağı yerine bir akide bağına dayalı bir sistem getirerek dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bunu yaparken de otoriteye mutlak boyun eğme teamülünü de bir yandan sürdürmüştür.⁷³

İslam öncesi Arap toplumunda can ve mal güvenliği doğrudan kişinin kendi kabilesinin hırsızlık, adam öldürme ve benzeri olayların intikamını almaya hazır ve yeterli durumda olmasına bağlıydı. Kabile başkanının bilgisi dışında kabile bireylerine zarar vermek kabileler arası düşmanlıklara, hatta kan davalarına sebep oluyordu. Bu durumda Arap kabileleri arasında saygınlık ve soyluluk aslında önemli ölçüde kabilenin askeri ve ekonomik gücüne dayanmaktaydı.⁷⁴ Cinayet olaylarında katil, maktulün akrabalarına intikam almak üzere gönül rızası ile teslim edilirse kan davası sonlanırdı. Ancak bu onlar için şeref değerinden yoksun bir iş sayılırdı ki bu durumda onlar çoğu zaman, katili

⁶⁸ Çağatay, İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, 88.

⁶⁹ Hizmetli, İslam Tarihi, 117.

⁷⁰ en-Nisa, 4/59; el-Maide, 5/33-34.

⁷¹ en-Nisa, 4/59.

⁷² Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi el-Cessas, Ahkamu'l-Kur'an (Beyrut, ts.), 1/180-181.

⁷³ Emrah Dindi, Kur'an'da İslam Öncesi Kültür (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 594.

⁷⁴ Hizmetli, İslam Tarihi, 119.

kendileri öldürmeyi tercih ederlerdi. Çünkü onlardaki bu yüksek şeref duygusu onların ahlak prensibinin esasını teşkil etmekteydi.⁷⁵ Bunu burada zikretmemizin sebebi Hz. Peygamber dönemi sonrasında halifelerin şehit edilmelerinin arka planını araştırmaktır.

Çöl kültüründe çok yoğun olan şeref duygusu Mekke’de, Kabe’ye karşı gösterilen ihtimam ve buna bağlı refah ortamından kaynaklanan durumdan dolayı biraz etkisini kaybetmiş bulunuyordu. Mekke’de ticaret sayesinde halk iktisadi bir üstünlüğe sahipti ancak Medine’de halkın başlıca geçim kaynağının ziraatçılık olması burada münasebetlerin daha basit olmasını sağlıyordu. İslamiyetin zuhuru esnasında Medine’de kan davaları neredeyse tüm insanların tehlikesizce dışarıya çıkamayacak kadar fazlaydı.⁷⁶

Göçebe şekilde yaşayan Arapların hayli zor olan çöl yaşamı şartlarına uyum sağlamaları bazı etkenleri de beraberinde getiriyordu. Göçebe yaşayanlardan bir grup bir anda asli ihtiyaçlarını dahi karşılayamayacak duruma inebiliyor ve içinde asimilasyona uğrayacağı güçlü bir kabilenin yönetimi altına girebiliyordu. Bir kabilenin çölde bulunan başarılı konumunu muhafaza etmesi sadece insanların yoğun şeref duyguları sayesinde ve ciddi talihsizliklerin yaşanmadığı zamanlarda mümkündü. Bu göçebe yaşamın büyük zorluklarına katlanarak yaşamının olağanüstü bir beceri istemesi; sorumluluğu üzerine alanların, tamamen yüksek standartta bir şahsiyet ve davranışa sahip olmalarını gerektirmekteydi. Arapların bu örf ve adetlerinde barındırdıkları kıymetli şeyler İslam’ın da bünyesinde yerini çeşitli mahiyetlerde sürdürerek ya da hiçbir değişikliğe uğramadan dini bir niteliğe bürünerek de devam etmiştir.⁷⁷ Yine bununla beraber İslam öncesi dönemde dikkat çekici bir husus da birçok kötü olayın, bireysel olmayan manevi bir güce yani zaman veya kadere atfedilmesi inancı da mevcuttu.⁷⁸

Esasen günümüzde de görüldüğü üzere Arap Yarımadası halkı iş ve hareketlerinde her zaman serbestliği istemiş ve öyle davranmışlardır. Çünkü onların bu egemenlik ve özgürlük isteği kendilerine kim hakim olmak isterse ona düşmanlık besleyerek sürekli ve düzenli bir hükümet sistemi kurmalarına engel teşkil etmiştir. Bu yönleri Hristiyanlık, Yahudilik gibi dinlere de girmelerini engellemiştir.⁷⁹

Cahiliye dönemi arapların o dönemdeki yönetiminde amaç toplum kurmak yerine toplumsal düzenin devamlılığını sağlayacak köklerin tesis edilmesi idi. Medeni şehir

⁷⁵ Çağatay, İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı.

⁷⁶ Çağatay, İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, 87.

⁷⁷ William Montgomery Watt, İslam Nedir, çev. Elif Rıza (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993), 27.

⁷⁸ el-Casiye, 54/24.

⁷⁹ Çağatay, İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, 89.

toplumlarında herkesin bünyesinde eşit görüldüğü toplumu birleştiren, kontrol eden ilişkileri düzenleyen harici bir din ya da bir nass gereklidir. Bu nass birleştirir, kontrol eder, toplumu, gündelik ilişkileri, savaşları düzenleyen yasalar koyar. İnsanların algı düzeylerini, içinde yaşadıkları sosyal ve ticari ilişkiler ve kabile sınırlarının ötesine taşır.⁸⁰ O dönemde İslam öncesi henüz nass ve yazılı kurallar olmadığı için de kesinlikle böyle bir toplumdan söz edemeyiz.

Hicaz bölgesinin İslam öncesi yerleşmiş siyasi durumu, arapların özgürlük ve bağımsızlık istekleri, ceza ve yönetimin nasıl işlediği konusundaki bu bilgiler İslam sonrasında siyasetin dinin inanç alanında nasıl değişiklikler yaptığı konusunda bize daha açıklayıcı bilgiler verecektir.

Arap kabileleri arasında siyasi ve idari alanlarda önemli bir rekabet ve mücadele bulunuyordu. Bazen yıllarca süren kanlı kabile savaşlarına bile yol açan iktidar kavgası, kabileler arası ihtilaflar ve ittifakların da başlıca sebeplerindendi. Siyasi ve idari hakimiyet güçlü kabilelerin zayıf olanlara galebesi, topraklarını ve servetini ele geçirmesi esasına dayanıyordu.⁸¹ Yine bu kabileler arası ihtilaflar Hz. Peygamber'in vefatından sonra yavaş yavaş tekrar görülmeye başlamış ve bu da birtakım ayrılıklara sebep olmuştur.

Mekke'deki bu mevcut karmaşık ve kabilevi düzen ve ilişkiler ağı şehrin ve bölgenin tamamını etkileyen bir siyasi birliğin varlığına imkan vermiyordu. Bu sebeple buradaki siyasal düzen her kabilenin kendi iç asayiş ve yönetimini sağlayarak otorite kurmak suretiyle kabileler tarafından sağlanıyordu. Hicaz'ın diğer şehirleri de aynı durumda olmakla beraber bu siyasal yapı içerisinde sürekli bir çatışma ve hâkimiyet yarışının da varlığı devam etmekteydi.⁸² Medine ise siyasi konuda Mekke'den daha şanssız durumdaydı. Şehirde yaşayan Araplar Evs ve Hazrec adıyla büyük iki kabile şeklinde ayrılmışlardı. Bu iki kabile ve Yahudi kabileleri olarak burada da yönetim konusunda tam bir istikametten söz edilemez.

Araplar arasında bölgedeki kabile yapılanmasından ve siyasi boşluktan kaynaklanan rekabet ve çatışma ortamı bölgeyi huzursuz zulüm ve adaletsizliklerin yaşandığı bir hale getirmişti. Bu olumsuzluklarının yanında Cahiliye dönemi birtakım düşünsel faaliyetlerin yapıldığı bir ortamdır ve köklü bir geleneğe sahiptir. Buradan hareketle Kur' an, tam

⁸⁰ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 57.

⁸¹ Hizmetli, İslam Tarihi, 117-118.

⁸² Demircan, Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, 95.

anlamıyla bilinçsiz bir topluma değil aksine belli bir zihinsel alt-yapıya sahip insanlara hitap etmekteydi. Diğer taraftan İslam dini, siyasi, iktisadi ve birçok yönden tam olarak bu realitenin reddiydi. Arapların bu dönemdeki dinî durumlarını değerlendireceğiz.

1.2. İSLAM ÖNCESİ ARAPLARDA DİNİ DURUM

Hz İbrahim'in oğlu Hz İsmail ve çocukları Mekke bölgesine yerleştikten sonra soyu o bölgede iyice yayılmış ve Amalikalıları o bölgeden çıkarmışlardı. Zamanla Hz İsmail'in soyundan gelenler Mekke bölgesi kendilerine dar gelecek derecede çoğalınca aralarında birçok düşmanlık ve savaşlar çıkmış ve yenilenler Arabistan'ın farklı şehirlerine sürülmüşlerdi.⁸³ Müslümanlar arasında eski Arap putperestliğini ve Arap toplumunun eski yaşantısı ile ilgili bilgilerin bize ulaşmasını sağlayan ilk kişi 151/768 yılında Bağdat'ta vefat eden İbn İshak olmakla beraber ondan yaklaşık 55 yıl sonra vefat eden Kitabü'l-Esnam (Putlar Kitabı) ile Cahiliye devri Arap Putları ve putperestliği hakkında müstakil eser koyan ilk kişi olma ünvanına sahip İbn'ul-Kelbi'dir. O, Putperestliğin Mekke'de Araplar arasında ilk olarak ortaya çıkışını Mekke'ye çeşitli durumlardan ötürü gelip daha sonraları ayrılmak durumunda kalan kişilerin veya orada yaşayıp yolculuğa çıkacak kişilerin yanlarına oradan taşlar alarak ayrıldıklarını ve o taşlara aynı Kabe gibi kutsiyet atfederek başladığını ifade eder. Zamanla bu durumun onları hoşlandıkları şeylere ibadete sürüklediğini böylece şirke düştüklerini anlatır.⁸⁴

İbnü'l-Kelbi'nin naklettikleri o dönem Arapların Allah'ı bildikleri, Telbiye duasını yaparak Allah'ı bildikleri ve ilah olarak addettikleri diğer putlarını Allah'a ortak koşmak sureyle şirke düştüklerini ve aynı zamanda diğer ilahların mülkiyetini de Allah'a verdiklerini gösterir.⁸⁵

Hz İsmail'den gelen tevhid inancını ilk olarak tahrife uğratarak putları bu inanca dahil eden kişinin Amr b. Luhayy olduğu ve Kabe'nin işlerini idare eden el-Haris ile Kabe'nin yönetimi konusunda anlaşmazlığa düşerek aralarında savaş çıkmasına sebep olduğu kaynaklarda geçmektedir. *“Amr b Luhayy'ın İsmailoğullarını yanına alarak Cürhümlülerle olan savaşı kazanması Mekke'nin ve Kabe'nin yöneticiliğinin onun eline geçmesini sağlamıştır. Sonrasında şiddetli bir hastalığa yakalanarak kendisine Şam'ın*

⁸³ İbnü'l-Kelbi-Mihail Nuayma, Putlar Kitabı, çev. Erdiñç Doğru-Kemal Çelik (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 17.

⁸⁴ İbnü'l-Kelbi-Mihail Nuayma, Putlar Kitabı, 17-18.

⁸⁵ Yusuf, 12/106 “Onların çoğu ortak koşmadan Allah'a iman etmezler.” ayeti de bunu doğrulamaktadır.

Belka yöresinde bir kaplıcadan şifa bulacağı bildirilince oraya giderek iyileşir. Oradaki halkın putperest olduğunu ve putlara taptıklarını gördü. Onlara “Bunlar ve bu yaptığınız şeyler nedir?” diye sordu. Onlar da: “Biz bunlar vasıtasıyla yağmur yağdırılmasını ve düşmanlarımıza karşı bize yardım edilmesini isteriz” diye cevap verdiler. Onlardan kendisine de vermelerini istedi onlar da verdiler. Aldığı putlarla beraber Mekke’ye döndü ve onları Kabe’nin çevresine dikti.”⁸⁶ Ve oradan Hubel putunu alarak Mekke’ye getirmiş ve topluma ona ibadette bulunmaları için telkinde bulunduğunu ifade eder.⁸⁷

İslam toplumunu Cahiliye Araplarından ayıran en önemli fark, inançtır. Temel farklılık, Allah’ın bir oluşuna aykırı inançların kabulünden kaynaklanıyordu ve Allah’ı tavsif ederken kullandıkları kavramlar da farklıydı.⁸⁸ Cahiliye şirk inancı yerini Allah’tan başka ilahları reddetme esasına dayalı olan tevhit inancına bırakmış; yine ahireti inkar ederek sorumluluğu ortadan kaldıran inanç yerine ahiret bilinci aşıl原因 olarak insanın dünyadaki amellerinin hesabını ahirette vereceği bilinciyle daha duyarlı olması hedeflenmiştir.⁸⁹

Araplar arasında Hz İsmail’den intikal eden Tevhid inancının tahrife uğramasında ilk kırılma noktasının siyasi nedenler olduğu İbnü’l-Kelbi’nin naklettiklerinden çıkarılabilir. Bunda aynı zamanda Amr b Luhayy’ın siyasi olarak daha güçlü ve yenilikçi olmasının da etkisi vardır. Sonrasında kendi gelenek ve kültürlerinde var olan kutsal isimleri putlara vermişler vererek bu inancın daha kalıcı olmasını ve devam etmesini sağlamışlardır.⁹⁰ Çünkü Amr b. Lühayy Mekke’yi Cürhümlülerden kurtarıncaya Araplar O ne derse itimad ediyor ve ona büyük tazimde bulunuyorlardı. Amr b. Lühayy o mevsimde insanları doyurur, giydiren, hatta bazen on bin deve kesilir ve on bin de elbise giydirilirdi. Orada Sakîfli bir adamın bir taş üzerinde hacılar için yemek yapması ve sonrasında bu adam ölünce Amr b Luhayy’ın o adamın ölmeyip taşın içine girdiğini ve kaya parçasına Lat ismini vererek ona ibadet etmelerini emretmesi⁹¹ onun siyasi otoritesinin dinlerinin tahrife uğramasında ne denli etkin olduğunu gösterir.

Her kabilenin kendi hususi putu bulunmakla beraber başka kabilelerin putlarının

⁸⁶ İbnü’l-Kelbi-Mihail Nuayma, Geçmişten Günümüze Putlar, çev. Erdinç Doğru, Kemal Çelik (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 19-20.

⁸⁷ İbn Hişam, es-Siretü’n-Nebeviyye, 1/94-95.

⁸⁸ Örneğin putperestler bir işe başladıkları zaman “Bismike Allahumme (Allahım! Senin adınla başlarım.)” derken Hz. Peygamber, Hudeybiye’de anlaşma metnine “Bismillahirrahmanirrahim (Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla)” sözüyle başlamak istediğinde Suheyl b. ‘Amr, Allah’ı Rahman ve Rahim sıfatlarıyla tavsif etmediklerini söyleyerek kendi kullandıkları formla başlanmasını istemiş; Hz. Peygamber de onun talebini kabul etmiştir.

⁸⁹ Demircan, Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, 118.

⁹⁰ İbnü’l-Kelbi-Mihail Nuayma, Putlar Kitabı, 20.

⁹¹ İbn Hişam, es-Siretü’n-Nebeviyye, 1/102.

hakimiyeti de tanınırdı. Putların mekanları sabit kalmak suretiyle, kabilesi göç dahi etse, onların yerine gelenler tarafından da aynı saygı ve tazim gösterilir, göç edenler yılda birkaç kere özel günlerinde tekrar ziyaret ederlerdi. Bunlardan başka her ailenin evinde bir yolculuğa çıkacakları ve yolculuktan dönecekleri vakit el ve yüzlerine sürmek suretiyle bulundurup tapındıkları putları da mevcuttu.⁹²

Araplar, Peygamber Hz. İbrahim ve İsmail'den intikal eden dini unuttuktan sonra Allah inancına sahip olmakla birlikte putlara da kutsiyet atfediyorlar ve Allah adına da telbiyede dahi bulunuyorlardı. Onlara göre Allah, kainatın dışında insan gibi bir benliğe sahip ve bütün varlıkların yaratıcısı, büyük ve yağmur yağdıran, herşey onun emrinde olan ve bütün varlıklar da ona tabi olarak yaşarlardı. Arapların kendilerine gerçek kulluğu öğretecek dini bir başkanları olmadığı gibi gerçek anlamda bir ibadethaneleri de yoktu. Arapların Tanrıyı tanıdıkları Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir.⁹³ Onların putlara olan inancı ve onlara olan saygıları bulunmakla beraber tam ve kesin sayılmazdı. İstekleri ve duaları istedikleri yönde çıkarsa memnun olup, İstemedikleri şekilde çıkmazsa putlara hakaret, hatta küfür boyutuna ulaşan cümleler sarfederlerdi. Bu doğrultuda İbn-i İshak, eserinde bu hususta onların putlarına kesin bir saygı göstermemelerinin sebebini, Hz. İbrahim'in putlardan başka tanıdığı ve soylarına tanıttığı asıl Tanrıya inanmaları olarak belirtir ve bu konuda çeşitli örneklere yer verir. Örneğin Yeuk putu hakkında bir beyitte geçen ne iyilik ne kötülük yapabilir ifadesi bu konuda gerçeği gözler önüne sermesi açısından önemlidir.⁹⁴

Putları ve tapınakları tarımsal bir topluma ait olarak niteleyen Watt, bunun göçebe bir topluma büyük ölçüde yabancı olduğunu ve Arapların Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemde putlara çok fazla ilgi duymadıklarını aktarır.⁹⁵ Bu konuda meşhur bir rivayet olan babasının cezası konusunda bir puta soru soran İmru'l-Kays'ın şiiri de bize bu konuda bilgi vermektedir.⁹⁶ Yine aynı doğrultuda bir bedevinin bereketli olsun diye Sa'd isimli putun yanında develerini otlatması, ancak kötü kokudan rahatsız olup orayı terkedince de Sa'd putuna lanet etmesi ve develerini bulunca da onun sadece taştan olduğu bir şeye muktedir olmadığını ifade etmesi de o dönemdeki inancın anlaşılması

⁹² Çağatay, İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, 95; İbnu'l-Kelbi-Mihail Nuayma, Putlar Kitabı, 41.

⁹³ el-Mü'minun, 23/84-90 el-Ankebut, 29/ 61-63, ez-Zümer, 39/8.

⁹⁴ "Bu dünyada Tanrı kimine iyilik, kimine kötülük eder; Yeuk ise ne iyilik ne de kötülük yapabilir." İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 1/97-98.

⁹⁵ Watt, İslam Nedir, 32.

⁹⁶ Ahmet Savran, "İmruülkays b. Hucr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/237-238.

hususunda mühim rivayetlerdir.⁹⁷ Rivayetlerden anlaşıldığı üzere putlara olan inancın tam ve kamil bir inanç derecesinde olmadığı açıktır.

Arap toplumunda kabileciliğin belirleyici etkisi Cahiliye döneminde en önemli etken olmakla beraber, İslam tarihinin önemli bir kesitinde de devam edegelmiştir. İslam'ın hedeflediği ideal toplumun aksine İslam öncesi Arap toplumundaki ilişkileri düzenleyen temel faktör kabilecilikti. Bundan dolayı Arap toplumunda bireysel kimlik zayıf olduğu için bunun yerine kolektif kimlik ön plandaydı. Hz Peygamber'in tebliğ çalışmalarında Mekke döneminde hedefine ulaşamamasının nedenleri üzerinde duran çağdaş araştırmacılardan Cabiri kişilerin o toplumda bir kabileye mensup olmadan yaşamalarının çok zor olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre bu toplumda kişinin benliğini mensup olduğu kabile ile kazandığı ve ayrılmasının da intihar gibi olduğunu düşünür."⁹⁸ diyerek kabile yapısının önemini vurgulamaktadır.

Arap Yarımadasının siyasi durumu kabile taassubu ve bununla beraber dini durum putperestliğe dayalı iken Kur'an-ı Kerim öncelikle tevhid inancını yerleştirerek ırkçılık ve kabilecilik anlayışının da bir üstünlük sebebi olmadığını⁹⁹ ve tüm inananların ancak kardeş olduğunu¹⁰⁰ bildirmiştir.

1.2.1. İslam Öncesi Araplarda Kader İnancı

Kader düşüncesi İslam tarihinde çok önemli bir yere sahip olduğu kadar cahiliye döneminde Araplar arasında da bu önemini devam ettirmekteydi. Cahiliye Araplarında tüm insanların kader anlayışı aynı doğrultuda olmamıştır. Toplumunun bir bölümüne göre kader insanın kişisel tüm bilgilerinin bir alın yazısı şeklinde değiştirilmez şeklinde diğer bir bölümü de bunun zıttı olarak kader inancını benimsemiştir. Onların anlayışlarına göre kader kişilerin birbirlerine karşı üstünlük sebebiydi.¹⁰¹

İslamiyet öncesi Arap toplumunda, Arapların zamana atfettikleri manalar incelendiğinde o dönemki kader anlayışı hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Zaman Arap dilinin zenginliğinden ötürü birçok kavramla ifade edilmiştir.¹⁰² Bunlar içerisinde, Kur'an-ı

⁹⁷ Watt, İslam Nedir, 32.

⁹⁸ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 189.

⁹⁹ el-Hucurat, 49/13.

¹⁰⁰ el-Hucurat, 49/10.

¹⁰¹ Cevâd Ali, el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm (Bağdat: Camiatü Bağdad, 1413/1993), VI/146-150.

¹⁰² William Montgomery Watt, İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader, çev. Arif Aytekin (İstanbul: Bereket Yayınları, 2011), 33.

Kerim'in de çokça üzerinde durduğu dehr¹⁰³ kavramına yüklenen anlam, dikkatleri çekmektedir. Dehr, Arapların zihniyetinde önceden belirlenmiş bir kudretin meydana gelişi olarak ifade edilmektedir. Onlar için bu kavram insanların başına gelen hem iyi hem de kötü işlerin baş müsebbibi olarak telakki edilmektedir.¹⁰⁴

Bu dönem Arapların inanişına göre insan yaratılır yaratılmaz yaratısıyla bağlantılarını kopararak kendisinden çok daha kuvvetli bir güç olan dehr/zamanın kontrolüne sokar. Dehr, ferdin yaşamı boyunca insanı felaketlere sürükleme gücüne sahip olan, tüm hayatını yönlendiren ve son olarak da ölüm ile son noktayı koyan bir şey olarak anlamlandırılır.¹⁰⁵ Başka güçler tarafından idaresi belirlenmemiş ve üstün özellikler atfedilmiştir.¹⁰⁶ Şu durumda Arapların dehr kavramına yükledikleri bu bilgiler onların gerçekleşen tüm olayların önceden belirlendiği inancına sahip olduklarını ve bunda kişinin hiçbir etkisinin söz konusu olmadığını düşündüklerini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, bir yandan onları sorumluluk almaksızın mutlak bir teslimiyete götürürken diğer taraftan onların o zorlu çöl şartlarında gelecek kaygısını da törpülüyordu.¹⁰⁷ Diğer yandan sorumluluğu zamana yükledikleri için olayların gerçekleşmesinde bir sorumluluk almadıklarını düşünmeleri onların rahatlamasına sebep oluyordu.¹⁰⁸

Arapların bu dönemde, insan hayatının dış güçler tarafından idare edildiği fikrinde olmaları, Kur'an-ı Kerim'de yer alan Allah'ı güç ve kudreti elinde bulunduran mutlak yaratan olarak veren "kader"¹⁰⁹ anlayışı onlara çok da yabancı gelmemiştir. Çünkü Kur'an-ı Kerim insanların o dönem kullandığı kavramları tamamen yok saymayıp bu kavramlara yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in Allah'ın sonsuz kudretini ve kader konusunda yaratıcı kudretin sadece Allah olduğu fikrini anlatmada zorlanmadığı söylenebilir. Kur'an-ı Kerim'de öldürme ve diriltme başta olmak üzere, her şey bizzat Allah'a nispet edilmektedir.¹¹⁰ Hz. Peygamber de aynı bu doğrultuda Allah'a ait olan bu sıfatların, Cahiliyye döneminde verilen anlam gibi başta dehr olmak üzere, başka şeylere atfedilmesini yasaklamıştır. Böylece bu dönem Arapların düşünce ve inanç dünyalarındaki boşluklar, Kur'an'ın rehberliğince doldurulmuştur.

¹⁰³ el-Câsiye, 45/24; el-İnsân, 76/1.

¹⁰⁴ Watt, İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader, 33.

¹⁰⁵ İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev., Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neş, İstanbul, tsz, s.157-160.

¹⁰⁶ Watt, İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader, 33.

¹⁰⁷ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 141-142.

¹⁰⁸ Hanifi Şahin, "İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü" 36 (2011), 50.

¹⁰⁹ ez-Zuhuruf, 43/11; el-Kamer, 54/49.

¹¹⁰ el-Câsiye, 45/ 26; el-Yâsin, 36/79-80; el-Furkân, 25/2; el-Ahkâf, 46/33.

Sonuçta bu dönem Arap toplumunun inanç sisteminde yaratıcı konumunda Allah bulunmakla birlikte; hiçbir etkiye sahip olmayan ve sadece sıkıntılı anlarında akıllarına gelen bir Allah tasavvuru bulunmaktaydı. Allah'ı erişilmez ve uzak düşünceleri onların erişebildikleri putları aracı olarak görmelerine sebebiyet vermişti.¹¹¹ Onların çok karmaşık bir inanç sistemleri vardı.

1.2.2. İslam Öncesi Araplarda Melek İnancı

İslam öncesi Arap toplumunda da melek inancı bulunmaktaydı. Onlar meleklerle cinsiyet atfederek Allah'ın kızları olarak kabul ediyorlardı. Bir takım kaynaklarda özellikle Huzâa, Kinâne ve Cüheyne gibi kabilelerin cinlere ve meleklerle ibadet ederek tapındıkları da yer almaktadır. Hatta hepsi olmasa da bir kısmı bazı peygamberleri, ayı ve güneşi de tapınma aracı olarak gördükleri kaynaklarda ifade edilmektedir.¹¹² Meleklerle tapınma o dönem o toplumda yaygın bir durumdu¹¹³ ve hatta onlar bu yüzden putların, meleklerin cisim bulmuş suretleri olduğu düşüncesine sahiplerdi¹¹⁴ Onlar bu düşünceleriyle Allah ile Melekler arasında bir soy bağı kuruyor bunun yanında onların kadın şeklindeki tasavvurlarına tapıyorlardı. Kur'an-ı Kerim bu durumda müşriklerin Allah ile beraber Lat, Menat ve Uzza gibi cinsiyet atfettikleri putlara tapmakla aslında asi ve inatçı şeytana tapmış oldukları şeklinde yer almaktadır.¹¹⁵

Müşriklerin, konumlandıkları yer ve nitelikleri itibariyle melekler hakkında çok farklı ve yanlış inançlara sahip olmakla birlikte onların varlıklarından şüphe etmemeleri, evvelki peygamberlerin tebliğ ve davetleri nedeniyle meleklerin varlığından ve icra ettikleri bazı görevlerinden de haberdar oldukları, hatta onların bazılarının zihninde olağanüstü bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁶ Bu bağlamda melekler hakkındaki bu inançların büyük bir bölümü Yahudi inançlarına benzer ve muhtemelen Yahudi veya Hıristiyan kültüründen gelmektedir. Melek kelimesinin İbranice ve hatta Habeşçe karşılığına yakın olduğundan dolayı bu ihtimal de desteklenmektedir.¹¹⁷

Cahiliye Araplarının Allah'a inanıp ama onun bir o kadar da erişilemez ve uzak

¹¹¹ Remzi Kaya, "Vahiy Öncesi Hicaz'da Müşrik Arapların İnanç Esasları", Kur'an Öncesi Mekke Toplumu (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, 2011), 123.

¹¹² İbn Teymiye, Mecmû'u'l-fetâvâ, 1/361.

¹¹³ İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm, 5/ 119.

¹¹⁴ İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm, 7/84.

¹¹⁵ en-Nisâ, 4/117.

¹¹⁶ İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm, 7/85; Müslim, "Hac", 22.

¹¹⁷ Watt, İslam Nedir, 53.

olduklarını düşünmeleri onların inkardan daha ziyade Allah tasavvurlarındaki çelişki ve çarpıklıktan kaynaklandığını bize göstermektedir. Ayrıca dişi olarak temsillerini yaptıkları melekleri memnun ettikleri takdirde meleklerin de Allah katında onlara şefaatçi olacakları inançlarına sahiplerdi.¹¹⁸

Bazı tefsirciler Kur’anda yer alan En’am suresi 100. ayette¹¹⁹ yer alan “cin” kelimesinin melekleri de içerdiğini aktarırlar. Cinlerin de Melekler gibi soyut ve manevi varlıklar olmaları nedeniyle melekleri cin olarak isimlendirdikleri belirtilmektedir.¹²⁰ Onların tabiatın üstün güçlerle donatılmış fakat özel araçlarla kendi hizmetlerine alınabilen kuvvetler bulunduğu inanıyorlardı. Bu kuvvetleri cinler olarak görüyor ve onları Allah’ın kızları sayıyorlardı. Aynı melekler gibi cinler hakkındaki düşünceleri de bu şekildeydi. Ateşten yapıldığını da kabul edip onların hayır şer gibi işleri yapmaya da güç yetirdiklerine inanır ve onların teveccühünü kazanmak için cinlere de saygı gösterirlerdi.¹²¹

Kureyş kabilesinin o dönem Arap toplumu içerisinde melek ve cinleri korku ve sığınma psikolojisi içerisinde Allah’a şirk koştukları ifade edilmiştir. Yani aslında kuvvet sahibi gördükleri cinlerden korktukları için meleklerle sığınma ihtiyacı duymuşlar ve onları kainatın idarecileri¹²² konumunda görerek Allah’ın kızları olarak kutsiyet atfetmişlerdir. Dolayısıyla melekleri evrendeki olayların idaresinde Allah’a ortak yapmışlardır.¹²³ Bu manada o dönem Arap toplumu aslında cinlerden korktukları için gittikleri her yerde cinlerin şerlerinden korunmak adına “Vadideki gece cinlerinin şerrinden bu vadinin azizine sığınırım.” şeklinde dualar okudukları ve onlara göre vadinin azizi olarak melekleri kastettikleri belirtilmektedir.¹²⁴ Görüldüğü gibi İslam öncesi Arapların Meleklerle cinsiyet atfetmek suretiyle Allah’ın kızları varsayan inancı Hristiyanlıktaki melek inancıyla benzeşmekte ve bu da Merkezi konumda bulunan Mekke’de bu konuda onların Hristiyanlardan etkilenmiş oldukları düşüncesini doğurmaktadır.

¹¹⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, “Kur’an’a Göre Müşrikler ve Putperestler”, İslami Araştırmalar Dergisi, (1986), 27.

¹¹⁹ el-En’am 6/100.

¹²⁰ Beydâvî, Envâru’t-tenzîl, 1/315

¹²¹ Çağatay, İslam Öncesi Arap Toplumu, 91.

¹²² Nadim Macit, Kur’ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum, (Konya: Damla Yayınları, 1992), 90

¹²³ Yaşar Çelikkol, İslâm Öncesi Mekke (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 179-180.

¹²⁴ Cevâd Ali, el-Mufasssal fi tarihî'l’Arab kable'l-İslâm, 6/ 720-721.

2. İSLÂM'DA DİNÎ İNANCIN TEŞEKKÜLÜNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Dini ilimlerin teşekkül süreçlerindeki farklı anlayışlar, gruplaşmalar insanın doğasından, çevresel ve kültürel birtakım olaylardan kaynaklanan bir durumdur. Din tek de olsa tarih boyunca dini anlayıp yorumlayan insan olduğu için aynı din çatısı altında birçok farklı anlayış şekilleri ve dini gruplar oluşmuştur.

İslam düşüncesi; kaynağı ve özü itibariyle ilahi olmakla beraber etkisi ve sonuçları itibariyle de beşeri bir düşünce sistemidir.¹²⁵ İslam inanç sisteminin kaynağı vahiy olduğu için ilahidir ancak sonradan insan aklı kullanılarak şekillendirildiği için de insani şartların da etkisi bulunmaktadır. Bütün beşeri ilimlerde etkin olan sebep-sonuç ilişkisi prensiplerinin burada da etkili olduğu göz ardı edilmemelidir.¹²⁶ Hz. Peygamber'in vefatı akabinde ortaya çıkan birtakım farklı siyasal, sosyal ve ekonomik ve bunların neticesinde oluşan fırkalaşmalar da siyasi davranışların oluşmasında psikolojik yapılarının ön plana geçtiği pek çok örnek bulunmaktadır.

İslam'ın en erken dönemlerinde Hz. Peygamber zamanında dahi farklı anlayışlar mevcut olmakla birlikte özellikle Hz. Peygamber'in vefatının akabinde oluşan ayrılıklar, farklı anlayışlar dini inancın şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Ortaya çıkan her grup kendisinin en doğru olduğunu kanıtlayabilmek için ayetleri bağlamından kopararak kendisi ile ilişkilendirmiştir. Kendi düşüncelerine zemin oluşturacak rivayetler uydurmuş, Hz. Peygamber dönemi yaşanan olayları kendi düşünceleri ile irtibatlandırarak, hatta o dönemde beşeri oluşumlardan kaynaklanan birtakım olaylara ve kişilere kutsiyet atfederek yapılmaya çalışılmıştır. İslam tarihinde ilk ayrışmalar Hz. Muhammed'in ölümü ile Beni Sakife'de devlet başkanlığı seçimi ile başlamıştır. Hz. Osman döneminin son altı yılında ortaya çıkan iktidar mücadelesi ve kabilecilik anlayışı ayrışmayı farklı bir boyuta götürmüştür. Hz. Osman'ın vefatı ile devlet üç ayrı şehirde (Medine, Basra, Şam) iktidar mücadelesine girişmiştir. Bu dönemden sonra ortaya çıkan mezhep Haricilik daha sonra Mürcie, Mutezile, Şia gibi itikâdî, ilmi ve siyasi yönleri ağır basan mezhepler oluşmuştur. Bu fırkalaşmalara Hz. Peygamber'in vefatı akabinde yaşanan birçok beşeri kaynaklı olaylar zemin hazırlamıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelik mücadelesinin

¹²⁵ Muhammed el-Behiyy, El-Cânib el-İlâhî min er-Tekfir el-İslâmî (Kahire, 1967), 32-34.

¹²⁶Bekir Karlığa, "İslam Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Politik Kültürel ve Ekonomik Nedenler", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3 (2013), 179.

tetiklediği siyasi olayların inançla ilgili sorunları yaratması nedeniyle iman ve küfrün tanımı, kapsamı, iman-amel ilişkisi gibi sorunlar Müslümanlar arasında tartışılmaya başlanmış böylelikle yeni bir teşekkül süreci oluşmuştur. Sorunların çözümünde dinî referansların kutsiyet atfedilerek kullanılması, çoğunlukla karşıt görüşü reddetmekle kalmamış, tekfir ve ötekileştirmeye kadar varabilmiştir.¹²⁷

Müslümanların coğrafî, siyasi, tarihi, sosyal ve kültürel birtakım farklı bakış açılarına göre İslam'da inanç anlayışları da değişkenlik göstermiştir. Vahye muhatap olan insan aynı coğrafyada yaşasalar dahi gördükleri eğitim, kültürel ve sosyal farklılıklara göre İslam'ı anlama yorumlama ve uygulama biçimleri de değişkenlik göstermiştir. İslam tarihinde ortaya çıkan ekollerin tamamı Kur'an-ı Kerim ve sünnetin mezhep kurucularının ya da mensuplarının kültürel yapılarına göre yorumlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ekoller ortaya çıktıkları sırada yapılan faaliyetler dini referanslara atıflar yapılarak sistemlerini sürdürmeye çalışmışlardır.

Kur'an-ı Kerim İslam toplumunu oluşturduğu yirmi üç yıllık bir zaman diliminde ve belli bir coğrafyada nazil olmuştur. O bulunduğu toplumun sosyal, ahlaki, kültürel ve dini olguları içerisinde nazil olmuş çoğu zaman onlara rağmen cereyan etmiştir. Kur'an-ı Kerim genellikle tarihi olaylar içerisinde ortaya çıkan belli sorunlara cevaplar içeren ahlaki dini ve toplumsal birtakım mesajları ve Allah tarafından yönlendirmeleri içermektedir.¹²⁸

Mezhepleri ve dindeki ayrılıkları düşünce ekolleri olarak görmeyi doğru bulmayan Ahmet Akbulut mezhepler arası çatışmaların nedenini de teolojik yorum farkı olmayıp egemenlik mücadelesi olarak vurgular.¹²⁹ Mezheplerin siyasi boyutunu ön plana alan bu iddia diğer boyutlarını arka plana almaktadır. Bunun gibi mezheplerin çıkış nedeninin siyasi iktidar kaygısı olduğu anlayışını içeren bir tanım daha vardır.¹³⁰ Elbette İslam tarihinde mezheplerin siyasi boyutları ve ilişkileri yadsınamaz. Mezheplerin yorum farklılıklarının temelinde dinin itikadi ve ameli boyutlarıyla ilgili yorum farklılıkları bulunmaktadır. Mezheplerin diğer faktörler göz ardı edilerek sadece siyasi bir fırka olarak değerlendirilmesi teolojik tartışmaların anlamı ve meşruiyeti sorununu doğuracaktır. Bu

¹²⁷ Mustafa Aykaç, "Atıf ve Şart Delilleri ve Ehl-i Sünnet Kelâm Ekollerinin İman Görüşlerinin Teşekkül Sürecindeki İzdüşümü", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1/35 (Haziran 2019), 126-127.

¹²⁸ Fazlurrahman, İslam Ve Çağdaşlık, çev. Alparslan Açıkgenç, Mehmet Hayri Kırbasoğlu (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 74.

¹²⁹ Ahmet Akbulut, Müslüman Geleneğinde Siyasî Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya", İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu (Ankara: Anadolu İlahiyat Akademisi Yayınları, 2016), 47.

¹³⁰ Ethem Ruhi Fıçlalı, Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri (İstanbul: Şa-To Yayınları, 2001), 7.

sebeplerdir ki mezheplerin oluşunda siyasi olayların etkisi bulunmakla beraber diğer başka faktörlerin de etkisi vardır.¹³¹

İslam tarihinin erken dönemlerine baktığımızda, farklı anlayışların ve dini inancın şekillenmesinde rol oynayan farklı unsurları gözlemlemek mümkündür. Bu unsurları beşerî, sosyal, siyâsî, ekonomik ve kültürel nedenlerdir.

2.1. İNSAN UNSURU

İnsanlık tarihi boyunca insanın olduğu her yerde din de her zaman olmuştur. Din, aklın doğrularına meşrûiyet kazandırarak insana insanlığını en iyi şekilde inşa edebilmesini mümkün kılar. Dinin insan için olduğu ve insan hayatını düzenlemek için indiği baz alınacak olursa din anlamını ve meşrûiyetini insanla birlikte ve insanın fitratında bulur.¹³²

İnsan her ne kadar duyan ve düşünen bir varlık olsa da “inanın, dindar”¹³³ ve “dini hayat yaşayan”¹³⁴ olarak da tanımlanır. Dînî gruplaşmaların sebeplerini ele alırken en temele “insan” gerçeğini yerleştirmek onu yaşayan, anlayan ve kurumsallaştırmanın insanın kendisi olması hasebiyle gereklidir.

İnsanın yaratıcısının varlığını ve mahiyetini keşfetme ve ibadet etme eğilimini onun yaratılışından kaynaklanan bir özelliktir. İslam felsefesinde bu konuyla ilgili önemli eseri bulunan İbn Tufeyl (581/1185) bunun çok iyi bir örneğini sergilemiştir.¹³⁵ Filozof kahramanın ismi ile adlandırılmış eseri Hayy bin Yakzan’da tek bir insanın dahi bulunmadığı ıssız bir arada bir ceylan tarafından büyütülen ve sonunda Allah inancını bulma aşamalarını anlatır. Bu örnek insanın herhangi bir eğitimden geçmese dahi kendi yapısının Rabbini tanımaya yetecek bir donanımda yaratılmış olduğuna dikkat çekmektedir ve yine din gelmese de insanın aklıyla Allah inancına ve ilahi sırlara ulaşabileceğini anlatır.¹³⁶

İnsanın fitratına yerleştirilmiş bu yapıdan dolayı Matüridiyye ve Mutezile mezhebine mensup alimler Eş’arilere muhalif görüş olarak kişinin vahiy ulaşmasa dahi sorumlu

¹³¹ Mustafa Tekin, “Dînî Düşünce Çeşitliliğinin Dînî-Toplumsal Tezahürleri Olarak Mezhepler”, Journal of Islamic Research 29 (2018), 234.

¹³² Hasan Onat. Sönmez Kutlu, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 50.

¹³³ Ali Fuad Başgil, Din ve Laiklik (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2007), 75.

¹³⁴ Hayati Hökelekli, “İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri”, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları XX/3 (1984), 27.

¹³⁵ Süleyman Ateş, Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri (İstanbul, 1997), 7/20.

¹³⁶ İlhan Kutluer, “İbn Tufeyl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

olacağına aklın Allah'ı bulmak için yeterli olacağı düşüncesini savunmuşlardır. Dolayısıyla onlar vahiy ile aydınlanma imkanı bulamayan bireyin Allah'a iman etmekle sorumlu olacağını ifade etmişlerdir.¹³⁷ vahiy bireyin aklıyla Allah'ı bileceği imkanını Hz. İbrahim örneğiyle ifade etmiştir.¹³⁸ Kur'an aklın önemini farklı kavramlar kullanarak aklın bireyin sorumlu olması açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Vahiy, akıl ve akli önermelerin önemini vurgularken akli kullanmamanın insanı insan olma vasfından uzaklaştıracağını vurgulamıştır. Akli kullanmanın ise insanı dünyada değerli kılacağını ve ahirette de azaptan kurtulacağını belirtmiştir.¹³⁹

İnsan yaratılıştaki farklı nitelikleri olan bir varlıktır. İnsanın doğuştan taşıdığı fitri özellikler aile, çevre ve eğitim ile farklı olaylara farklı yaklaşımlar ve anlayışlar sergilemesi doğaldır.¹⁴⁰ Müslümanlar aynı düşünce ve inanç sisteminde olsalar bile dini fikri ve siyasi yaklaşımlarının aynı olması mümkün değildir. Bu bir sosyal olgudur.¹⁴¹ Müslümanların içerisinde yetiştikleri aile çevre, kültür ve medeniyetin düşünce ve inanç yapılarının şekillenmesinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Aynı zamanda ahlaki ve kişisel özelliklerinin düşünce yapısının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Onların karakterlerinin şekillenmesinde bu unsurların etkili olduğu da kabul edilmektedir. Bazı insanların sahip olduğu psikolojik özellikler aynı zamanda onun inanç dünyasına da yansımaktadır. Nitekim bazı insanların, lider olma, başkalarına hükmetme duygusu, onların pek çok insanı yönlendirmelerine ve çevresinde yeni gruplaşmalara yol açabilmektedir. Bazı insanlar da bunun aksine hep kendisini yönlendirecek, güvenip bağlanabileceği, kendisinden üstün özelliklere sahip olduğuna inandığı karizmatik şahsiyetler ararlar. Kısaca bireyin psikolojik durumu ve bunun davranışlarına yansıyan boyutları onun inanç ve fikri yapılarının oluşmasında önemli bir rol oynar. İslam düşünce tarihinde çeşitli dini yapı kurucularının ve siyasi ve sosyal alanda öne çıkan görüşlerin oluşmasında psikolojik unsurların etkin olduğu bir olgudur.¹⁴²

Vahiy Hz. Muhammed'e yirmi üç yıllık süreçte indirilmiş ve onun yaşamında model olmuştur; İslam dini olarak tamamlanmıştır.¹⁴³ Bununla beraber inancın ilkelerinin

¹³⁷ bk. Fahreddin er-Râzî Mefâtihu'l-Gayb, 13/41; Metin Yurdagür, "Fetret", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/476.

¹³⁸ el-En'am, 6/76-79.

¹³⁹ Yunus, 10/100.

¹⁴⁰ ayrıntılı bilgi için; Hülya Alper, İmanın Psikolojik Yapısı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 186-269.

¹⁴¹ Hökelekli, "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", 34.

¹⁴² Muhtar es-Sakafi, Meymun b. Deysan gibi şahsiyetlerin çevresinde oluşan Şii imamet doktrini, mehdilik hareketlerini, hem liderleri hem de onlara tabi olanlar açısından örnek teşkil edebilir. bkz. Mehmet Saffet Sarıkaya, İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 33-34.

¹⁴³ el-Maide, 5/3.

temelleri de o dönemde vahiyle atılmıştır. Vahyin son elçisi Hz. Muhammed'dir. Ve İslam onunla tamamlanmıştır.¹⁴⁴ Hz. Muhammed'in ölümü sonrası meydana gelen tüm dini ve sosyal olaylar dönemin insanların dini yorumlama biçimleridir. Tümüyle bu yaklaşımların İslam'ın dini yapısıyla ifade etmek ve özdeşleştirmek vahyin, sünnetin ve insanın gerçekliğine aykırı olacaktır. Hz. Peygamber'in vefatı sonrası imanî meselelerde farklı anlayışların ortaya çıkmasında Müslümanların farklı eğitim, kültür, huy ve karakterlerinin önemli bir etken olduğu gerçektir. Yine insandan kaynaklanan onun sosyal bir varlık oluşu, ekonomik durumları, oluşturdukları toplumların kültürel farklılıkları, bu farklılıklardan kaynaklanan ve uygulanan siyasi metotlar ve siyasi alanda buldukları ortam da Müslümanların inanç konusunda onları etkilemiştir.

2.2. SOSYAL UNSURLAR

İslam düşünce tarihi sürecinde olgusal bir gerçek olarak dini yapıların şekillenmesinde, dini ve siyasi etkenlerin yanında sosyal sebeplerin etkisi de bir geçektir. Bu dini yapıların oluşum sürecinde yaşadıkları sosyal ve kültürel şartlar eski din, inanç ve geleneklerin etkisi bir gerçektir.¹⁴⁵ Şüphesiz dini ve fikri yapılanmalar toplum yaşamından dışlanamaz ve onlar olmadan yorumlanamazlar. Aksi halde doğru ve sağlıklı bir sonuca ulaşamaz.¹⁴⁶ Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalarda her ilmi ve fikri düşüncenin ortaya çıkmasında sosyal olayların büyük bir etkisi vardır.

İnsan fitri olarak sosyal bir varlıktır. Yaşamını diğer insanlarla sürdürmeye ihtiyaç hisseder. İnsan bu ihtiyacından dolayı sosyal bir çevrede yaşamak zorundadır, yaşadığı aile akraba ve toplum ile ilişki kurması fitri bir ihtiyaçtır. Bu insanın sosyal yaşamda farklı inanç kültür ve fikirlerden etkilenmesine neden olur.¹⁴⁷ Nitekim Hz. Peygamber bu durumu, "*Her çocuk fitrat üzere doğar. Sonra anne-babası onu ya Yahudi ya Hristiyan ya da Mecûsî yapar*"¹⁴⁸ sözleriyle ifade etmiş ve insanın içinde yaşadığı çevrenin etkisinde kalarak inancının ona göre şekillendiğini ifade etmiştir. Bu sebeple dini yapıların ve fikri ekollerin ortaya çıkış süreçlerinde hangi coğrafyada toplumda kültür ve

¹⁴⁴ el-Ahzab, 33/33.

¹⁴⁵ Muhammed Ebû Zehra, İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983), 9-13.

¹⁴⁶ Halil İbrahim Bulut, Siyasî-İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005), 116-117.

¹⁴⁷ Bulut, Siyasî-İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi, 117.

¹⁴⁸ Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Muslim, Sahîhu Muslim, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1374/1955), "Kader", 25.

medeniyet ortamında ortaya çıktığının incelenmesi gerekir.

İslamiyetin ilk devirlerinde başlayan ihtilafların üzerinden asırlar geçmesine rağmen nasıl ortaya çıktıkları, şekillendikleri ve nedenleri çalışılmaktadır. Bu dini ve fikri farklılıklar sosyal yaşamın içinde şekillenmiş, yeni boyutlar kazanmış düşünce alanının dışına çıkarak savaşların nedeni olmuş siyasi ve inanç alanında pek çok dini yapının oluşmasına neden olmuştur.¹⁴⁹

2.3. KÜLTÜREL UNSURLAR

Sosyolojik bir süreç olan kültür insan hayatında çok mühim bir alanı işgal eder. Kültür bir toplumun fertleri tarafından gerçekleştirilen davranışlarının nesnel bir hal alarak insan davranışları üzerinde etkili olabilecek hale geldikten sonra o toplumun diğer fertleri tarafından da kabul edilip benimsenmesiyle oluşan davranış kalıplarıdır. Bu sistem insanın yaşamına anlam vereceği şekilde oluşum gösterir.¹⁵⁰ Dini inançlar kültürü etkileyebildiği gibi, toplumun içinde yaşadığı toplumun kültürü de bazı dini inanışlarda dönüşüme sebep olabilmektedir. Kültürün dini inanıştan doğduğu düşüncesi insanlığın hiçbir döneminde dinden uzak olmadığı¹⁵¹ yolundaki düşünceyi de destekler.

Kapalı bir çöl kültür ortamında yaşayan Araplar çölün tüm imkansızlıkları ve olumsuzluklarıyla beraber yaşamaktaydılar. Hz. Peygamber inanç ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı böyle bir din inanç ve kültür yapısına sahip olan bir çevreden o günkü dünyada etkin ve güçlü kültür ve medeniyetin temellerine sahip bir toplumu oluşturmuştur.

İslam dininin Müslümanların kültürel inançlarına ne denli önemli bir değişiklikte bulunduğu aşikardır. Hz. Peygamber'in yaşadığı çağda çeşitli sosyal gruplarla da ilişki içerisinde yaşamışlardır. Bu dini ve sosyal yapılarla nasıl bir inanç sistemi içinde olmaları gerektiğini Hz. Muhammed söz ve eylemleriyle onlara öğretmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in hayatında kaynağını vahiyden alan İslam inanç sistemi o vefat ettikten sonra Müslümanların birçok konuda ihtilaflara düşmeleri ve eski cahiliye kültürlerinden bazı uygulamalara geri dönülmesine de sebep olabilmektedir.

¹⁴⁹ Sabri Hizmetli, "İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesiri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 (1983), 655.

¹⁵⁰ Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (ed.), Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 371-372.

¹⁵¹ Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi (İstanbul, 1983), 13.

Bununla beraber İslam dininin farklı coğrafyalara yayılarak Müslümanların farklı kültürlerle karşılaşması da bazı fikrî ve itikâdi ayrılıkların ve gruplaşmaların sebebi olabilmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, özellikle Hz. Ömer döneminde Müslüman fetihlerin farklı coğrafyalarda hızla genişlemesi sonucunda kültürel farklılıklardan da kaynaklanan fikri ve inanç sorunları da yaşanmıştır. Müslümanlar, Irak İran, Anadolu, Kudüs, Afrika fetihleriyle birlikte zengin bir coğrafyanın antik dini, kültür ve medeniyetlerle karşılaşmıştır. Babil, Mısır, İskenderiye Pers medeniyetlerinde din ve kültür izleri ve bunlara ait uygulamalar Müslümanların inanç, düşünce ve yaşamlarında görülmeye başlanmıştır. İran, Irak, Yunan, Anadolu, Mısır medeniyetlerinde var olan kültür medeniyet inanç ve düşünce unsurları Müslümanların yaşamlarında, inanç ve düşüncelerinde etkili olmuştur.¹⁵²

Müslümanların farklı coğrafyalarda genişleyen fetihleriyle birlikte gittikleri coğrafyanın ve toplumun din, kültür ve inancını etkilemiş ve aynı doğrultuda kendileri de etkilenmişlerdir.¹⁵³

2.4. EKONOMİK UNSURLAR

Devletlerin ve toplumların en temel kurumlarından biri de ekonomidir. Devlet ve toplumsal yapının şekillenmesinde ekonomik durum ve ilişkiler bireyleri ve toplumları şekillenmiştir. Birey, devlet ve toplum doğrudan bir şekilde ekonomiyle bağlantılı ve ilişkilidir.¹⁵⁴

İslam dini toplumda adaleti sağlayabilmek adına bir kaynağı ilahî olan ekonomik esaslar da getirmiştir. İslâm dininin getirmiş olduğu bu ekonomik düzen ne kontrolsüz, ölçüsüz başıboş bir ekonomi sistemini, ne de kişiyi emek vererek kazandığı öz malından ayırarak onun muhtaç kalmasını tasvip eder. Bu iki aşırı sistem insanı köleleştirdiği ve uygulanması da sosyal adalete ters düştüğü için; İslâm dini insan fitratına uygun bir ekonomik düzenin ilkelerini koymuştur. İslâm'ın getirmiş olduğu ekonomik düzenin gereği gibi kullanıldığı toplumlar ileri gitmiş, ancak bu sistemin özünden sapmalar olduğu

¹⁵² Karlığa, "İslam Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Politik Kültürel ve Ekonomik Nedenler", 194-195; Bulut, İslâm Mezhepleri Tarihi, 123.

¹⁵³ Örneğin Yahudi ve Hıristiyan kültüründeki antropofomist tanrı tasavvurları bazı Müslümanları etkilemiş; Kur'an ve hadislerde var olan Allah'ın sıfatlarıyla alakalı müteşabih ifadelerin yorumunda kendini göstermiş ve sonuçta teşbih ve teccim görüşleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda halku'l-Kur'an meselesi ve irade hürriyeti gibi inançsal bazı hususlar da Müslümanların gündeminde tartışılmıştır.

¹⁵⁴ Akyüz, Çapçioğlu, Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, 363.

zamanlarda ise gerilemeler baş göstermiştir.¹⁵⁵ İslâm ticâret, faiz ve toprak mülkiyeti açısından ekonomik alanda birçok düzenleme getirmiştir.

Hız. Muhammed aile, devlet ve sosyal ilişkilerinde sade ve aşırılıklardan bir yaşam sürdürmüştür. Müslüman toplumun birbirleriyle ekonomik açıdan dayanışma içerisinde olmalarına büyük önem vermiştir. İslam ve iman ortak paydasında kardeşçe yaşamayı ve İslam'ın yayılması için bir amaç birliğinde toplanmışlardı. Hız. Ebubekir ve Ömer dönemlerinde bu düşünce ve inanç tarzı sürdürülmüştü. Fetihler sonucu elde edilen tüm ganimetler Müslümanların ortak ihtiyaçları yeni fetihler ve İslam'ın yeni coğrafyalarda yayılması için harcanmıştı. Yeni fetihler sonucu ele geçirilen bu ganimetler, etkisini ancak Hız. Osman devrinde göstermiş, Medine şehri imar edilmiş, İslam şehri, köşk ve konaklarla süslenmişti. Refah ve zenginlik insanların mülk edinme arzularını da kamçulamış oldu.

Müslüman coğrafyanın genişlemesi fikri ve ekonomik hayatın gelişmesi ile Hicaz bölgesi dini ve ticaret merkezi haline geldi. Hız. Muhammed döneminde Medine sosyal yapısı, şehir ve Medine Camii sade ve gösterişten uzaktı. Mescid-i Nebi sade yapısı ve gösterişten uzak mimarisiyle Müslümanların yaşam merkeziydi.¹⁵⁶ Hız. Osman dönemiyle Medine ve İslam Coğrafyasının çeşitli şehirlerinde israf ve yaşam tarzı değişti şehirlerin yapılarında lüks yapılar ortaya çıktı. Hız. Osman özellikle ikinci altı yıllık döneminde kendisi ve eşleri için (biri Naile'ye diğeri de Aişe'ye ait olmak üzere) 7 köşk yaptırdığı, sekreteri Mervan'ın ise Zû Huşub konumunda konaklar yaptırdığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁷

İslam coğrafyasının genişlemesi ve ekonomik alandaki bu gelişmeler etkisini Mekke, Medine ve diğere İslam şehirlerinde göstermişti. Bu durum Hız. Muhammed döneminde yaşamış fikir ve inanç düzleminde yetişmiş Müslümanları rahatsız etmişti. Özellikle Hız. Osman Döneminde bu hususlar ciddi bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Böylece Hız. Osman döneminde ortaya çıkan devlet içindeki sorunların temelini bu israf ve lüks hayat tarzı oluşturmuştu. Öyle ki bu insanlar toplumdaki uzak kalmayı ve sosyal hayata karışmamayı bir hayat felsefesi haline getirmişlerdir. Hız. Osman dönemindeki muhalif yapı bu konuda Hız. Osman ve yönetimine ciddi ikazlarda bulunmuştu. Hatta

¹⁵⁵ Süleyman Ateş, "Hız. Muhammed'in Getirdiği Ekonomik Düzen", İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, IV (1980), 94.

¹⁵⁶ Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyeri İbn Hişâm, es-Sîretu'n-Nebeviyye, thk. Mustafa es-Sakkâ v.dğr. (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbi'l-Halebi, 1375/1955), 336-337.

¹⁵⁷ Dineverî, El-İmâme ve's-Siyâse, 1/35.

bunlardan bazıları “devletin kazdığı kuyudan hayvanlarını sulamaktan kaçınmış”, ”tek meşru olmayan iş, devlet katında görev almaktır, devlet katında görev almak küfürdür”¹⁵⁸ diyerek, “ticaret ile kazanılan bir dirhem, maaş olarak alınan on dirhemden daha iyidir.”¹⁵⁹ görüşünü hayat prensibi haline getirtmişlerdir.

İslam toplumunda ortaya çıkmış siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik şartlar İslam inanç ve düşünce yapısının oluşmasında etkili bir rol oynamıştır. Farklı inanç ve düşünce yapılarının oluşmasına neden olmuştur.¹⁶⁰

2.5. DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ VE DİNİ KAYNAKLAR

Vahiy insana değer atfetmiş fikir ve inanç alanında büyük bir özgürlük alanı sunmuştur. Akıl insanı anlamlı ve sorumlu kılan özel bir yetidir. Vahiy özellikle akıl düşünme, tefekkür etme, ibret alma gibi aklın işlevsel alanına özel vurgu yapmıştır. Kur’an’da 275 yerde “*düşünmüyor musunuz? Akıl erdirmiyor musunuz?*” sorusu insana yöneltilmekle düşünmeye idrak etmeye yöneltilmektedir. 200 ayette aklın düşünme ve tefekkür etme işlevsel yönü emredilmektedir. 12 ayette ise aklın diğer işlevsel yönü olan ibret alma ve 670 ayette de ilim ve ilme yönelme ilgili ayetler geçmektedir.¹⁶¹ Vahye göre akıl doğruyu yanlıştan ayırmak üzere insana verilmiş fitri bir unsurdur. Vahye göre insan akli yetisinden dolayı yeryüzünün temsilcisi-halifesi olduğunu bildirmiştir.¹⁶² Evrende var olan her şey yeryüzünün halifesi olan insanın emrine sunulmuştur. İnsan bu konumunu ve değerini Allah’ın insana verdiği akıl yetisiyle elde etmiştir.¹⁶³ İnsan, değerini akılla kazanmaktadır. Kur’an tüm bildirimlerini elçileri vasıtasıyla insanlara sunmuş akıllarını kullanarak karar vermelerini istemiştir. “De ki: Hak, Rabbinizdendir; dileyen inansın, dileyen inkar etsin...”¹⁶⁴ Ayrıca, “*Dinde zorlama yoktur; artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır*”¹⁶⁵ hitabıyla vahiy insana düşünce ve inanç alanında tam bir özgürlük alanı sunmuştur.¹⁶⁶ İlahi vahiy insana seslenmiş muhatabı insanın akli yetenekleridir. Çünkü

¹⁵⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d b. Menî’ İbn Sa’d, et-Tabakâtu’l-Kubrâ, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 4/54.

¹⁵⁹ İbn Sa’d, et-Tabakâtu’l-Kubrâ, 6/68; A.S. Tritton, İslâm Kelâmı, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1983), 13-14.

¹⁶⁰ Karlığa, “İslam Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Politik Kültürel ve Ekonomik Nedenler”, 203.

¹⁶¹ Ethem Ruhi Fırlalı, İtikâdî İslâm Mezheplerine Giriş, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007), 72.

¹⁶² el-Bakara, 2/30.

¹⁶³ el-Casiye, 45/12-13.

¹⁶⁴ el-Kehf, 18/29.

¹⁶⁵ el-Bakara, 2/256.

¹⁶⁶ Fırlalı, İtikâdî İslâm Mezheplerine Giriş, 73.

vahiy açık ve anlaşılabilir ilahi bir sesleniştir.¹⁶⁷

2.5.1. Dini Grupların Düşüncelerini Ayetlere Dayandırmaları

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar kendi görüşlerini desteklemek ve sağlam kaynak bulabilmek için sürekli Kur'an ve sünnetten nasları kaynak göstermişlerdir. Fakat ilginçtir ki, İslam tarihinde, hepsi naslara dayandırılmak suretiyle ortaya çıkan pek çok farklı dini düşüncede farklılıklar ve gruplaşmalar oluşmuştur. Bu gruplaşmalarda ve ayrılmalarda vahyin kendisinin veya Kur'an'daki anlatım tarzının bir etkisi elbette bulunmamaktadır. Çünkü Kur'an'daki temel mesajlardan biri Müslümanların birlik beraberlik ve dayanışma içerisinde yaşamasıdır.¹⁶⁸ Müslümanlar arasında barışı emreden âyetler bulunmakta ve Kur'an'ın bizzat buna sebebiyet verdiği düşüncesi yanlıştır.¹⁶⁹ İnsanların kültür, eğitim seviyeleri ve anlayış biçimleri, yaşadıkları toplumun gerektirdiği şartlar ve Kur'an'ın temel mesajının anlaşılmasında etkin rol oynamıştır. Ayetlerdeki temel mesajlar çoğu zaman birey ve toplumların anlayış biçimleri arasında kaybolabilmiştir. Dini yapılarıdaki etkin kişiler görüşlerini temellendirebilmek adına Kur'an ve sünnete müracaat ederek bunları referans göstermekten çekinmemişlerdir.

Siyasi tavırlar tabiatı itibariyle cüz'i oldukları için bunlara dinden kaynak ve dayanaklar aranmaya başlanmıştır.¹⁷⁰ İslam tarihinde dini yaşam biçimleri olarak da algılanabilecek grupların büyük çoğunluğu ya şahısların ya toplulukların bir şekilde iktidarı elde etme çabasına ve onu kullanmaya yönelik olarak siyasi ve dünyevi menfaatlerin etkisiyle ortaya çıkarken yaşamlarını sürdürebilmeleri için Kur'an ve hadislerden beslenme ve onları dayanak kabul etme anlayışı içerisinde olmuşlardır. Bu sebeple de aslında siyasi olan düşünceler zamanla dini bir düşünce şekline bürünmüştür.¹⁷¹ Ayetleri delil göstererek düşüncelerine dayanak bulmaya çalışan grupların başında Hariciler gelmektedir. Nitekim Salim b. Zekvân'ın es-Sîre adlı eserinde bağlamından koparılmış çokça ayetlerle alıntılar yapılarak tekfir yoluna gidilmiştir.¹⁷² Yine Harici mezhebinden Ezarika fırkası Kur'an'dan bağlamından koparılmak suretiyle referanslar göstererek Müslümanların öldürmesine, mallarının alınmasına, kadınlarının esir alınmasını helal

¹⁶⁷ el-Hicr, 15/1; Neml, 27/1; Kasas, 28/2.

¹⁶⁸ el-Hucurat, 49/10.

¹⁶⁹ Sarıkaya, İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler, 21.

¹⁷⁰ Mahmut Ay, Mutezile ve Siyaset (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 19.

¹⁷¹ Ay, Mutezile ve Siyaset, 19.

¹⁷² Ayrıntılı bilgi için bk. Salim b. Zekvân, es- Sîre, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2016).

saymışlardır.¹⁷³ Delil olarak ise Kur'an'da: "...*Putâ tapanları bulunduğunuz yerde öldürün*"¹⁷⁴ "*Yeryüzünde hiçbir inkârcı bırakma*"¹⁷⁵ ayetlerini dayanak gösterirler. Bu doğrultuda örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yine Hariciler hakkında kaynaklarda yer alan bir örnek de Abdullah b. Habbab'ın, "*Ali müşriktir*" demediği için katledilmesidir. Abdullah b. Habbab hamile karısı yanında iken ve elinde mushafı bulunduğu sırada Haricilere rastladığı ve ona Hz. Ebubekir Hz. Ömer Hz. Ali ve ilk altı senesindeki Hz. Osman hakkındaki düşünceleri ile hakem olayı hakkındaki düşüncelerini sorarlar. O da bu sorulara onların düşündükleri doğrultuda değil de halifeler hakkında iyi düşündüğünü ve hakem olayı hakkında da Hz. Ali'nin Allah'ın kitabını iyi bildiğini ve kendilerinden daha basiretli olduğunu söyleyince Hariciler tarafından kesilerek feci şekilde öldürüldüğü kaynaklarda geçmektedir.¹⁷⁶

Harici müellif Salim b. Zekvan'ın Es-Sire adlı eseri incelendiğinde birçok olay kimi zaman bağlamından koparılarak kimi zaman siyak-sibakına bakılmadan birtakım ayetlerle ilişkilendirilerek iman esası gibi sunulmuştur. Örneğin Hz. Osman ile alakalı onun dünya malına meylettiğini sünneti değiştirdiğini ve devlet malını akrabaları arasında sürekli dolaşan bir şey haline getirdiğini öne sürer: "*Mervân'a İfrikiyye arazisinin gelirinin beşte birini verdi, Haris b. Hakeme Bahreyn'in sadakasını/gelirini Velid bin Ukbe'ye Kelp kabilesinin sadakasını/gelirini verdi Mekke ve çevresinin valisi olan Halis Bin Nevfel'den (amcası) Hakem'e üç yüz bin dirhem vermesini emretti. İşte bu hadisede Allah'ın emrini çiğneyerek onun indirdiğinin dışında başka bir şeyle hükmetmiş oldu.*"¹⁷⁷ Buna da "*Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar, kafirlerin ta kendileridir.*"¹⁷⁸ ayetini delil göstererek düşüncesine dayanak bulur. Hatta yine Hz. Osman ile alakalı Onun "*Allah'tan yüksek miktarda para ödünç aldığı*" ifade ederek Allah kavramı ile Beytülmal karşılığında kullanmıştır.¹⁷⁹

Kur'an'dan ayetlerin alınarak bağlamından koparılmak suretiyle özellikle siyasi fikirlere referans gösterilmesi örneğine İslam tarihinde birçok olay ve hadisede rastlamak mümkündür. Oysa konuyla ilgili Kur'an'ın ilgili konu hakkında mesajının anlam bütünlüğüne, siyak ve sibakına dikkat edilerek ve ayetler arasında ilişki kurularak sağlıklı

¹⁷³ Abdulkâhir el-Bağdadî, el-Fark Beyne'l-Fırak (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 60.

¹⁷⁴ et-Tevbe, 9/5.

¹⁷⁵ Nuh, 71/26

¹⁷⁶ Kummî/Nevbahtî, Şii Fırkalar (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 206.

¹⁷⁷ Zekvân, es- Sîre, 58.

¹⁷⁸ el-Maide, 5/44.

¹⁷⁹ Zekvân, es- Sîre, 58.

değerlendirmelerinin yapılması gerekmektedir. Kur'an'ın öğütlediği ve emrettiği mesajlar araştırılırken bunlarla beraber Kur'an'ın tarihi bütünlüğü de göz ardı edilmemelidir.¹⁸⁰ Kur'an-ı Kerim ancak kendi bütünlüğü içerisinde ele alınırsa ancak doğru anlaşılacaktır.

2.5.2. Dini Grupların Düşüncelerini Hadislere Dayandırmaları

İslâm'da hadislerin delil olarak kullanımı Müslümanlar arasında Kur'an'dan sonra ikinci sırada gelir. Kelam düşünürleri çeşitli meselelerdeki dini grupların görüşlerine dayanak gösterirken öncelikle nakli ve akli delilleri kaynak göstermiş ve bunlarla aynı doğrultuda olan nebevi haberleri de referans göstererek desteklemiştir. Onlar mütevatir haber dışında bazı ahad haberleri, hatta zayıf ve mevzu haberleri de kullanabilmişlerdir.

Mezhepler kendi meşruiyetlerine zemin oluşturacak rivayetler de uydurmuşlardır. Hz. Muhammed, İslam'ın Peygamberi olarak önemli ve örnek bir misyonu temsil ediyordu. Hz. Peygamber'e dayandırılan gerek doğru gerek yanlış haberlerin referans gösterilmesi kişilerin bu haberlerde yer alan olaylara bakış açılarını belirlemiştir. Çünkü yakın dönem şartları göz önüne alındığında insanların gözünde Hz. Peygamber'e dayandırılarak nakledilen bir haber onlar için kutsal mahiyettedir. Ya da bir dini grubun kendine üstünlük kazandırmak için veya muhalif grubu yermek için Hz. Peygamber'e dayandırılan haberleri kullanabilmişlerdir.¹⁸¹ Yani, aşırı mezhep taassubu bazen dini grupların birbirleri aleyhine tavırlar almalarına ve bu doğrultuda nakillerde bulunmalarına sebebiyet vermiştir. Bu tarz rivayetler, güvenilir hadis kaynaklarında dahi yer bulabilmiş ve bu da olayın vehametini göstermesi açısından önemlidir. Dini grupların karşılıklı uydurdukları birtakım rivayetler¹⁸², gaybdan haber verdiği düşünülen bazı rivâyetler ayırmaya ve üstünlük iddiasına ve algısına sebep olabilmektedir.

İslam dini "*Mü'minler ancak kardeşler*"¹⁸³ ayetiyle bütün müntesiplerini bir çatı altında toplamak istemiş, dil ve ırk birliğine dayalı bir toplum sistemi yerine inanç birliğine dayalı bir toplum sistemini öngörmüştür.¹⁸⁴ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in İslam

¹⁸⁰ Halis Albayrak, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine (İstanbul: Şule Yayınları, 1996), 29-41.

¹⁸¹ Abdylkader Durgutî, Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Siyasi Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 16-23.

¹⁸² Sahabe'nin üstünlüğü ile ilgili uydurulan bazı rivâyetler: "Allah tüm insanlara umûmî tecellî eder, Ebû Bekr'e ise husûsî tecellî eder." "Allah göğsüme akıttığı her şeyi Ebû Bekr'in göğsüne de akıttı." "Benden sonra ümmetimin başına Ebû Bekr gelecek." "Ali ümmetimden bana ilk iman edendir. O bu ümmetin hayırlı şerri birbirinden ayıranıdır. Benden sonraki halî- femdir." "Emîn kimseler üç kişidir: Ben, Cibrîl, Muâviye." Abdülfettâh Ebû Gudde, Mevzû Hadisler, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 52-53.

¹⁸³ el-Hucurat, 49/10.

¹⁸⁴ Sadık Cihan, "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", Atatürk Üniversitesi İlahiyat

toplumu içerisindeki ve devlet hayatı yaşantısında manevi değerlere kıymet verdiğini bilmekteyiz. Buna en güzel örneği O'nun kendi yaşantısı ve Veda haccı hutbesinde belirtmiş olduğu insanların birbirlerine takva dışında ırkın bir üstünlük sebebi olmadığı ifadeleri bize gösterir.¹⁸⁵

Çok geçmeden farklı sebeplerin etkisiyle İslam öncesi cahiliye zihniyeti birçok alanda tekrar hissedilmeye başlamıştır. Hz. Peygamber'in vefatıyla hilafet Kureyş kabilesinden devam etmiş, Hz. Osman'ın şehadetiyle Emevi-Haşimî çatışmasına dönüşmüştür. Daha sonra savaşlar neticesinde İslam devletine Arap ve arap olmayan yeni Müslümanların katılması ile de arap- mevâli çatışması baş gösterdi.¹⁸⁶ Bu da her grubun yönetimde meşruiyet kazanabilmek üstünlüklerinin kaynağını Hz. Peygamber'e dayandırarak hadis uydurma faaliyetlerine dahi sebep olmuştur. Hadis uydurma faaliyetlerinin ne zaman ortaya çıktığı ihtilafli bir konu olmakla birlikte İbn Hazm(ö.456/1063) bu faaliyetlerin Hz. Peygamber döneminde başladığını ileri sürenlerden biridir. O, Hz. Peygamber'in “ *Men Kezebe...* ” hadisini söylemesine sebep olan hadise ile bu faaliyetlerin başladığını ifade eder.¹⁸⁷ William Muir, bu faaliyetlerin Hz. Osman zamanında başladığı kanaatindedir. Bu görüş dışında Zübeyr Sıddîki de hadis uydurma faaliyetlerinin başladığı dönemi aktarırken Hz. Osman zamanında değil de Hz. Peygamber zamanında başladığını ve bundaki amacın halkın düşüncelerini Onun aleyhine çevirmek olduğunu aktarır.”¹⁸⁸

Hadis uydurma faaliyetleri Hz. Peygamber döneminde başlayarak daha sonra da sonlanmamış aksine çeşitli gruplar ve çeşitli sebeplerle devam etmiştir. Bu konuda çalışması olan Sadık Cihan bunları İslam akîdesini bozmak isteyen zındıklar, Hikayeci vaizler, mutasavvıf kimseler, kelami ve fihhi ihtilaflar, ticari hayat, ve siyasi birtakım sebepler doğrultusunda devam ettiğini açıklar.¹⁸⁹ Hadis uyduranların ilk başvurdukları şey, şahısların üstünlüklerine dair hadisler uydurarak nakletmek olmuştur. Ortaya çıkan ilk hadis uydurma sebebi siyasi üstünlük sağlama kaynaklıdır.¹⁹⁰ Hatta bu sahabelerin üstünlüklerine dair özel bablar açılarak bu konulardaki rivayetler bu bâb başlıkları altında

Fakültesi Dergisi 0/6 (Haziran 1986), 54.

¹⁸⁵ Ahmed b. Ebû Ya'kûb Ya'kûbî, Tarihu'l-Ya'kûbî (Beyrut, ts.), 2/110.

¹⁸⁶ Cihan, “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”, 55.

¹⁸⁷ Ebu Muhammed Ali b.Ahmed İbn Hazm, el-Ihkâm fi Usuli'l-Ahkâm (Mısır, ts), 1/135.

¹⁸⁸ Muhammed Zübeyr Sıddîkî, Hadis Edebiyatı Tarihi, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), 119.

¹⁸⁹ Sadık Cihan, Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-politik Olaylarla İlgisi (Samsun: Etüt Yayınları, 1997), 55-95.

¹⁹⁰ Abdülfettâh Ebû Gudde, Mevzû Hadisler, 51.

yerlerini almıştır.¹⁹¹ Bu rivayetler o dönem Müslümanlar tarafından dinî inancın bir parçasıymış gibi kabul edilerek, İslâm'ın özünde bulunan birlik ve beraberlik duygusunun da sarsılarak daha sonraları yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur.

Tüm bunlara ek olarak İslam tarihindeki ilk dini gruplardan olan Hariciler, kendileri gibi düşünmedikleri için Hz. Osman, Hz. Ali dahil birçok sahabinin ölümüne neden olmuşlardır. İmamet meselesi başta olmak üzere birçok fikri dayatmalarıyla da toplumda kötü izlenimler bırakarak diğer dini grupların hedefi haline gelmişlerdir. Onlara karşı takınılan bu olumsuz tavırlar, karşıt dini gruplaşmalara sebep olmuş ve onlara karşı dışlayıcı, kınayıcı ve kötüleyici bir tavır alınmasına ve bu yönde propaganda yapılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla gerek Ehl-i Sünnet ve gerekse de Şiîler, hadis kaynaklarında Hariciler aleyhine hadis edebiyatı oluşturmuşlardır. Bunun en somut örneklerinden olan mürûk hadisi¹⁹² birçok hadis kitabında çeşitli tariklerle, eklentilerle yerini almıştır. Bu hadisle ilgili olarak birçok muhaddis, fakih, milel, nihâl, makalât ve firak yazarları da durumu farklı şekillerde değerlendirmişlerdir. Hadisi çalışmasına konu yaparak değerlendiren Süleyman Çam Hatipoğlu'ndan naklederek hadisin Hz. Peygamber'in geleceğe yönelik bir tahmininin söz konusu olabileceğini ve belli bir toplulukla ilgili değil onunla örtüşebilecek birçok topluluğun bulunduğunu belirtmektedir.¹⁹³

2.6. SİYÂSÎ SOSYO-POLİTİK UNSURLAR

İnsana, varlık alanına ve toplumsal alana ilişkin belirli bir tutum takınmayı öğütleyen dinin, aynı zamanda siyasete yön veren insanın siyasi eylemlerini, değersel ve ahlaki düzeyde yönlendirici olması, din-siyaset ilişkisinin ortak paydası olan insana işaret eder. Din ve siyasetin kesişme noktasında dinin muhatabı bulunan insan, aynı zamanda siyasi sistemin de baş aktörüdür. Dine bağlı siyaseti de yönlendiren insandır. İnsanların ve toplumların farklı gerçeklikler üzerine kurulu olması tarihsel süreçte din-siyaset ilişkilerinin aldığı biçimleri belirlemiştir.¹⁹⁴

İslam tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan din-siyaset ilişkisi Müslüman toplumların kültürel ve birtakım siyasi birikim ve tecrübeleri neticesinde şekillenmiş ve farklı bağlamlarda tartışılabilen bir konu olmuştur. İslam'da din siyaset ilişkisinin iç içe

¹⁹¹ Abdülfettâh Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, 52-54.

¹⁹² Buhârî, *Mürted*, 6/6933.

¹⁹³ Süleyman Çam, "Kütüb-i Tis'a'da Hâricilerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/9 (Mart 2019), 318.

¹⁹⁴ Akyüz, Çapçioğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 354-355.

olduğunu savunanlar Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarından bazılarını dayanak kabul ederek bir modelin olduğunu öne sürerler. Oysa vahyi ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını yorumlayarak Hz. Peygamberden sonra devam eden halifelik kurumunun önerilen mutlak bir model olduğunu, ya da daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan saltanat, cumhuriyet, demokrasi, meşrutiyet modellerinin önerilmediği anlayışı ortaya çıkacaktır. Anlaşıldığı gibi ucu açık bu kavram insanların, toplumların İslam'ın sunduğu birtakım ana değerler neticesinde insan tecrübesi ile şekillenen toplumsal alana bırakılmıştır.¹⁹⁵

İslam Tarihinde gerçekleşen siyasi olaylar Müslümanların inançlarının şekillenmesi konusunda etkili olan ve hatta ayrışmalara sebep olan en önemli etkenlerdendir. Kur'an'da ve Hz. Peygamber döneminde daha çok birlik ve beraberlik vurgusu yaparken, Hz. Peygamber'in nebevî uygulamaları da bu yönde iken; sonradan ortaya çıkan mezheplerin dini nasları ve Hz. Peygamber'e dayandırdıkları uydurma bazı rivayetler ile kendilerine otorite ve üstünlük sağlamaya veya yerme amaçlı kullanarak kendilerini hak ve doğru göstermeye çalışmışlardır. Bu bağlamdaki uydurma ve zayıf hadisler İslam inancının ve düşüncesinin temel ilkelerine aykırı ve yanlış yönlendirilmesine sebep olabilmektedir. Hz. Peygamber kendisi hakkında farklı çıkar ve algı amaçlı rivayetler yapılmaması vurgusu yapmasına karşın pek çok dini grup bu tür rivayetler bulunmuştur.¹⁹⁶ "Her kim benim adıma bilerek yalan söylese, cehennemdeki yerine hazırlansın." Aynı şekilde dinin dünya, arzu ve amaçlar için alet edilmesine karşı uyarılarda bulunmuştur. "...Dini dünyaya alet eden insan ne kötüdür!... Arzu ve isteklerinin kendisini saptırdığı insan ne kötüdür!" Aynı şekilde Kur'an Hz. Muhammed'in insan ve kul¹⁹⁷ olduğunu, geleceği bilmediğini¹⁹⁸, İslam dini ve tevhit esaslarına bağlı olduğunu vurgulamıştır.¹⁹⁹ Hz. Muhammed Hz. Peygamber'de kibir ve üstünlük duygusu bulunmadığı ve Kur'an'da da bunun tasvip edilmediği²⁰⁰ bilinmekle birlikte sonradan ortaya çıkan bu rivayetler inançsal alanda yanlış algılara sebep olmuştur. Hz. Peygamber yaşadığı dönemde ilahi vahiylerle de aynı doğrultuda olmak suretiyle hayatı boyunca birlik ve beraberliği inşa etmeye yönelik hareket etmiştir. O sağlığında ilahi vahiyler doğrultusunda aldığı emirlerle sağlam bir İslam toplumu oluşturmuştur. Ancak vahyin kaynağı kesilip Hz. Peygamber vefat ettiğinde Müslüman toplum

¹⁹⁵ Akyüz, Çapçioğlu, Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, 357-358.

¹⁹⁶ Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Mukaddime", 2.

¹⁹⁷ el-Fussilet 41/6.

¹⁹⁸ el-En'am 6/50.

¹⁹⁹ Âl-i İmran 3/103.

²⁰⁰ en-Nahl 16/23.

içerisinde çıkan problemlere karşı çeşitli çözüm yolları aranmaya başlanmıştır. Bu da Müslümanlar arasında değişik fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim peygamberin vefatından kısa süre içerisinde İslam toplumunda ortaya çıkan düşünce ayrılığının temelini teşkil etmiştir.²⁰¹

Müslüman geleneğinde gruplaşma Beni Saide olayı ile siyasi alanda başlamıştır. Daha sonra bu siyasi meseleler dini/imani alana taşınarak Hz. Peygamber'e dayandırılan hadislerle de "Fırka-yı Naciye" edebiyatı geliştirilmiştir. Artık Müslümanlar arasındaki siyasi duruş farklılığı, tarihsel süreçte dini fırkalaşma olarak ortaya çıkmış ve imani bir mesele olarak varlığını devam ettirmiştir.²⁰²

Hz Peygamber'in vefatı sonrasında "Hilafet" kabile ötesi bir devlet sistemi şeklinde bir süre devam ettirilmeye çalışılmış, ancak sonrasında Müslümanların son üç halifesinin katli ile birlikte soya dayalı bir saltanat sistemine dönüşmüştür. Bunun neticesinde oluşan farklı din-siyaset bakış açıları ile iktidarlarının garanti altında olması için çaba sarfetmişlerdir.²⁰³

²⁰¹ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 34.

²⁰² Akbulut, Müslüman Geleneğinde Siyasî Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya", İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu, 46.

²⁰³ Muhammed Arkoun, Kur'an Okumaları, çev. Ahmet Zeki Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 1985), 285.

3. KUR'AN-I KERİM'DE SİYASET/YÖNETİMLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Kur'an-ı Kerim Allah tarafından Hz. Muhammed'e gönderilmiş ilahi bir hitaptır.²⁰⁴ Allah dini kendisine has kılmış, vahiyde Allah'a ait özel bir hitaptır.²⁰⁵ Kur'an İslam dininin temel, inanç, ibadet ve ahlak ilkelerini özlü bir şekilde ifade etmiştir. Kur'an ansiklopedik bilgiler kitabı olmadığı gibi herhangi bir alana ait bilimsel bir kitap da değildir. O bir hidayet ve özlü bir yaşam rehberidir.²⁰⁶ Farklı alanlara ait temel ilkeleri de konu edilse de detaylara girilmemiştir. Siyaset alanı ile ilgili de temel kavramlar kullanmıştır.

Kavramsal olarak Kur'an'da siyaset kelimesi bulunmasa da egemenlik, siyaset ve yönetimle ilgili pek çok kavram bulunmaktadır.²⁰⁷ Sözgelimi emr, emanet, mülk, hüküm, velayet, şura, iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak, adalet, imam, halife, ululemr, sultan, melik, seyyid, vekil, vezir, cebbar, beyat, itaat, zulüm, isyan, kıyam, tuğyan, bagy, fitne, medine, cihad, fetih, barış, ıslah ve dar (ülke) gibi tümüyle siyasal çağrışımları olan kavramlara rastlamaktayız. Müslümanların tarihinde sıkça kullanılan ülulemr, sultan, melik, seyyid, vekil ve vezir gibi kavramlar, Kuran'da olgusal anlamda kullanılmaktadır. Bu kavramlar, bazen olumlu bazen de olumsuz bir bağlamda kullanıldığı dikkate alınır, tarihte iyi önderlik örnekleri bulunduğu gibi kötü önderlik örnekleri de bulunmaktadır. Bu nedenle Kur'an'da yer alan siyasetle bağlantılı bu kelimeleri kavramsal değil konu ve hükümler açısından değerlendirmek gerekmektedir.²⁰⁸

Kur'an-ı Kerim'de, hadislerde ve İslâmî ilimler literatüründe yönetenler, yönetilenler ve yönetimle ilgili siyasî-idarî içerikli çok sayıda kavram bulunmaktadır. Yönetenlerle ilgili kavramlardan "imam" bazı ayetlerde "toplumsal ve siyasal lider" anlamını ifade etmekte²⁰⁹ hadislerde daha açık biçimde aynı anlamda sıkça geçmektedir.²¹⁰ Hemen bütün hadis mecmualarında yer verilen bir hadiste Allah'ın ahirette kendilerini arşının gölgesinde barındıracağı yedi zümrenin en başında adaletle hükmeden imam²¹¹ diğer bir hadiste de Allah'ın gazabına uğrayanlar arasında zalim imam zikredilir.²¹² İmam kelimesi

²⁰⁴ Al-i İmran, 3/ 3-4; el-Fussilet, 41/ 2-4; eş-Şura, 42/51-52.

²⁰⁵ ez-Zümer, 39/3, 11,14.

²⁰⁶ el-İsra, 17/9.

²⁰⁷ Köse, "Siyaset", 37/295.

²⁰⁸ Köse, "Siyaset", 295.

²⁰⁹ el-Bakara 2/124; el-İsrâ 17/71; el-Enbiyâ 21/73

²¹⁰ Wensinck, el-Mu'cem, "emm" md.

²¹¹ Buhârî, "Zekât", 16; Müslim, "Zekât", 91

²¹² Tirmizî, "Ahkâm", 4.

“devlet başkanı” anlamında ilk halifeler döneminden itibaren siyasi kaynaklarda kullanılmış, “cemaate namaz kıldırın” anlamındaki imamdaki ayırmak üzere devlet başkanına büyük imam denilmiştir.²¹³

Kur’an-ı Kerim siyasi meseleleri öncelikle genel esaslar bağlamında ele almış, ve bu anlamda kullanılan kavramlar siyasi, ictimai ve dini boyutlarıyla ele alınmıştır. Hilâfet, imamet, velâyet gibi kavramlar bazen siyasi bazen de farklı alana hitab eden diğer anlamlarıyla kullanılmıştır.²¹⁴ Kur’an-ı Kerim’de yer alan siyasi kavramlar konusunda kapsamlı bir çalışma yapmış olan Vecdi Akyüz bu tür kavramları tasnif ederek bunların hepsinin siyasi içerikli kavramlar olduğunu söylemenin yanlış bir yaklaşım olduğunu vurgulamaktadır.²¹⁵ Ancak Müslümanlar tarafından kamu hukuku ve siyasi söylemlerde birçok kelimeye Kur’an’daki bu kavramlardan yola çıkılarak siyasî içerik ve mana yüklenmiştir. Bu sebeple bu türden kelimeleri anlam bütünlüğü çerçevesinde ele almak, bağlamından koparılmadan dikkatle seçilerek incelenilmesi gerekmektedir.²¹⁶

Bu konuda birçok örneği bulunmakla beraber; Kur’an ve Sünnet’te bireysel yaşantı, birey-toplum ilişkisi ve aile içi ilişkiler hakkında ayrıntılı sayılabilecek düzenlemelere yer verilirken insan topluluklarının yönetimi için belirli ilkelerin ortaya konulmasıyla yetinilmiş, siyasal mekanizmanın alacağı somut biçimler bu ilkeler çerçevesinde tarih içinde yapılacak ilmi tecrübeler ve icthatlara bırakılmıştır. Siyaset alanında teorik tartışmaların olgunlaştığı ve önemli tecrübelerin yaşandığı bir dönemin âlimleri olan Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî, siyaset tartışmalarını “kat’iyyât-zanniyyât” ayırımı üzerinde temellendirerek Kur’an ve Sünnet’in siyasetin kurucu ilkelerini (kat’iyyât) ortaya koyduğunu, bunların uygulama aşamasında alacağı teorik yapı ile zanniyyât alanının zaman içinde yapılacak icthadlara bırakıldığını belirtmişlerdir.²¹⁷ Meselâ adaletli ve meşrû bir devlet başkanı seçme gereği kat’î bir hüküm, nasıl seçileceği ise zannî bir meseledir. Hz. Peygamber’in vefatından sonra halifenin seçim tarzı olarak farklı usullerin uygulanması Sünnî âlimlerince bu duruma açıklık getirmesi açısından önem arz etmektedir. İslâm tarihi boyunca kat’î-zannî ayırımı sayesinde zaman ve mekan

²¹³ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn el-Mağribî, Mukaddime, Çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012) 1/420-424.

²¹⁴ Vecdi Akyüz, Kur’an’da Siyasi Kavramlar (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 5; Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 9.

²¹⁵ ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Manzuruddîn, “Kur’an’da Anahtar Siyasî Kavramlar”, çev. Mustafa Özel, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XV (2002), 255-283.

²¹⁶ Akyüz, Kur’an’da Siyasi Kavramlar, 11-14; Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 15.

²¹⁷ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, el-İrşâd, çev. Adnan Bülent Baloğlu ve diğerleri (Ankara: Diyanet Vakfı yayınları 2010), s. 339-342.

değişmesine bağlı farklılıklara göre uygun çözümler uygulamaya konulabilmiş, bunun sonucunda totaliter rejim modellerinin öne tıkanıdığı gibi İslâm toplumlarında farklı inançlara sahip zümrelerin kendi din ve kültürlerini korumalarını mümkün kılan modeller gelişmiş, ana ilkelere aykırı olmamak kaydıyla değişik kurumsal ve siyasal deneyimler kabul edilmiş ve uygulama alanı bulmuştur. Yine bu sayede kat'ıyyât alanıyla toplumun ve siyasetin inşasını mümkün kılacak ortak bir zemine vurgu yapılırken modern Batı tecrübesindeki sosyal zemin dışında bir temel kabul etmeyen rölativist anlayışın hakim olmasının da önüne geçilmiştir. İslâmiyet yönetim biçiminden ziyade ehil ve güvenilir bir kişinin seçimle iş başına getirilmesine, devlet başkanının mutlak değil sınırlı bir iktidara sahip olduğu ve Allah'ın huzurunda hesap vereceği bilinci içinde istişare esasına göre iş görüp adaletle hükmetmesine öncelik vermiştir. İslâm'da siyasetin temel amacı, insanların dünya ve âhiret mutluluğunu kazanacakları ortamın hazırlanması ve sürdürülmesi, yaygın tabiriyle din ve dünya işlerinin temini, diğer bir ifadeyle dinin korunması ve dünya işlerinin yönetilmesi olup bu amaca hizmet edecek bir yöneticinin iş başına getirilmesi esastır.²¹⁸

Temelleri Kitap ve Sünnet üzerine kurulan İslam ümmetine ait siyasal yetkinin niteliği ve çerçevesi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Halifelerin uygulamalarıyla şekillenmiştir. Bu uygulama bir çeşit temsil sistemi olan biata dayanır. Şîa dünyasına egemen olan eğilim biata karşı çıkmış ve imamın sadece önceki imamın vasiyeti (nasb) yoluyla iktidara gelmesi sayesinde meşruiyet kazanacağını savunmuş, bu yüzden Hz. Ali dışındaki halifelerin iktidarlarını meşru saymamış, Ehl-i sünnet âlimleri ise bu görüşü reddetmiştir. Ehl-i sünnet alimlerine göre halife ümmetin seçtiği kişi olması dolayısıyla onun temsilcisidir. Ancak hilâfet mutlak değil sınırlı bir iktidarı temsil eder. Meşrû olmayan hususlarda yöneticilere itaat edilmeyeceği birçok hadiste belirtildiği için²¹⁹ halifenin dinî esaslara aykırı kanun koyması yetki aşımı kabul edilir. Ümmet, imamın dinî esaslara aykırı karar ve uygulamaları karşısında uyarılar yapma ve toplumsal kargaşaya yol açacak derecede ağır sonuçlar doğurmayacaksa imamı değiştirme yetkisine sahiptir; fakat bunu nasıl gerçekleştireceği belli bir prosedüre bağlanmamıştır.²²⁰ Zaman zaman bu tür yetkilerin dışına çıkıldığı görülse de fıkıhta bunları meşrulaştırmaya çalışan teorik bir zemin hazırlanması yönüne gidilmemiştir.

²¹⁸ Köse, "Siyaset", 37/295.

²¹⁹ meselâ bk. Buhârî, "Aḥkâm", 4; Müslim, "İmâre", 39

²²⁰ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzali, el-İktisad fi'l-İ'tikad (Ankara: Nur Matbaası, 1962), 240.

Kelam alanında imâmet kavramı ekseninde gelişen literatür, hilâfetin ontolojik temellendirilmesi ve Hâricîler'e reddiye gibi konuları içerse de esas ağırlık noktasını imâmete nasla tayin edilen imamın ümmet tarafından yetkilendirilmesi görüşlerinin tartışılması teşkil etmiştir. Esas itibariyle fıkın konusu olan imâmet, Şîî alimler tarafından itikadî bir mesele halinde ele alındığı için Ehl-i sünnet kelamcıları tarafından da bu konuya yer verilmiştir. Özellikle Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'den sonra imâmet meselesi müstakil başlıklar altında kelam kitaplarının son kısmına eklenmiştir. Şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, bunun nasla belirlendiğini, Hz. Ali'den sonra oğulları Hasan ve Hüseyin soyundan devam etmesi gerektiğini savunur. Bu sebeple Zeydiyye dışındaki Şia fırkaları ilk üç halifenin meşruiyetini tartışma konusu yapar. Şîa'ya göre Hz. Peygamberin vefatıyla vahiy sona ermiş, fakat Peygamber'in diğer görevleri tayin edilmiş imam tarafından yerine getirilmeye devam etmiştir. Masum olan imam vahyin bâtinî mânasını açıklama hakkına sahip dinî ve siyasî bir liderdir. Hâricîler ve Mu'tezile, imamın Kureyş'ten olması gerektiği anlayışını reddederek Allah'ın hükümlerini adaletli bir şekilde uygulayacak alim ve zahid bir kişi olmasını şart koşar. Adaletli idaresi devam ettiği sürece imama itaat gereklidir, adaletten sapsması durumunda ise azil şarttır. Ehl-i sünnet, imâmetin vâcip olduğunu ve imamın ehlü'l-hal ve'l-akdin seçimi veya önceki halifenin yerine bir halef tayin etmesi (istihlaf) yoluyla yönetime gelmesi gerektiğini savunarak Şîa'nın nasla tayin görüşünü reddetmiştir.²²¹

3.1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ SİYASİ OLAYLAR

Hz. Peygamber, Cahiliye döneminde toplumsal ilişkilerde temel belirleyici unsur olan kabileciliği etkisiz hale getirdikten sonra Müslümanlar arasındaki esas bağı inanca dayalı hale getirmiştir. Hiçbir kabileye bağlı olmayan ve her türlü insanın katılabileceği bu oluşuma mensup kimseler için "Müslüman" adı kullanılmıştır. Kabileye alternatif olan bu yeni yapıya ise "ümme" denildi. Medine sözleşmesinde Yahudiler, din bağına göre ümmet kabul edildikleri gibi Müslümanlar da bir ümmet olarak nitelendirilmişlerdir. "Ümmet" kelimesi, "yönelme" anlamındaki "emm" kökünden türeyen topluma önderlik eden "imam" kelimesi de bu köktendir. İmam, topluluğun önüne geçer; topluluk ona uyar ve onunla birlikte aynı hareketleri yapar. Böylece ümmet içindeki ilişkiler, kabilede

²²¹ Köse, "Siyaset", 37/296.

olduğu gibi, nesebe değil, ortak lk ve yöneliŐe dayanır. Ümmet kavramı, kabileyi aŐar ve kapsar. Bununla birlikte onu ortadan kaldırmaz. nk mmetin oluŐmasındaki ana esas kabilenin ortadan kalkması değildir. Ümmet, dayanışma içerisindeki bireyler olan Müslümanlardan oluŐtuđu gibi, bu bireylerin bir i (alt) sosyal ereve olarak kabileye bağlı kalmalarına engel bir Şey yoktur.²²² Zira kan bağına dayalı ilişkiler, insanın doğasında vardır. İslam, kan bağına dayalı ilişkileri kaldırmak yerine bu ilişkileri ıslah ve düzenleme yoluna gitmiştir.

Hız. Peygamber nübüvveti HaŐımoęullarının bir davası olarak görmemiŐ ve İslami tebliği kabile üstünlüğüne indirgememiŐtir. Onun birincil hedefi başta çevresi olmak üzere tevhid inancını yerleştirmek ve bu inancı bireysel ve toplumsal hayatlarında yaŐamalarını sağlamaktı. Bu yenilikçi ve devrimci anlayış Arap toplumunda asırlardır kemikleŐmiŐ kabilecilik yapısına ters düştüğü için çeşitli Arap kabileleri tarafından reddedilmiŐti.

Hız. Peygamberin Mekke döneminde ilk tebliğine muhatap olan Arap kabilelerinden mensup olduğu HaŐımoęullarından Müslüman olanların sayısı, Ümeyyeoğullarından fazlaydı. Hatta Müslüman olmasalar bile Hız. Peygamber'i korumaya devam etmeleri, İslam'ın ilk yıllarında HaŐımoęullarına uygulanan boykota HaŐımoęullarının hepsinin muhatap olması da kabileciliğin o srelerde etkisini hemen kaybetmediğinin de bir göstergesidir. Hız. Peygamber'in nübüvvetini açıkladığı sırada HaŐımoęullarının lideri ve Mekke'nin saygın kabile liderlerinden biri olan Ebu Talip İslam'a girmemesine rağmen yeğeni Hız. Muhammed'e baskı yapmayıp ölünceye kadar onu himayesine almıştı. Ancak aynı durum Hız. Peygamberin diğer amcası Ebu Leheb için geçerli değildi. Aynı Şekilde yine HaŐımoęullarından olup Hız. Peygamber'e karşı açık tavır koyan amcasının oğlu Ebu Sfyān b. El-Haris Bedir savaşına müşriklerin safında katılmıŐ Mekke fethedilip İslam güçlendikten sonra Müslüman olmuştur.²²³

Hız. Peygamber döneminde yaşayan dini gruplardan ve onlarla olan iliŐkilerinden ayetlerle bağlantılar kurarak Es-Sire adlı eserinde bahseden Salim b. Zekvan²²⁴ onları dört gruba

²²² Cbirī, Arap-İslām Siyasal Aklı, 189-190.

²²³ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 4/48.

²²⁴ Hariciler ve özellikle İbadiler hakkında bilgi sunan ilk müelliflerden biri olan Salim b. Zekvan erken dönemde yaşayan Müslüman müellifler içinde önemli ve ayrı bir yere sahiptir. Hakkında yeterli bilgi bulunamadığından Salim bin Zekvan'ın hayat hikayesi ayrıntılı olarak bilinmemektedir. Ancak onun eseri olan es-Sire incelendiğinde Hicri 1/ Miladi 7 yy.da yaşadığı ve aynı yüzyılın sonlarına doğru öldüğü tahmin edilmektedir. Yaşadığı dönemin önde gelen ibadetlerinden biri olduğu AnlaŐılan Salim b. Zekvan, İbādilięin zellikle Basra'daki oluşum sürecinde önemli bir Şahsiyet olarak dikkat çekmiştir. Salim b. Zekvan'ın bir manifesto niteliği taşıyan es-Sire adlı eseri, erken dönem İslam ve Mezhepler tarihiyle ilgili önemli ve otantik bir eserdir. Eser her Şeyden önce erken dönem İslam tarihinde ortaya çıkan olay ve geliŐmeleri özellikle Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerini özellikle siyasal ve toplumsal hadiseler ekseninde

ayırır.

1.Arap Müşrikler: Müşriklerden o dönemde insanların hakikatten en uzak olanları değerlendirmesi yapan Salim b. Zekvan onların İslam'a girmeleriyle önceden yapmış olduklarından sorumlu tutulmayacaklarını ve onların İslam ile birlikte Müslümanlarla aynı hak ve sorumluluklara sahip olacaklarını bildirmiştir. Ancak İslam'ı reddederek Müslümanlara karşı savaş açan Müşriklerin ise ganimet olarak mallarının 1/5'inin alınacağını, miras bırakmasına engel olunacağını ve İslam'a girmeyi kabul edene dek onlar ile nikah, veraset, kestikleri şeylerde yemenin helal olmadığını ve onlarla savaşma hususunda bir müddet ve sınırın olmadığını bize aktarır.²²⁵

2.Mecusiler: Salim b. Zekvan; Hz Peygamber'in, Hecer'de²²⁶ yaşayan bazı Mecûsîlere, onları İslam'a davet eden bir mektup ve mektupta İslam'a girenlerin daha önce yaptıkları herhangi bir şeyle Allah tarafından sorumlu tutulmayacağını ve onların Müslümanlarla aynı hak ve sorumluluklara sahip olacağını bildirmiştir. Ancak onlardan İslam'a girmeyenlerin cizye alınmasının farz olduğunu, böylelikle bu cizye ile onların can, aile ve mallarının güvence altına alındığını ancak İslam'a girip Kur'an'ın hükmüne razı oluncaya kadar onlarla nikah, veraset ve kestiklerinin yenmesi hususunda helal olmadığını aktarır. Ve Mecusilerin ilimden bazı kalıntılara sahip olduklarını ileri sürmelerinden ötürü müşrik Araplardan alınmayan cizyenin onlardan alınmasını kabul etmiştir. Bundan dolayı Mecusilerin müşrik Arapların dahi sahip olamadığı statüye Mecusilerin sahip olduğunu vurgular.²²⁷

3.Kitap Ehli Olanlar: Ehli kitabın İslam'ı bilip onaylarsalar Müslümanlarla aynı haklara sahip olacaklarını ancak İslam'a girmeyip Hz Peygamber'i yalanlayanlardan cizye alınmasının Müslümanlara farz kılındığını ve cizye verenlerin kadınlarıyla nikahlanmanın ve kurbanlarının yenilmesinin helal olduğunu Salim b. Zekvan aktarır. Ancak veraset, onların erkekleri ile nikah, ve onlarla yapılan anlaşmalara bağlı kalmanın haram olduğunu aktarır. Kutsal bir kitaba sahip olmayan Mecûsîler ile putperestlerin kadınları ve onların kestiği kurbanlar, Müslümanlara haram kılınmışken; Ehl-i kitabın

farklı ve özgün bir bakış açısı ile ele alıp değerlendirmektedir. Yine ilk hariciler ve özellikle haricilerin Ezarika, Necedat ve İbadilik gibi fırkaları ile ilgili bize bilgi veren erken döneme ait ilk kaynak olması eserin önemini artırmaktadır.

²²⁵ Zekvân, es- Sîre, 51.

²²⁶ Hecer Bahreyn'e bağlı bir bölgenin adıdır. Medine'ye yakın olan bir köyün adı da Hecer olarak geçmekte olup Salim bin Zekvan'ın burada kastettiği yer Bahreyn olmalıdır.

²²⁷ Zekvân, es- Sîre, 51-52.

kadınları ve kestikleri kurbanlar helal kılınmıştır.²²⁸

4.Münafıklar: Münafıklar inanmadıkları halde Müslümanların kıblesi Kabe'ye yönelerek onlardan gibi görünmesi nedeniyle dünyada Müslümanlarla aynı haklardan yararlanmaktadırlar.²²⁹

Hz Peygamber'in Medine döneminde artık iktidarda bulunması muhalefete karşı tutumunun da incelenmesi onun siyasi kişiliği hakkında da bize bilgi verecektir. Mekke döneminde dış muhalefet artık Kureyş ve müttefikleri iken, Müslümanlar Medine'de bundan böyle dini ve etnik unsur olan müşrik, münafık ve Yahudi muhalefetiyle karşı karşıyaydı. Her ne kadar Yesrib'te müşriklerin kabilevî güçlerinin olmaması kurumsal bir şirk muhalefetinden bahsetmemizi engellese de münafık-Yahudi bloğunun bu alanda boşluk bırakmamış ve tam aksine oldukça güçlü bir direnç sergilemiştir.

Medine'deki münafık-Yahudi muhalefet koalisyonunun amacının iktidarı ele geçirmekten ve alternatif olmak gibi genel muhalefet hedeflerinden ziyade ne olursa olsun, iktidarı devirmek veya en azından ne kadar yapabilirlerse o kadar İslam davasını yıpratmak olduğu görülmektedir. Bu da onların aslında son derece yıpratıcı, zararlı ve dahası etik sınırları zorlayan bir muhalefet algısını benimsedikleri anlamına geliyordu.

Her toplumun bireylerini bir arada tutmak için çeşitli ortak değerleri vardır. Din, vatandaşlık, milliyetçilik, bir ideolojiye bağlılık, bir şehre mensubiyet, toprağa, kabile ya da aileye bağlılık bunlardandır. Hz. Peygamber, bunların hepsini yerine göre kullanmış; ancak tevhid inancını her zaman merkeze almıştır.²³⁰

3.1.1. Hz. Peygamber'in Siyasi Metodu

Hz. Muhammed M.S. 610 yılında Allah tarafından elçi olarak seçilmiş ve ilahi vahyi insanlara ulaştırmakla görevlendirilmişti. İlk olarak özel ve gizli bir faaliyet olarak başlayan tebliğ görevi üç yıl²³¹ sonunda öncelikle kendi kabilesini ve giderek tüm insanlara ulaşmak üzere²³² genel bir hal aldı. Mekke'deki kabilecilik ve asabiyet yapısını da göz önüne alarak başlayan tebliğ faaliyeti ilk zamanlarda Mekkeli putperestler için bir tehdit unsuru gibi karşılanmasa da zamanla putperestlik üzerine kurulu düzenleri için bir tehlike olarak algılanmaya başladı. Bu da onların İslam'a ve Hz. Muhammed'e karşı tavrı

²²⁸ Zekvân, es- Sîre, 52-53.

²²⁹ Zekvân, es- Sîre, 53.

²³⁰ Demircan, Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, 38.

²³¹ Muhammed İbn İshak, Siyer, çev. Sezai Özal (İstanbul: Akabe Yayınları, 1988), 294.

²³² eş-Şuara, 26/214; Hicr, 15/94.

olarak Müslümanlara dozu artarak devam eden baskılar uygulamalarına sebep oldu.²³³

Hız. Peygamber'in tebliğ faaliyeti öncelikle Mekke'de politik kaygılardan uzak bir şekilde tevhid inancını insanların içselleştirmesine yönelikti. İlk olarak tüm Müslümanların kardeş²³⁴ sayıldığı dini bir vahdet doğrultusunda İslam toplumunu oluşturmaya başladı. Hiçbir yönüyle siyasi sayılamayacak bu vahdet²³⁵; sadece kendisine inananlardan oluşan kimseleri kapsamakta ve oğlu dahi olsa bu inancı benimsememiş kimseleri kendisinden saymamaktaydı.

Hız. Peygamber her ne kadar İslam'a davetinde siyasi bir muhalif olarak görülse de ve muhalefetinin, onun bu siyasetinin temel yönlendirici unsuru olduğunu söylemek mümkünse de Hız. Muhammed, iktidarını koruma hevesinde olan bir devlet başkanı değil, tebliğ etmekte olduğu dini, kitlelere ulaştırmak derdinde olan bir peygamberdir. İşte bu yüzden onlara karşı izlediği stratejinin temelinde dinin ruhsat verdiği alan mevcut olsa da hiçbir şekilde bu ruhsatın sınırlarını zorlama gibi bir yetkisi bulunmamaktaydı.²³⁶ Hız. Peygamber bir devlet kurup örgütleyerek idare etmenin yanı sıra din eğitiminin ve hükümet otoritesinin de bizzat kendi elinde olması gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre devlet ya da hükümdarlık asla bir amaç olmayıp asıl gayeye (tevhid inancını hakim kılmak) ulaşmak için sadece bir araç idi. Bir hükümdarlık yetkisini tevarüs etmek şöyle dursun Hız. Muhammed hiçbir zaman tam bir hükümet sisteminin benimsenmemiş olduğu bir toplumda devlet örgütleyen ilk kişi olmuştur.²³⁷

Bazı tarihi kaynaklarda geçen rivayete göre Hız. Peygamber'in İslam davetinin daha başlangıcında açık bir siyasi program doğrultusunda yürüttüğü anlamında ifadeler kullanılmaktadır. Bu program, Sasani ve Bizans devletlerini ortadan kaldırmak, hazinelerini ele geçirmektir.²³⁸ Yine başka siyer kaynaklarında farklı bağlamda Hız. Peygamber'in amcası Ebu Talib'e ölümünden az önce kendisini şikayet etmek amacıyla gittiklerinde şunları söylediklerini kaydeder: "*İsteseler de istemeseler de, vallahi onlar*

²³³ İbn İshak, Siyer, 266-267.

²³⁴ el-Hucurat, 49/10.

²³⁵ Abdurrazık, İslamiyet ve Hükümet, çev. Ömer Rıza (İstanbul, 1927), 86.

²³⁶ Öz, "Siyâsî Muhalif Modeli Olarak Hız. Muhammed", 66.

²³⁷ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 2/691.

²³⁸ Tarihçiler Afif el-Kind'i'nin şu sözlerini rivayet ederler: "Tacir biriydim. Hac günlerinde, Mekke'ye geldim. (Peygamberin amcası) Abbas'a gittim. Biz onun yanındayken, bir adam çıkıp, namaz kılmak üzere Kabe'ye doğru yöneldi. Sonra bir kadın çıktı, onunla namaz kıldı. Daha sonra bir çocuk çıktı, onunla namaz kıldı. Dedim ki: Ey Abbas, bu din nedir? Şu cevabı verdi: Yeğenim Muhammed bin Abdullah, Allah'ın kendisini peygamber olarak gönderdiğini, (İran hükümdarı) Kisra ile (Bizans imparatoru) Kayser'in hazinelerinin kendisine geçeceğini söylüyor. Hanımı Hatice ona inandı. Bu çocuk, Ali bin Eb'i Talib de ona inandı. Yeryüzünde bu dini benimseyen üçünden başkasını bilemiyorum. Afif dedi ki: Keşke dördüncüleri ben olsam." İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, 2/58.

da, *Acem de, Rum da biat edecek.*”²³⁹ Bu konuda farklı bir rivayet ise, İslami davetin en azılı düşmanı olan Ebu Cehil bin Hişam, Medine’ye hicret gecesi Hz. Peygamber’i öldürmek üzere kendisiyle birlikte giden Kureyş’ten bir gruba şunları söyledi: “Muhammed’in dediğine göre, siz ona uyarsanız, Arab’ın ve Acem’in hükümdarı olacaktımsınız.”²⁴⁰ Yine Al-i İmran 3/27. ayetin tefsirinde Zemahşeri Keşşaf adlı tefsirinde şu rivayeti nakleder: “Rasulullah Mekke’yi fethettiği gün, ümmetine Fars ve Bizans mülkünü vaad etmişti. Münafıklar ve Yahudiler dediler ki: “*Aman aman!.. Muhammed, -nasıl yapacaksa- Fars ve Rum krallıklarını ele geçirecekmiş! Böyle bir şeye karşı onlar kendilerini pekala savunabilirler!*”²⁴¹

Hız. Peygamberi, ilerde kurulacak büyük bir imparatorluğun lideriymiş gibi tasavvur eden rivayetleri inceleyen bazı araştırmacılar, tarihi kaynakların İslami davete örtülü bir siyasal fonksiyon yüklediklerini söylerler. Buna göre İran ve Bizans devletlerini ortadan kaldırmak, bu ülkelerin topraklarını ve zenginliklerini ele geçirmek davetin bir hedefi olarak ima edilmektedir. Bu rivayetlerin ortaya çıkış biçimlerini, İslam’ın büyük bir toplumsal güç olarak gelişip yükselişe geçtiği süreçlerle birlikte düşünmek lazımdır. Rivayetler, Hız. Muhammed’i adeta dinsel temelli bir imparatorluk kurmayı düşleyen biri olarak tasvir ederler. Oysa Hız. Peygamber’in İslam daveti, her şeyden önce dini/akidevi bir hareketti. Dahası sosyolojik anlamda o, başlangıçta bir akım, bir hareket bile değildi. Ancak bu çekincelerin net bir şekilde ortaya konması, Hız. Peygamber’in davetinin, bir sosyal ve tarihsel olgu olarak, siyasal okunuşuna engel olmaz. Çünkü her şeyden önce onun çağdaşı olan Kureyşliler, onu siyasal bir hareket olarak yorumlamışlardı.²⁴²

Kur’an’da, İslam davetinin belirli bir siyasal program yüklü oluşuna dair bir bilgi

²³⁹ İbn İshak, Siyer, 269.

²⁴⁰ Taberî, Tarih-i Taberî, 3/8.

²⁴¹ “Yine rivayete göre; Peygamber (s.a.) Hendek savaşı nın yaşandığı sene hendek kazı işlemini planlamış ve her on kişinin kırk zirâ / kolboyu mesafe kazmasını söylemişti. Ashâb-ı Kiram hendeği kazmaya başladıklarında, çukurun içinde koca bir tepe gibi büyük bir kaya çıkmıştı ve kayaya adeta kazma işlemiyordu. Bunun üzerine durumu haber vermek için Selmân-ı Fârisî ’yi [v.35/655] Peygamber (s.a.)’e gönderdiler, o da Selmân’ın elinden kazmayı alıp kayaya bir darbe indirdi ve kayadan öyle bir ışık saçıldı ki kıvılcımları sanki karanlık bir gecede yanan kandil gibiydi. Peygamber (s.a.) tekbir getirdi; ardından Müslümanlar da tekbir getirdiler. Peygamber, “Bana bu kayadan bir ışık göründü ve ondan Hîre sarayları nı tıpkı köpek dişleri gibi [yani ‘küçük ve beyaz’ köşkler halinde] gördüm” dedi. İkinci darbeyi indirdi; sonra, “bana kayadan Rum diyarının kızıl sarayları göründü” buyurdu. Sonra üçüncü darbeyi indirdi ve “bana San’â sarayları göründü. Cebrail (a.s.) bana ümmetimin bu yerlerin hepsine sahip olacağını haber verdi, müjdeler olsun!” buyurdu. Münafıklar ise, “Bak sen şu işe!.. Muhammed size kuruntular veriyor; aslı astarı olmayan vaatlerde bulunuyor, Yesrib’den bakıp Hîre saraylarını, kistrânın Medâin ’ini gördüğünü ve buraların sizin tarafınızdan fethedileceğini söylüyor! Oysa siz korkunuzdan def-i hacet etmeye bile gidemez halde hendek kazıyorsunuz! dediler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.” Ebu’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammedel-Harizmi ez-Zemahşeri, el-Keşşaf an Hakaikı Cavamidi’t-Tenzil ve Uyuni’l-Ekavil fi Vucuhi’t-Te’vil (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 6/1/906.

²⁴² Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 72.

bulunmamakla beraber; savaş izni veren ayetler bulunur.²⁴³ Buradaki temkin (iktidar ve imkan) ve zafer, dinin olup; din temele konulmadan söz edilebilecek siyasi bir programın değildir.²⁴⁴ Ancak bunlar Muhammedî daveti siyasî bir şekilde değerlendirmeye engel değildir. Çünkü Kureyşli müşrikler daha bu davetin başlangıcında bu daveti siyasi olarak değerlendiren ona karşı siyaset uygulamışlardı. Onlar bu daveti ekonomik yapılarının, dolayısıyla siyasi iktidarlarının, hatta bizzat varoluş temellerini sarsmayı hedef alan bir davet olarak gördüler. İslam'ın ana esası tevhid akidesini yerleştirmek olsa da aynı zamanda Arap kabilelerini hac ve onunla bağlantılı ticaret için Mekke'ye çeken şeyi sarsmaya, dolayısıyla Kureyş'in iktidar, ekonomik ve siyasi iktidar kaynağını yok etmeye yönelik bir çağrıydı aynı zamanda, Kureyş'in Hz. Peygamber'e uyguladığı siyasete Hz Peygamber'in de siyasi bir metodla karşılık vermesi gerekiyordu.²⁴⁵

Cahiliye dönemi Mekke toplumunun sosyal yapısına ilişkin bazı bilgilere Kur'an'da rastlamak mümkündür. Bu bağlamda, Kur'an'a yedinci yüzyılın başlarında, Arabistan'da yaşamlarını devam ettiren insan topluluklarının ulaştıkları yeni aşamanın kitabı gözüyle bakılabilir. Kur'an bu anlamda işlevsel açıdan, sosyolojik gelişmenin Arap yarımadası örneğine tanıklık eden bir metin olarak okunabilir. Hz. Muhammed, peygamberliğinin ilk yıllarında Arap yarımadasındakilerle bir pazar ve anlaşmalar açısından doğan siyasi-ticari bir düzeni aklından geçirmiş miydi? Kureyş güvenlik ve kendi kendine yeterlilik elde etmişti. Eksik olan ise kazanılan bu başarıları ilafın zayıf yönlerini gidermeye kefil olan "beytin rabbine" bağlayacak ideolojik köklerdi.²⁴⁶ Bu bir anlamda teoriden uzak sosyal yapıya kutsal referanslı bir meşruiyet anlamı kazandırmaktı.

Bu yaklaşım, putperestlik ile Kur'an öğretisinin açıkça birbiriyle çelişmesine takılmayıp, daha somut olan ve sosyal süreci dikkate alan bir değerlendirme sayılır. Bu değerlendirme İslam'ın öğretilerini ve Hz. Muhammed'in risalet deneyiminin teolojik değil de sosyo-politik sonuçlarını ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilan etmesiyle başlayan ve inanç çatışmalarıyla geçen bir dönemin

²⁴³ Ailesiyle kendisine yardım etmek ve birlikte savaşmak konusunda anlaşdıktan sonra Medine'ye hicrete hazırlanırken inmiştir: "Saldırıya uğrayanlara zulme mâruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kâdirdir. Onlar sırf "Rabbimiz Allah'tır" dediklerinden dolayı haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler -ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir. Kuşkusuz Allah güçlüdür, mutlak galiptir. Onlar öyle kimselerdir ki, kendilerine bir yerde egemenlik versek, namazı kılarlar, zekâti verirler, iyiliği emrederler ve kötülükten alıkoymaya çalışırlar. İşlerin sonu Allah'a varır." (el-Hac, 22/39-41) .

²⁴⁴ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 72.

²⁴⁵ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 72.

²⁴⁶ Rıdvan Seyyid, İslam'da Cemaatler Kavramı, çev. Mehmet Can (İstanbul, 1991), 27.

ardından, Kureyş bir şekilde ve yeni bir anlamda üstünlüğünü sağlamış oldu. Üstelik zaten önceden beri var olan bu üstünlük böylelikle aynı zamanda ideolojik/ teolojik bir anlam kazanmış oldu.²⁴⁷

Evet İslam inançsal alana hitap eden bir çağrıydı, ancak onun sonuçları itikadi olduğu kadar siyasi, kültürel ve ekonomik alanları da etkilemiştir. Bu açıdan bakıldığı zaman Hz. Muhammed'i geleceğin imparatoru gibi gösteren rivayetlerin, siyasal-kültürel bilinç tarafından gerçekleşmiş olandan hareketle sonradan üretildikleri söylenebilir. Bu rivayetlerin; İslam devleti kurulup Bizans ve İran toprakları fethedildikten sonra İslam davetine siyasal bir işlev yüklemiş olması kuvvetle muhtemeldir.²⁴⁸

Hız Muhammed'in tevhid inancını tebliğine karşı çıkan, Allah ile beraber birçok putu da ilah olarak benimseyen ve aynı zamanda bunlardan ticari bir gelir de elde eden Kureyşli putperestler, İslam davetinin yayılmaması için her türlü yola başvurarak işkence ve eziyetlerini sürdürüyorlardı.²⁴⁹ Tarihçiler, Hz Peygamber ve ilk Müslümanlara karşı eziyet ve sıkıntı verenlerin başında yer alan Mekkelilerin uzun listelerini çıkarmış²⁵⁰ ve bu listenin başlarında çoğunlukla İslam'ı kabul etmiş Müslümanların, kardeş, yeğen hatta kimi kez de oğul şeklinde en yakın akrabaları yer alıyordu.²⁵¹ Özellikle zayıf ve köle Müslümanlara yapılan eziyetlerde çok fazla haddi aştıkları için onların can güvenliklerini sağlamak amacıyla, Hz Peygamber onların Habeşistan'a gitmelerini istedi.²⁵² Kendisi Habeşistan'a gitmedi, çünkü o bölgede başlamış olduğu tevhid merkezli tebliğ faaliyetini uzaklaştığı takdirde orada tekrar devam ettiremeyebilirdi.

İslam tebliğini bu şartlar altında sağlıklı sürdüremeyeceğini düşünen Hz Muhammed, bu işi hem Müslümanlar hem de kendi adına daha rahat yürütebileceği başka bir yere hicret kararı alarak Taif şehrine gitti. Hz. Peygamber'in hicret konusunda Taif şehrini

²⁴⁷ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 58.

²⁴⁸ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Akıl, 71.

²⁴⁹ Muhammedi çağrıya Kureyş'in ticari açıdan yaklaştığını onların putlarına dokunmanın doğrudan gelir kaynaklarına dokunmak anlamına geldiğini belirten Cabiri şu değerlendirmeyi yapmıştır: "İster hacc gelirleriyle, ister iç ticaretle ve isterse milletlerarası ticari kazançlarla ilgili olsun, bütün bu veriler, Kureyş'in ekonomik çıkarlarına karşı Muhammedi davetin oluşturduğu tehlikeyi çok iyi kavradığını açıkça ortaya koyar. Şirkin inkarı arap kabilelerini Mekke'deki tanrılarına ve putlarına hacc yapmaktan alıkoymak ve dolayısıyla da hem hac gelirlerinin hem de ticaretin bitmesi anlamına gelir. Öyleyse Kureyş'i putlara tapmanın hafifliğine inandırmak mümkün değildir. Onu ilgilendiren bizzat putları değil, ardındaki "ganimet"tir. Kureyş'i ikna edebilecek veya teslim olmaya yöneltebilecek biricik şey, İslam'ı benimsememelerinden; korktuklarının zorunlu olarak başlarına geleceğini kavratmaktır. Korktukları, hacc ve ticaret gelirlerini kaybetmektir. İşte bunu Medine'ye hicretlerinden sonra, Müslümanlar tarafından ticari kervanlarına peşpeşe yapılan sonra kavrayacaktır." (Cabiri, İslamda Siyasal Akıl, 219.)

²⁵⁰ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 92'den naklen; Belazuri, Ensab, 1/248-339.

²⁵¹ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 92.

²⁵² İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 1/349; Hamidullah, İslâm Peygamberi, 104-105.

seçmesinin sebebi, Mekke ve Taif'in ilişkilerinin çok sıkı ve birbirine yakınlığı, Mekke'nin ileri gelenlerinin ve hatta Hz Peygamber'in dayı tarafından akrabaları olmaları birçoğunun bu şehirde yazlıklarının bulunması ve verimli toprak ve ikliminden ötürü üretici konumunda olarak ürettiklerini Mekke'de pazarlayabilmesiydi.²⁵³ Bununla bağlantılı olarak yine Taif'e tebliğ bir yönüyle Mekke'ye tebliğ olmaktadır. Taif'te beklemediği şekilde kötü ve aşağılayıcı tavırlarla karşılaşan²⁵⁴ Hz. Muhammed Taif dönüşü umutsuzluğa bile kapıldı. Daha sonra Mekke'ye hac yapmak için gelen Medinelilerle Akabe mevkiinde birkaç kere görüşerek İslam adına sözler aldı. Bunlardan en önemlisi İslam dinine giren Medineli grupların Hz. Peygamberi ve Mekkeli Müslümanları Medine'de himayeleri altına alıp koruyacakları sözüydü.²⁵⁵

622 yılında Hz peygamber ve Müslümanlar tarafından gerçekleşen Mekke'den Medine şehrine hicretin²⁵⁶ yankıları çok büyük oldu. Hz. Peygamber hem dini hem de siyasi lider olarak kabul edilerek, İslam dini Medine'de yayılmaya başladı. Medine'de yaşayan Yahudi kabilelerin de Medine sözleşmesi vasıtasıyla Hz. Peygamber'i siyasi bir lider olarak tanımlarıyla Hz. Peygamber sadece Müslümanların değil Yahudilerin de benimsedikleri siyasi bir lider olarak benimsendi. Böylelikle İslam'da siyasi sürecin ilk tohumları da atılmış oldu.²⁵⁷ Artık Hz. Peygamber dini misyonunun yanı sıra siyasi bir misyon da üstlenmiş oldu.

Hız. Muhammed'in Medine'de oluşturduğu yeni toplumsal düzeni, Arap yarımadasında sosyal bilinçlenmenin ve buna bağlı olarak oluşan toplumsallaşma düzeninin belirtisi olarak anlamak mümkündür. Bir anlamda, Kureyş tarafından temsil olunan muhafazakar yapının, Medine'deki dinamik ve devrimci oluşumun etkisi karşısında zaten fazla bir şansı yoktu. Kureyş'in, eski kabile düzenini ve değerlerini muhafaza etmek için gösterdiği tüm çabalara rağmen, Mekke'de dile getirilen davetin teorisi, Medine'de pratik ve sağlam bir yapılanmaya dönüştü. Medine, asıl toplumsal ve ideolojik çekiciliğini de bu aşamadan sonra elde etti. Araplar adeta birbirleriyle yarışırcaına Medine'deki bu somut güce olan içsel ya da politik bağlılıklarını belirtmeye başladılar.²⁵⁸ Kur'an'ın "...İnsanların fevc fevc Allah'ın dinine girdiklerini görürsün"²⁵⁹ ifadesiyle tanımlanan süreç de bu olsa

²⁵³ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 1/111.

²⁵⁴ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 1/199.

²⁵⁵ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 2/86.

²⁵⁶ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 1/214.

²⁵⁷ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 39; Bernard Lewis, Ortadoğu, çev. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003), 59-60; Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 29.

²⁵⁸ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 61.

²⁵⁹ en-Nasr, 110 / 2.

gerektir.

Mekke'de Arap kabileleri ve kolları yaşıyorken, Medine'de Arap Evs ve Hazreç kabileleri ile beraber Yahudi kabileleri olan Beni Nadir, Beni Kurayza ve Beni Kaynuka ve kolları yaşamaktaydı.²⁶⁰ Hz Peygamber, burada bulunan bu etnik ve dini çeşitlilikle huzur ve güven sağlanması açısından Medinelilerle ilk siyasi faaliyet olan Medine sözleşmesini oluşturarak hepsini bir anayasa etrafında topladı.²⁶¹ Medine sözleşmesinin dünyanın bilinen ilk yazılı anayasası olması, İslam'ın bir devletin kurulmasında siyasi yaklaşımını da ortaya koyuyordu.²⁶² Söz konusu belge siyasi olduğu kadar dinsel açıdan da bir savaş ihtimali karşısında sivil iktidarın merkezileşerek Müslüman ve gayrimüslimlerle beraber hareket etmelerini öngörüyordu. Bu anlaşma adalet ilkesi çerçevesinde Yahudilere dahi eşit haklar tanımıştı. Böylelikle Medine sözleşmesi adaletin dağılımı ve uygulanması açısından bir devrim niteliği taşımaktaydı.²⁶³ Bu anlaşmada taraf olarak Mekke'den hicret ederek Medine'ye yerleşen muhacir Müslümanların da varlıkları kabul edilmiş oluyordu.

Müslümanlar arasında birliktelik ve güven oluşturmak açısından Medineli Ensar ile Mekkeli muhacirler arasında "Muahat" denen kardeşlik anlaşması yapıldı.²⁶⁴ Gerek Müslümanlar arası gerekse diğer kabile ve Yahudilerle yapılan bu anlaşmalar birer önlem doğrultusunda, güven artırma, karşılıklı destek ve savuma amaçlıydı.²⁶⁵ Hz Peygamber yazılı hukuktan oluşan kabilelerin konfederasyonuna dayalı bir yönetim modeli oluşturmuştu.²⁶⁶

İslam ve siyasete etki ettiği alanları sağlıklı bir şekilde temellendirmek için tarihi gerçeklerin oldukları gibi okunmaları gerekir. Yaşamının son on yılında Medine'de Hz. Peygamber'in idaresiyle kurulmuş olan İslam Devleti, ilahi vahiyle ilkeleri Allah tarafından gönderilerek sürdürülmüştür. Hz. Peygamber Medine'de İslam devletinin bizzat idaresini sağlamış, savaş durumlarında komutanlık yapmış, uluslararası ilişkilerde birebir görüşmelerde bulunmuş, dönem ve coğrafya şartlarında üst düzey bir devlet yönetimi tecrübesi ortaya koymuş ve günümüzde dahi yankıları devam eden örnek siyasî bir model ortaya koymuştur. Vefat ettiğinde ise arkasında bir yönetim altında hiçbir

²⁶⁰ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 1/147; 2/26.

²⁶¹ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 2/146-148.

²⁶² Hasan, İslâm Tarihi, 1/141.

²⁶³ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 169.

²⁶⁴ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 2/146.

²⁶⁵ Watt, İslam Nedir, 93.

²⁶⁶ Watt, İslam Nedir, 93.

zaman birleşmemiş bir ülkede kurulu bir toplum bırakmıştır.²⁶⁷

Hız. Peygamber'in üstün dehası; binlerce senelik Arap kavminin geleneklerini terk ettirmesi, farklı düşünce ve emelleri "İslam birliği ve kardeşliği" fikri çerçevesinde toplaması ve özellikle İslam'ı benimsemiş önde gelen şahsiyetleri, birbiriyle çatışmayacak bir ahenk ve denge içinde idare etmesi gibi, önem ve etkisi işin başlangıcında takdir edilemeyecek hususlarda dikkati çekmektedir. Hız. Peygamberin kendisi Müslümanlar içerisinde bulunduğu müddetçe bu denge bozulmamış, kimse kimseye güvenmemiş, güvenmiş olsa bile kırgınlığını göstermeye vesile ve imkan bulmamıştır. Hız. Peygamber tarafından Müslümanların önde gelen şahsiyetleri arasında kurulan denge o kadar hassas bir düzende işlemekteydi ki, sonradan gelenler, hangisinin diğerine üstün tutulması gerektiği konusunda şaşkın kalmış ve bu hususta değişik görüşlerin çıkmasına yol açılmıştır.²⁶⁸ Bu meselelerin tarih-olay-hadise bağlamında değerlendirilip muhakeme edilerek bu meselelerin büründürüldükleri özellikle siyasi kalıplardan kurtarılması gerekmektedir.

Arapları birbirine yakınlaştırıp birleştiren ve onlar açısından önemli ve hayati bir bağ olan kabile bağı üzerine indirilen ilaveten şimdi bunun yerini yeni bir bağ, iman bağı almıştı; artık Arap Yarımadası için bir Pax Islamica (İslam Sulh ve Selâmeti) kurulmuş oluyordu. Yeni toplulukta ne bir din adamlığı, ne bir dinî hiyerarşi ve ne de dini bir merkezi makam bulunuyordu.²⁶⁹

Gerek dini gerekse İslâm toplumuna güçlü etkilerde bulunmuş siyasi meselelerin, zanna dayalı bilgi ve rivayetlerin terk edilerek içinde bulunduğu şartların gerçeği çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Tarihî olayların gerçek ve inanç ile karıştırılması Müslümanlar arasında dini zemine oturtulmuş ayrılıklara sebep olmuştur. Anlaşmazlıkların gerçekleştiği dönemlerde ve onu takip eden zamanlarda muhakeme ve değerlendirmelere bir taraftan şahsi temayüller ve menfaatler, diğer taraftan siyasi sebepler etki etmiştir. Her taraf kendi fikrini haklı çıkarmak için delillerini ayetlere ve hadislere dayandırmaya çalışmış diğer tarafı kafirlikle suçlamaya kadar varmıştır.²⁷⁰ Hız. Peygamber'in vefatı sonrası bu ayrışmalara sebep olan hadiselerin iyi değerlendirilmesi kaçınılmazdır. Bu bağlamda Hız. Peygamber'in hangi metotları uyguladığı ve sonrasında farklı sebeplerden göz ardı edilen birçok mesele birtakım inançsal farklılıklara ve

²⁶⁷ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 691; Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 31.

²⁶⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, İslâm Tarihi (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 275.

²⁶⁹ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, 1/179.

²⁷⁰ Filibeli, İslâm Tarihi, 276.

ayrışmalara sebep olup olmadığı incelenmelidir.

Vahiy gelmeye devam ederken ve Hz. Peygamber'in de bu çizgide İslam Devleti'ni yönetirken hangi ilkeleri esas aldığını bilmek, onun vefatından sonraki dönemlerde bu ilkelere uyulup uyulmadığını incelemek için bize önemli ipuçları sunacaktır. Bize ulaşan bilgiler ışığında onun siyasi metodu değerlendirildiğinde Hz. Peygamber'in temelleri vahye ve tevhid inancına dayalı itikadî ve ahlakî esasları merkeze alan bir yönetim tarzı uyguladığı görülecektir. Aynı zamanda bu yönetim tarzı; ırkçılık asabiyeti yerine ümmet ve din birliği anlayışını hakim kılmış olup adaletle diğer ümmet ve dini gruplarla beraber yaşama kültürünü de uygulayarak²⁷¹ sonraki Müslümanlar için de önemli örnek teşkil etmiştir.

3.1.1.1. İstişare Metodu

Sözlükte “danışma, görüş alışverişinde bulunma, danışan kimseye fikrini söyleyip onu yönlendirme” anlamını ifade eden şûrâ²⁷² fıkıh doktrininde terim tanımı yapılmamıştır. İslam literatüründe şura, yöneticilerin ve özellikle devlet başkanının görev alanlarına giren işler hakkında uzmanlara danışıp onların eğilimlerini göz önünde bulundurmasını ifade eder. Şûra ile aynı kökten (ş-v-r) türeyen birçok kelime “bir şeyi bulunduğu yerden alma ve açığa çıkarıp görünür hale getirme” mânasında birleşir. Özellikle balın kovandan çıkarılması işini anlatmak için bu kökten gelen kelimelerin kullanıldığı ve danışma işinin de bir meselede isabetli karara varabilmek amacıyla kişilerin fikirlerinin açığa çıkmasını sağlamaktan ibaret olduğu dikkate alındığında²⁷³ şûranın terim anlamıyla kök anlamı arasında semantik ilişkinin bulunduğu söylenebilir. Meşveret, meşûre, müşâvere, istişâre ve teşâvür de şûra ile aynı anlamdadır. Şûra kelimesi ayrıca “üzerinde ortaklaşa görüş beyan edilen iş” mânasına geldiği gibi görüş bildiren kimseler topluluğunu (ehlü's-şûrâ) belirtmek için de kullanılmaktadır.²⁷⁴

Kur'ân-ı Kerîm'in kırk ikinci sûresi Şûrâ adını taşıdığı gibi bu sûrenin 38. âyetinde şûra kelimesi geçmekte, ayrıca iki âyette aynı kökten türeyen “teşâvür”²⁷⁵ ve “şâvir”²⁷⁶ kelimeleri yer almaktadır. Bunlardan “karşılıklı danışma” anlamındaki teşâvür, çocuğun iki yıl dolmadan sütten kesilmesine eşlerin karşılıklı istişare ile karar verebileceklerini

²⁷¹ Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 74.

²⁷² Tâcü'l-'arûs, “şvr” md.

²⁷³ Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, “şvr” md.

²⁷⁴ Fahrüddin Er-Razî, Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb, çev. Suat Yıldırım, vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi,.), 19/466-467.

²⁷⁵ el-Bakara, 2/233.

²⁷⁶ Âl-i İmrân, 3/159.

belirtmektedir. Ailevî bir meselede bile istişarenin emredilip eşlerin karara eşit düzeyde katılmasının aranması, ortak sorumluluk gerektiren konularda tek taraflı iradeye dayalı uygulamanın uygun görülmediğini vurgulamaktadır. Şâvir kelimesini içeren âyette Hz. Peygamber'e iş hususunda müminlerle istişare etmesi emredilmiştir.

Hiz. Peygamber müslümanlara şûrayı emrettiği gibi kendisinin de genel ya da özel işlerde ashabı ile istişarede bulunarak onların görüşlerini dikkate aldığı da bilinen bir gerçektir. Nitekim Hz. Peygamber, ilk müslüman toplumun var olma mücadelesinde belirleyici önemdeki her kararı ashabı ile istişare ederek almıştır. Bunlar arasında Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarının çeşitli aşamaları, Rıdvan biatı ve Hudeybiye Antlaşması örnek verilebilir. Hicretin 3. yılında (625) Kureş'in savaşmak için Medine'ye yöneldiği öğrenilince Hz. Peygamber, Medine'de kalınarak savunma yapılması görüşünde olmasına rağmen müşriklerin şehir dışında karşılanmasını daha yerinde bulan çoğunluğun görüşüne uymuş ve savaş Uhud'da gerçekleşmiştir.²⁷⁷ Hudeybiye'de yapılan antlaşma sebebiyle hayal kırıklığı ve büyük üzüntü yaşayan sahabilerin Resûlullah'ın üç defa emretmesine rağmen kurbanlarını kesip tıraş olmak için kalkmamaları üzerine eşi Ümmü Seleme ile konuşup tavsiyesine uyması da belirtilmesi gereken ilginç bir örnektir.²⁷⁸ Mescide minber inşa edilmesi²⁷⁹ ve insanların namaza hangi usulle çağrılacağı²⁸⁰ gibi ibadetle ilgili bazı konularda da ashabı ile istişare eden Hz. Muhammed'in İfk olayında Hz. Ali ile Üsâme b. Zeyd'i çağırıp onların fikirlerini alması da²⁸¹ onun istişare konusunda kişisel ya da toplumsal bir ayırım yapmadığını gösterir. Ebû Hüreyre de Hz. Peygamber kadar istişareye önem veren bir kimse görmediğini söylemiştir.²⁸² İstişareyi emreden ayetin devamında, "Kesin karar verdiğinde artık Allah'a tevekkül et!" buyurularak²⁸³ Hz. Peygamber'e istişare sonucunda ortaya çıkan fikirlerden uygun gördüğünü alıp kararını verme yetkisinin bulunduğu bildirilmekte ve istişare ettiği kimselerin fikirlerine ister uygun isterse aykırı düşünün kendi düşüncesinde ağırlık kazanan görüş doğrultusunda davranması istenmektedir.

Devlet yönetimiyle ilgili işlerde şûraya kimlerin katılacağı hususunda Kitap ve Sünnet'te özel bir düzenleme yoktur. Hz. Peygamber bu konuda tek bir yöntem izlememiş, bazı

²⁷⁷ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 3/23.

²⁷⁸ Buhârî, "Şürûf", 15

²⁷⁹ İbn Mâce, "İkâmetü's-şalât", 199

²⁸⁰ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 2/151.

²⁸¹ Buhârî, "Şehâdât", 15

²⁸² Tirmizî, "Cihâd", 35

²⁸³ el-Âl-i İmrân, 3/159.

meseleleri mescidde hazır olan bütün aşıapla, bazılarını ise başta Ebû Bekir ve Ömer olmak üzere aşabın önde gelenleriyle istişare etmiştir.²⁸⁴

3.1.1.2. Ehliyet Metodu

Arapça'da ehl kökünden türetilmiş yapma bir masdar olan ehliyyet sözlükte “yetki, elverişlilik, liyakat, yeterlilik” gibi anlamlara gelir.

Kur'an'da, yerin ve göğün taşımaktan çekindiği emaneti insanın yüklendiği belirtilerek²⁸⁵ diğer bütün varlıklar arasında sadece insanın ehliyet ve sorumluluk taşıdığına işaret edilir.²⁸⁶ Yine Kur'an-ı Kerim'de devlet yapısını ve siyasi yapılanmayı açıkça tanzim eden hükümler bulunmamakla beraber vahiyle bildirilmemiş meselelerin neticesini müşavereye bırakan emirlerden ayrı olarak 4.Nisa Suresinin 58 ve 59. ayetlerinde, siyasi düstur mahiyetinde olan şu dört emir yer almaktadır:

1. Emanetleri ehline vermek,
2. İnsanlar arasında adaletle hükmetmek,
3. Allaha, Peygambere ve mü'min Emirlere (başkanlara) itaat etmek,
4. İhtilaf halinde, Allah ve Peygambere başvurmak.

Emanetlerden şu iki mana anlaşılır:

1. “İnsanlara hizmet sunan herhangi bir vazife”²⁸⁷
2. “Muhafaza edilmek ve icab ettiği zaman, hak sahibine iade edilmek üzere alınmış eşya.”²⁸⁸

Hadislerde de bu konuya da çokça rastlanır. Bir hadiste hayvan, kuyu, maden gibi canlı ve cansız varlıklara sorumluluk yüklenmeyeceğinin belirtilmesi,²⁸⁹ ancak insanın sorumluluk almaya elverişli olduğu anlamındadır. İnsanın ise dini hitaba ehil ve muhatap oluşu, kısaca akıl denilen anlama, düşünme ve ona göre davranma kabiliyetine sahip bulunması sebebiyledir.²⁹⁰

²⁸⁴ Talip Türcan, “Şûra”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

²⁸⁵ el-Ahzâb, 33/72.

²⁸⁶ el-A'râf 7/172; İsrâ 17/13.

²⁸⁷ Hz.Ömer, hilafet makamını, "Emanetu'l-Müslimin: Müslümanların emaneti" olarak görmektedir. bkz. İbn Sa'd, Kitâbü't-Tabakati'l-Kebîr, 3/320.

²⁸⁸ Mehmet Said Hatiboğlu, “İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği”, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi XXIII (ts.), 142.

²⁸⁹ Buhârî, “Zekât”, 66; Müslim, “Hudûd”, 45-46

²⁹⁰ Ali Bardakoğlu, “Ehliyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/533-539.

İslamiyet ehliyet konusuna gereken önemi vererek, her çeşit zümre, sınıf ve kişinin üstünlüğünü ve zorbalığını kaldırmıştır. Dünyevi makamların Allah katında bir üstünlüğü olmadığı, üstünlüğün ancak “takva” ile olduğu²⁹¹ Kur’an-ı Kerim’de ifade edilmektedir. İslam’ın getirmiş olduğu nizama göre “Muktedir olan, iktidarını ispat eden yönetici olacak, aile asaleti, kabile şerefi söz konusu olmayacaktı.”²⁹² Çünkü Allah Kur’an-ı Kerim’de emaneti ehil olana vermeyi²⁹³ emretmişti. Nisa suresi 58. Ayette geçen bu hususun sebebi nüzulü de İslam dini açısından konunun ne kadar hassas ve ehemmiyetli olduğunu bize aktarmaktadır. Hz. Peygamber Mekke fetholunduktan sonra burada Kureyş kabilesinin çeşitli ailelerinde bulunan bazı vazifeleri yeniden düzenlemiş, bir kısmını da kaldırmıştı. Kaldırmadığı hizmetler arasında Mescid-i Haram ve çevresinin hizmetiyle su işleri (sikaye) vardı. Birinci hizmet Abdüddâroğulları adına Osman b. Talha’da, ikinci hizmet ise Hâşimoğulları’ndan Hz. Peygamber’in amcası olan Abbas’ta idi. Hz. Peygamber, bu görevlerle ilgili yeni bir düzenleme yapmak üzere Kâbe’nin anahtarını Osman’dan almış, amcası Abbas bu hizmetin de kendisine verilmesini talep etti. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu ve anahtar yine Osman b. Talha’ya teslim edildi.²⁹⁴ Osman b. Talha ve amcasının oğlu Şeybe ibn Osman’a anahtarlar teslim edilip görev verildikten sonra Hz. Peygamber Osman b. Talha ile Medine’ye döndü. Bu sidane görevini günümüze kadar Şeybe b. Osman ve onun soyundan gelen kişiler devam ettirmiştir.²⁹⁵ Ayetle ilgili olarak İbn Teymiyye ilim adamlarının, yöneticilerin görevleri liyakatli kişilere vermesi gerektiğini bildirmek için bu ayetin nazil olduğunu söylediklerini, belirtmektedir.²⁹⁶

Ayetin nüzulüne sebep olan olay değerlendirildiğinde Kabe ile ilgili bu önemli görevlerin taksimatında, akrabalık, İslamiyet’e girişte öncelik gibi hususlardansa görevi kim daha iyi yerine getirebilecekse, kim daha iyi biliyor ve bu işe layıkça onun seçilmesi emredilmiştir.

Hz. Peygamber’in emaneti ehil kişiye vermesi ile ilgili kaynaklarda birçok örneğe rastlamak mümkündür. Uhud Savaşında Müslümanların büyük yaralar almasına sebep olan mahir komutan Halid b. Velid Müslüman olduktan sonra kendisine “Allah’ın kılıcı” ünvanı ile İslamiyette önemli komuta görevleri verilmesi²⁹⁷ ehliyet konusunda önemli

²⁹¹ el-Hucurat, 49/13.

²⁹² Yaşar Kutluay, İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 15.

²⁹³ en-Nisa, 4/58; el-Mü’minun, 23/8.

²⁹⁴ Zemahşeri, el-Keşşaf, 2/162.

²⁹⁵ İbrahim Sarıçam, “Hicâbe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

²⁹⁶ Takıyyuddîn İbn Teymiyye, es-Siyasetü’ş-Şer’iyye (Daru Alemlî’l-Fevaid, ts.), 5.

²⁹⁷ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 871.

örneklerden birini teşkil eder. Yine İslam'ın azılı düşmanlarından ve Mekke'nin ileri gelenlerinden Amr b.As, İslam'ı kabul etmesi üzerine, Hz, Peygamber'in onu Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığına tayin etmesi ve üstelik ilk müslümanlardan ve önde gelen sahabeden olan Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de onun emri altına girmesi²⁹⁸ örnek uygulamalardır. Bedir Savaşı'ndan sonra, müslümanlara karşı mücadelede Kureyş'in liderliğini yapan Ebu Süfyan'ın Mekke'nin fethinde müslüman olması ve Hz Peygamber'in bu zatı Necran'a vali olarak tayin etmesi,²⁹⁹ Ürdün'e çıkacak orduya tüm itirazlara rağmen; komuta etmesi için genç yaşlarda olan Üsame b. Zeyd'i seçmesi³⁰⁰ yine bu örneklerden bazılarıdır.

²⁹⁸ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 283.

²⁹⁹ Hamidullah, İslâm Peygamberi, 872.

³⁰⁰ İbn Sa'd, Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir, 2/195; Hamidullah, İslâm Peygamberi, 914.

4. HZ. PEYGAMBER'İN HASTALANMASI VE DİNİ GRUPLARIN OLUŞUMUNA SEBEP OLAN SİYASİ OLAYLAR

Kısa süren yaşamı içerisinde Hz. Muhammed vahiyle doğrultusunda öncelikle daha önceden asla tam bir birliktelik ve toplum oluşturamamış insanlardan bir millet inşa etmiştir. O, geniş kıt'alarda Hıristiyanlık ve Yahudiliğin yerini alacak olan İslam dinini insanlara tebliğ etmiş ve de bu din, hâlen beşeriyetin büyük bir kısmı tarafından yaşanmaktadır.³⁰¹ Hz. Muhammed 632 yılının Safer ayında ateşli ağır bir hastalığa yakalanmıştır³⁰². On üç gün süren³⁰³ bu hastalık sürecinde sonraki dönemlerde farklı açılardan değerlendirilebilecek önemli sayılabilecek siyasi birtakım olaylar gerçekleşmiştir. Bu olayların incelenmesi, daha sonraki yorumları değerlendirmek açısından önemlidir.

4.1. NAMAZDA İMAMLIK MESELESİ

Hz. Peygamber hayatta iken namazda Müslümanlara bizzat kendisi imamlık yapıyordu. Hastalığının şiddeti artarak namazı kıldırılmayacak duruma geldiğinde imamlığı Hz. Ebu Bekir'in yapmasını emretti.³⁰⁴ Bazı rivâyetlere göre Hz. Ebubekir yerine Hz. Ömer'in geldiğini duyan Hz. Peygamber'in "Ebubekir nerede? Allah ve Müslümanlar buna razı olmaz." diyerek tepki göstermiştir.³⁰⁵ Hz. Peygamber Hz. Ebubekir'in ardında namaz kılmış ve "Hiçbir peygamberin canı, yerine ümmetinden bir adam geçmedikçe alınmaz"³⁰⁶ buyurduğu rivayet olunmaktadır.

Hz. Muhammed'in hayatı incelendiğinde bu yöndeki rivayetler ile farklı doğrultuda olduğu görülecektir. Çünkü Hz. Peygamber'in sağlığında Abdurrahman ibn Avf'ın arkasında da namaz kıldığı rivayet olunmaktadır.³⁰⁷ Bu minvaldeki kaynaklarda yer almasının ve rivayet olunmasının nedenini İbn Sa'd'ın naklettiği bir rivayette rastlamaktayız. Hz. Peygamber'in Hz. Ebubekir'in namaz kıldırmasını hilafetle bağlantı kurarak nakleden bu tarz rivayetlerden³⁰⁸ yola çıkarak namaz imamlığının hilafetle

³⁰¹ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, 1/181.

³⁰² İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/195.

³⁰³ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/211.

³⁰⁴ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 4/302. İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/220.

³⁰⁵ İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 4/303.

³⁰⁶ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/227.

³⁰⁷ Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din b. Ömer İbn Davud b. Kesir İbn Davud b. Kesir el-Dımeşki El-Kureyşi, El-Bidaye ve'n-Nihaye, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 5/94.

³⁰⁸ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/226.

ilişkili olduğu görülmektedir. Nitekim Malatî'ye göre Hz. Peygamber'in sağlığında onun imamlık yapması hilafete geçmesi için yeterli bir sebeptir.³⁰⁹

Ebu Zehra'ya göre Hz. Ebu Bekir'in namaz imamlığı yapmasından, İslam devletinin idaresine geçmesinin çıkarımının yapılması yanlıştır. O namaz imamlığı ile Müslümanların idaresinin iki ayrı alan olduğu, insani bir oluşum olan siyasetin, ibadetlerle aynı olmayacağını³¹⁰ ifade etmektedir. Nitekim Hz. Muhammed'in sağlığında Abdurrahman b. Avf'ın arkasında namaz kılmış olması da bu durumun Hz. Ebubekir'in halife ta'yin edilmesi ile ilgili olmadığı açıktır.

4.2. KIRTAS HADİSESİ

İslam kültüründe Kırtas Hadisesi olarak anılan bu olay kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: Hz. Peygamber hastalığının çokça dayanılmaz bir hal aldığı son demlerinde yakınlarında olanlara: “*Bana bir kağıt ve kalem getirin; size bir vasiyet yazdırayım ki benden sonra ihtilafa, sapıklığa düşmeyesiniz.*”³¹¹ buyurur.

Bu sözler neticesinde oradaki Müslümanlar arasında görüş ayrılığı oluşur ve bir grup bu son emrin yerine getirilmesini isterken, diğer grup Hz. Peygamber'in bunu yüksek ateşin etkisiyle hastalığının şiddeti nedeniyle söylenmiş olabileceğini ve kendilerine Allah'ın Kitabı ve Peygamberin sünnetinin yeterli olacağını söyler.³¹² Görüşmelerde Hz. Peygamber'e defalarca: “Beni rahat bırakın. Benim durumum, sizin bana söylediğinizden daha iyidir.” diyerek şu üç tavsiyede bulunur: “*Müşrikleri Arap Yarımadasından çıkarın. Görevlendirdiğiniz heyetlere eşit ücretler verin ve üçüncüsünü bilerek -ya da unuttum, dedi- söylemekten kaçındı.*”³¹³

Birçok tarih kaynağı ve hadis külliyatlarında geçen bu tarz rivayetler daha sonraları Ehl-i Sünnet ve Şia arasında bir ayrılık meselesi haline gelmiştir. Şia Hz. Peygamber'in bu vasiyeti yazdırma imkanı olsaydı Hz. Ali'nin kendisinden sonra İslam devletinin başına geçeceği halife olarak tayin ettiğini söyleyecek olduğu düşüncesini taşımaktadır.³¹⁴

³⁰⁹ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Malatî, et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida' (Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi's-Şarkiyye, 2009), 143.

³¹⁰ Muhammed Ebu Zehra, Tarihu'l-Mezahibi'l-İslamiyye, Daru'l-Fikr Arabiyye Mısır, I, 22-26.

³¹¹ Taberî, Tarihu't-Taberî, 3/190; İbn Sa'd Tabakat, 2/246.

³¹² Taberî, Tarihu't-Taberî, 3/190-192.

³¹³ Taberî, Tarihu't-Taberî, 3/190-191.

³¹⁴ Ethem Ruhi Fırlı, Günümüz İslam Mezhepleri (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 69.

Ehl-i Sünnet Hz. Ömer'in görüşünü³¹⁵ baz alarak Kur'an'ın tamamlanmasıyla yazılacak birşeye ihtiyaç kalmadığını, bununla birlikte *"Bugün sizin dininizi tamamladım."*³¹⁶ ayetinin bunun en net delillerinden olduğunu savunmuşlardır. Şianın bunun aksi yönde olan rivayetlerinin geçersiz olduğu Hariciler tarafından da benimsenmiştir. Zira Hariciler Şia'nın hilafetle ilgili hilafette vasiyet sistemini reddederler.³¹⁷

4.3. HZ. PEYGAMBER'İN SİYASİ VASIYETİ

Hz. Peygamber hastalanınca gündeme gelen bir diğer konu da kendisinden sonra kimin halife olacağı meselesiydi. Farklı kesimlerin bu konuda farklı beklentileri vardı. Tarihi kaynaklarda bu beklentilerin ipuçları mevcuttur. Hilafet meselesinde de belirttiğimiz gibi, Haşimiler nübüvvet ve hilafet ilişkisi kurarken, diğer Kureyş kabileleri de nübüvvet ile Kureyşlilik ve hilafet ilişkisi kurmuşlardır.

Hz. Muhammed'in hastalığının ağırlaştığı zamanda amcası Abbas'ın Hz. Ali'ye şöyle dediği rivayetlerde geçer: *"Ben Abdulmuttaliboğullannın ölümlerini yüzlerinden tanırım. Allah'ın Elçisi'ne gidelim. Bu işin yani hilafetin, ondan sonra kime ait olacağını soralım. Eğer bizimse bunu biliriz. Şayet başkasının ise onu da öğreniriz. Bize vasiyet eder."* Bunun üzerine Hz. Ali Hz. Peygamber'e bunu sormamasının sebebinin onu yasaklayacağı kaygısı olduğunu ifade eder.³¹⁸ İbn Sa'd'ın Tabakat'ında geçen diğer bir rivayet ise aynı bu doğrultuda olmakla birlikte peygamberin bunu yasaklayıp tekrar izin vermemesinden duyduğu endişe ile bu soruyu sormadığıdır.³¹⁹

Hz. Peygamber'in vefatından önce vasiyetle halife tayin ettiği rivayetleri olmakla birlikte aynı zamanda bunun tam zıddı olan ve Hz. Aişe'den nakledilen rivayetler de bulunmaktadır: *"Müminlerin annesi Âişe'ye, "Resûlullah (sas) Ali'ye hilafeti vasiyet etti mi?" diye soruldu. Âişe, "Bevl etmek için testi istedi. O sırada kucağıma yıkıldı. Onun öldüğünü hissetmedim. Benim göğsüm ile boğazım arasında vefat etti. Ne zaman Ali için vasiyette bulundu?" dedi. Resûlullah (sas) hilafeti kimseye vasiyet etmeden vefat etti. Ölürlen Âişe'nin göğsüne yaslanarak vefat etti."*³²⁰

³¹⁵ Kitap ve sünnetin kendilerine yeteceğini söyleyenlerin başında Hz. Ömer b. el- Hattab bulunuyordu. Bkz. Buhari, 7/9.

³¹⁶ el-Maide, 5/4.

³¹⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, Günümüz İslam Mezhepleri, 69.

³¹⁸ İbn Cerir et-Taberî, Tarihu't-Taberî, 191; İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Haşimî el-Basrî, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 249.

³¹⁹ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/250.

³²⁰ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/264.

Hız. Peygamber vefat edince Ensar çok hızlı bir şekilde halife seçmek üzere Sakıfe toplantısını yapmıştır.³²¹ Buna göre Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında da Ensar'ın bu konuyu ele almış olabileceği ihtimal dahilindedir. Bu konuda onların bir ön hazırlığı olmamış olsaydı, Ensar bu konuyu, büyük bir olasılıkla Hz. Peygamber'in evinde gerçekleştirmiş olacaktı. Sahabenin Hz. Peygamber'e bağlılığı ve bu uğurdaki yaşamları düşünüldüğünde, bu saptama daha çok kuvvet kazanacaktır.

Haşimoğulları dışındaki diğer Kureyş kabilelerinin de bu konuda bazı hesapları olduğu bilinmekle beraber onlar da hilafeti kendilerinin yapmasını istiyorlardı.³²² Ancak Hz. Peygamber'in sağlığında devlet idaresinde görev alan kişilerin soyları incelendiğinde herhangi bir kavmi ve kan bağı şartının aranmadığı ortaya çıkmaktadır.³²³ Çünkü Hz. Peygamber ve mensup olduğu kavmin yaşadıkları çevre doğal haliyle onun ilk muhataplarını teşkil edecekti. Kendi bölgesini bırakarak farklı coğrafyalara davetle işe başlaması düşünülemeyeceği gibi bu gerçeğe işaret mahiyetinde bazı ayetler³²⁴ de bu iddialara kaynak yapılmaya çalışılsa da bunlar bir tebliğ metodu olarak peygamberliğin doğduğu ortamdan başlayarak insanlığa mal edilmesi gereğini bildirmektedir.³²⁵

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'den sonra İslam devletini kimin yöneteceği tartışmalarının daha Hz. Peygamber'in vefat etmeden başladığı, herkesin konu üzerinde düşündüğü, bu konu ile ilgili olarak Hz. Peygamber'e soru sorulduğu, fakat Hz. Peygamber'in kendisinden sonra devlet idaresinde bulunacak halifeyle alakalı bir belirleme ve vasiyette bulunmadığı³²⁶ ortaya çıkmaktadır. Hilafet ile ilgili kaynaklarda yer alan rivayetlerin, sonradan yakıştırılan ve meydana gelmiş olaylara meşruluk arama gayretinden kaynaklandığı görüşü daha tutarlı görünmektedir.

³²¹ Taberî, Tarihu't-Taberî, 3/199.

³²² Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 51.

³²³ Hatiboğlu, "İslamda İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği", 146.

³²⁴ el-Yasin, 36/6; el-Meryem, 19/97; et-Tâhâ, 20/132; eş-Şuara, 26/214; el-En'am, 6/19; ez-Zuhuf, 43/44; es-Secde, 32/3.

³²⁵ Hatiboğlu, "İslamda İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği", 124.

³²⁶ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 169.

5. HZ. PEYGAMBER SONRASI SİYASİ AYRILIKLAR

Hz. Peygamber'in risalet görevi ile beraber bizzat kendisinin üstlenmiş olduğu devlet yönetimi tecrübesi aynı zamanda Arap yarımadasında yeni bir siyasi ekolü de temsil etmekteydi. Risaleti ise sadece bir müessese olarak nitelemek kelam ilmi yönünden uygun olmayacaktır.³²⁷ Çünkü kurumlar devamlılık arz ederken risalette devamlılık görülmez.³²⁸

Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan ilk sorunlar, siyasal iktidarın bir kurum olarak yapılanması sorununu doğurmaktadır. Siyasal güç deneyimlendikten ve yararları görüldükten sonra geri adım atmak düşünülemezdi. Dinin bu konuda sadece ilkeler konusunda nasslar içermesi, siyasi iktidara duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmamıştı. Ortada acil ve hemen çözüme kavuşturulması gereken bir problem vardı.³²⁹ Hz. Peygamber, kendisinden önceki ve zamanının siyasi sistemleri ve devlet uygulamalarının aksine, yerine bir "devlet başkanı" atamamıştır. Devlet başkanının seçimi konusunda da Kuran'da net bir hüküm yoktur. Ancak o, içinde yetiştiği toplumun dinî, ahlâkî ve kültürel yapısına dayanmış ve bunları istişare ilkesine havale etmiştir.³³⁰ Arkasında sağlam ilkeler, güçlü bir sosyal ve siyasi yapı, adil ve adaletli bir toplum ve büyük şahsiyetler bıraktı. Böylece İslam toplumunun, kimi isterse onu seçmesine izin verdi. Bütün bunlar, yaşanan siyasi krizin kısa sürede çözülmesine yardımcı oldu..³³¹

Hz. Peygamberin üstünlüğü, sadece onun nübüvvet misyonundan kaynaklanan, dini bir üstünlük ve önderliktir. Peygamber'in vefatı ile Peygamberlik misyonu sona ermiş ve aynı zamanda bu liderlik de gücünü kaybetmiştir. İslam'da bu üstünlük, önderlik yetkisi peygamberlik dışında hiç kimseye tanınmamıştır.³³²

O zamanlar Müslümanlar, hükümetin sadece dünyevi işlerden ibaret olduğunun farkındaydılar. Onlar hükümeti eleştirip karşı gelmede kendilerini bu yüzden özgür sayıyorlardı. Farklılıklarının yalnızca bir dünya düzeninin kurulmasına yönelik olduğunu ve bu farklılığın dinlerini değil, inançlarını rencide etmeyen siyasi çıkarlarını etkilediğini çok iyi biliyorlardı.³³³ Ancak daha sonra dini gruplaşmalara birçok konuda dayanak kabul

³²⁷ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 169.

³²⁸ Ali Abdurrazık, İslam'da İktidar'ın Temelleri, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1995), 102.

³²⁹ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 169-170.

³³⁰ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 169.

³³¹ Hasan, İslâm Tarihi, 1-14/1/279-281.

³³² Abdurrazık, İslam'da İktidarın Temelleri, 107.

³³³ Abdurrazık, İslam'da İktidar'ın Temelleri, 108.

ederek birçok siyasal olayın sanki inançsal bir hadiseymiş gibi değerlendirilmesine yol açmıştır. Şimdi Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında gerçekleşen bu siyasal olayları inceleyerek inançsal alana hangi konularda etki ettiğini ve ayrışmalara neden oluşunu değerlendireceğiz.

5.1. HİLAFET DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN İHTİLAFLAR

Hilafet döneminde halifelik seçiminden diğer büyük siyasi ihtilafların yaşanmasındaki temel sebep bu konuların belirli ilkeleri uygulama çerçevesinde sahabeye bırakılmasıdır. Yine bununla birlikte Muhacir ve Ensarin geçmişten getirdikleri kabilecilik anlayışı tamamen etkisini yitirmiş değildi.³³⁴

Raşid halifeler dönemi, putperestlikten tevhide, bir geçiş, davet devletinden fetih devletine geçiş çağıdır. Mezhep ayrılıklarının henüz oluşmadığı bu dönemde sahabenin çoğu tasarrufları, Peygamberin şu hadisine dayanıyordu: “Siz, dünya işinizi daha iyi bilirsiniz.”³³⁵ Bunun yanı sıra, kamu yararı ve Muhammedi davetin ruhu gözetiliyordu, inanç bakımından kimse ayrıştırılmıyordu. Birçok konuda içtihat ve te’vil yaparak, dini referanslar kullanarak tasarruflarını sağlıyordu.³³⁶ Yani o dönemde “akide”nin Müslümanların ayrışmasında belli bir rolü yoktu. Akidenin rolü Muaviye döneminde başlamaktadır. Ancak sonrasında ortaya çıkan İslami mezheplere bakıldığında inanç bakımından fikir ayrılıklarını hep bu döneme dayandırarak oluşumlarını başlatmışlardır. Şehristani Hz. Peygamber'in ölümü sonrası Müslümanlar arasında çıkan ihtilafları şöyle sıralar:

- 1.Kırtas hadisesi ve Hz. Peygamber'in siyasi vasiyeti meselesi
- 2.Hz. Peygamber'in vefatından önce Üsame ordusunun sefere çıkması
- 3.Hz. Ömer'in Hz. Muhammed'in vefatına gösterdiği tepki.
- 4.Hz. Peygamber'in defnedileceği yerin neresi olacağı.
- 5.İmamet meselesi. Bu konuda Şehristani şunları da ekler: “İslam'da imamet konusunda olduğu kadar dini konuların hiçbirinde taraflar birbirine karşı bu şekilde kan

³³⁴ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 170.

³³⁵ Müslim, “Fedail”, 141.

³³⁶ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 293.

dökmemiştir.”³³⁷

6.Hz. Fatıma'nın Hz. Muhammed'den kalan Fedek arazisi başta olmak üzere mirasını istemesi meselesi.

7.Hz. Ebubekir döneminde zekat vermeyen gruplar ile savaş yapıp yapılmayacağı konusu.

8.Hz. Ebubekir'in vefatı sırasında Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi.

9.Hz. Osman'ın hilafete şura üyelerinin seçimiye ihtilaf düzelse de Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'in kovduğu kişi olarak anılan ve Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilafeti zamanında isteği iki defa reddedilmesine rağmen; Hakem b. Ümeyye'yi Medine'ye tekrar geri getirmesi, kızını Mervan b. Hakem'le evlendirerek ona miktarı yüksek miktarda olan İfrikiyye ganimetlerini teslim etmesi, Ebu Zer el-Gıfariyi Rebeze'ye sürgüne göndermesi, Hz. Peygamber'in kanını değersiz saydığı süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Ser'i barındırarak Mısır'a, Abdullah b. Amir'i de kendisinin itham edildiği ve sorumlusu kabul edildiği birçok olaya sebep olan Basra'ya tayin etmesidir.

10.Hz. Ali zamanında ortaya çıkan Cemel ve Sıffin savaşları.³³⁸

Daha sonra ihtilafların imamet konusundaki ve usul konusundaki anlaşmazlıklar olarak iki kısma ayrıldığını nakleden Şehristani; İmamet konusundaki ihtilafların ya ittifak ve seçimle ya da nas ile tayin yöntemiyle gerçekleşmesi etrafında şekillendiğini aktarır.³³⁹

Ashabın son zamanlarda yaşamış olduğu usul konusundaki ihtilafları ise Mabed el-Cüheni, Gaylan ed-Dımeşki ve Yunus el-Esvari'nin kader konusundaki bidat olarak düşünülen görüşleri ve hayır ve şerrin kadere izafesini inkar etmeleri³⁴⁰ olarak ele alır.

5.1.1. Hz. Ebubekir Dönemi Siyasi Olayları

5.1.1.1. Beni Saide Sakıfesi Hadisesi

İslam tarihinin birçok siyasi hadise hilafet konusu etrafında şekillenmiş ve halifelik müessesesi dini gruplar tarafından çok önemli bir konuma oturtulmuştur. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in ölümünün ardından o zamanki Müslümanlar, hemen Hz. Muhammed'in defin işini bırakıp bir an önce halifeyi seçmeye çalışmışlardır ve ilk ihtilaf

³³⁷ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 35.

³³⁸ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 33-38.

³³⁹ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 38.

³⁴⁰ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 40.

bu konuda yaşanmıştır.³⁴¹ Hz Peygamber'in vefatından sonra İslam Devleti'ni kimin yönetmesi gerektiği hususunda Medineli Ensar hemen harekete geçmiş ve Medine'nin yerlileri olarak İslam dinine ev sahipliği yaptıkları için yönetimi kendilerinin devralması gerektiğini düşünen Ensar bu durumu görüşmek üzere Beni Saide gölgeğinde toplanmışlardır.³⁴²

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, siyasi bakımdan Müslümanlar dört gruba ayrılmışlardır:

1. Ensar: Beni Saide; gölgeğinde toplanarak, halifenin kendilerinden olmasını veya hilafete ortak olmayı istemekte idiler.
2. Hz. Ali: Hz. Fatma'nın evinde toplanarak, Ali'den başkasına biat etmeyiz, görüşünde olanlar. Bunlar arasında Abbas b.Abdilmuttalib, Zübeyir b.Avvam, Ebu Süfyan, Selman el-Farisi ve Haşimilerden bir topluluk vardı.
3. Hz. Ebu Bekir: Hz. Ebu Bekir'i imamete daha layık görerek, Beni Saide'de Ona biat edenler. Bunlar, Hz. Ömer, Ebu Ubeyde, Ensar ve Muhacirlerden biat edenlerden meydana gelmekteydi.
4. İsyancılar: Hz. Ebu Bekir'i halife olarak tanımadıkları için, Onun memurlarına zekat vermeyi reddedenler.³⁴³

Ensardan Hazrec kabilesinin lideri konumunda olan Sa'd b. Ubade hasta ve ateşli olduğu halde Beni Sa'ide gölgeğinde oturmaktaydı. Sesini rahatsızlığından dolayı duyuramayan Sa'd b. Ubade ensardan birkaç kişi³⁴⁴ Muhacirlere göre Ensar'ın daha faziletli ve bu işe daha layık olduğunu anlatmıştır.³⁴⁵ O, bu toplantıda Hz Peygamber'den sonra devlet başkanının Medineli Ensar'ın hakkı olduğunu belirten bir konuşma yapmıştır.³⁴⁶ Ensar'ın yaptığı bu toplantı Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir tarafından

³⁴¹ Eş'ari, Makalat, 40.

³⁴² İbn Sa'd, Tabakat, 3/ 203-204; Taberi, Tarih, 3/335, 332.

³⁴³ İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, 43.

³⁴⁴ Taberi, Tarihu't-Taberi, 3/333.

³⁴⁵ İbn Kuteybe, El-İmâme ve's-Siyâse, 1/12-15.

³⁴⁶ “Ey Ensar topluluğu! Bu dini, siz önce kabul ettiniz ve İslâm'da fazilet kazandınız. Araplardan başka bir kabile için bu üstünlük yoktur. Rasulullah (s.a.v), kendi kavmi arasında on yıldan fazla kalarak kabilelerini yüce Allah'a ibadete, putları terk etmeye davet ettiyse de kavminden ona az sayıda insan inandı. Vallahi, Allah'a inananlar Rasulullah'ı (s.a.v) koruyamadılar. Araplar onun dinini tanımadılar. Kendilerini savunamadılar. Nihayet Allah, sizi faziletli kıldı. Nimetlerini size tahsis etmeyi irade etti. Allah, size kendine ve Resulü'ne imanı, Resulünü ve ashabım korumayı, dinini yüceltmeyi, onun düşmanları ile cihad etmeyi nasip etti. Sizler, bu dine muhalefet edenlere hep karşı koydunuz. Siz, onun düşmanları ile herkesten daha çok savaştınız. Araplar, bu sayede Allah'ın emrine isteyerek boyun eğdiler. Neticede Allah, sizin hizmetlerinizle yeryüzünü Resulüne boyun eğdirdi. Onun adına çekilmiş kılıçlarınızla Arapları dize getirdi. Allah'ın Resulü, sizden razı olduğu halde vefat etti. Halifelik konusunda birbirinize destek olunuz, siz bu iş

öğrenilince ikisi de yolda karşılaştıkları Ebu Ubeyde ile süratli bir şekilde toplantı yerine geldiler. Ensar'ın Sa'd b. Ubade'nin halife olmasının kararlaştırdığını gören Hz Ebubekir ve yanındakiler durumu anlayınca her iki taraf arasında karşılıklı konuşma ve siyasi münakaşalar başlamıştır.³⁴⁷ Beni Saide gölgeğinde yapılan toplantı konusundaki rivayetlerin bazı farklılıklarla beraber genellikle aynı istikamette olduğu görülmektedir. Bu konuda hem Sünni hem de Şii tarihçilere göre Ebu Mihnef'in rivayetleri güvenilir sayılarak tercih edilmiştir.³⁴⁸

Müslümanlar arası ilk siyasi münakaşa, halifenin Ensar'dan mı yoksa Muhacir'den mi olacağı tartışması üzerine şekillenerek Hilafet makamı kabileler arası iktidar mücadelesi haline gelmiştir. Mücadele kızıştıkça içine dini motiflerle beslenmiş, bu da inanç bakımından farklı bazı itikadi ekolleri doğurmuştur. Halifenin kimden olacağı tartışmaları sürerken ileri sürülen "İmamların Kureyş'ten olması"³⁴⁹ söylemi ilerleyen dönemde Hz. Ali'nin halife olmasını isteyen Şia ekolü tarafından en temel dini referans kaynağı olarak kullanılmıştır. Şia, Hz. Ali'nin soyuna dayalı bir yönetim alayışından yana olmuştur ve bu düşünce çerçevesinde birleşen dini grupların ortak adı olmuştur.³⁵⁰ Hz. Ebû Bekir'in fikirleri savunurken ileri sürdüğü "Araplar Kureyş'in dışında birinin emirliğini kabul etmez" ifadesi, zamanla hadis hüviyetine bürünerek "İmamlar Kureyş'tendir" şeklinde hadis kaynaklarında yerini almıştır.³⁵¹ Ahmet Akbulut bu söylemin hadisleşmesini halifenin Hz. Peygamber'in kabilesinden olması düşüncesi Kur'an'ın ana ilkeleri ile bağdaşmayacağı için buna dini bir referans hüviyeti kazandırılarak yapıldığını aktarır.³⁵² Biat alma sürecinde, üzerinde çok durulmayan "İmamlar Kureyş'tendir" söylemi daha sonra bir dini referans olarak kullanılmak üzere kitaplarda yerini almıştır. Fıglalı da bu görüşü destekler mahiyette halifelik makamına kimin geçeceğine dair muhacir ve ensar arasında yaşanan krizin bir delile ihtiyaç duyulduğu halde çözümlenemeyişini bu konuda

için insanların en layığı ve en öncelikli olanıdır."(İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 27-28.)

³⁴⁷ Muhammed b. Tavât et-Tancî, "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", Mezhep Araştırmaları Dergisi IV/1/Bahar 2011 (ts.), 468; İbn Sa'd, Tabakat, 3/332; Filibeli Ahmed Hilmi, İslâm Tarihi, 288.

³⁴⁸ Lut b Yahya b. Said b. Mihnef b. Selim el-Ezdi, 157/773-74 tarihinde ölmüştür. Dedesi Mihnef b. Selim'dir. Hz. Ali'nin safında Cemel'e katılmıştır. Şia'nın büyük tarihçilerindendir. Şiilik şöhretine rağmen, Taberi, İbnü'l Esir ve diğerleri gibi tarihçiler ve Sünni alimler de ona itimad ederek nakillerde bulunmuşlardır. Bk.: Abbas el-Kummi, el-Kunâ ve'l-Elkâb, (Tahran: Mektebetu Sadr, 1359), 1/155.

³⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk.. Mehmet Said Hatiboğlu, Hilafetin Kureyşliliği -İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik- (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 68-75.

³⁵⁰ Mustafa Öz, "Şia", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111-114.

³⁵¹ Muhammed b. Tavit Tancî, "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", e-Makalat Mezhep Aratırmaları Dergisi 4/1 (2011), 439-483.

³⁵² Ahmet Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", KADER Kelam Araştırmaları Dergisi 4/2 (2006), 7.

bilinen bir hadisin bulunmadığı şeklinde yorumlar. Yani ona göre imametın Kureyş'ten olması gerektiği konusu dini grup taraftarlığı ya da Arapların kültürel yaşantısı olan kabile asabiyeti ekseninde söylenmiş bir sözdür.³⁵³ Bu görüşü kabul etmeyen ve hilafet hakkının Hz. Ali'de olduğunu savunan pek çok Şii yazar tarafından Hz. Ali'nin Ebû Bekir'e yaptığı biat, takıyye referansı ile ele alınarak müdafaa edilmiştir.³⁵⁴

Eğer Hz. Ebubekir, orada bulunanlara bir hutbe okumamış olsaydı, nerede ise Muhacirlerle Ensar arasında şiddetli ihtilaf çıkacaktı. Hz. Ebûbekir, hutbesinde halifeliğın Kureyş'e ait olduğunu, Arapların durumunun ancak Kureyş'in iktidara gelmesiyle korunabileceğini delilleriyle anlattı. Ensardan Evs kabilesinin iktidara gelmesiyle Hazrec kabilesinin rekabet edeceğini, Hazrec'in iktidara gelmesiyle de Evs'in rekabete yelteneceğini hatırlatarak bu hususta Ensar'ı uyardı. Onun bu sözleri üzerine Cahiliyye dönemindeki durumların hatırlayıp, aradaki ilişkilerin kısa sürede eskiden olduğu gibi düşmanlığa dönmesinden korkan Ensar-ı kiram, söylediklerini doğru bularak teklifini kabul ettiler.³⁵⁵ Hz Ebubekir'in Beni Saide gölgeğinde imametın Kureyş'e ait olması gerektiğini delil gösterip *"Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..."*³⁵⁶ ayetindeki ilkenin gündeme getirilerek yeni yönetimin başına kimin geçeceğini bu ilke doğrultusunda gerçekleştirilmesi gerektiğinin bu toplantıda gündeme getirildiğine dair rivayet tespit edilmemiştir.

İslam Tarihinde, başlangıçta herhangi bir kutsallık atfedilmeyen sadece toplumsal birliği sağlayıcı ve yönetici misyonu olan halifelik makamı, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde yalnızca yönetim vazifesini ihtiva etmekte iken, ilerleyen dönemde çeşitli dini söylemler isnad edilerek kutsallaştırılmış ve dini referanslarla desteklenmiştir. Hz. Ebû Bekir kendisine "Allah'ın halifesi" diyenleri uyardı ve kendisinin Rasûlullah'ın halifesi olduğunu vurgulamıştır. Fakat Hz. Osman döneminde "Allah'ın giydirdiği gömlek", Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde "Allah'ın kılıcı" gibi günümüze kadar uzanan çeşitli dini referanslar kullanılarak hem liderlere kutsallık yüklenmiş hem de ilahi seçilmişlik havası oluşturulmuştur. Beni Saide'de başlayan ve gittikçe karmaşıklaşan siyasal krizle beraber siyasi alanda dini referansların suiistimal edici şekilde kullanılması baş

³⁵³ Ethem R. Fığlalı, "Hariciliğın Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", İlahiyat Fakültesi Dergisi 20 (1975), 224.

³⁵⁴ Ethem R. Fığlalı, "Sakîfe Olayı veya Hz. Ebû Bekir'in Halife Seçimi", İslam Medeniyeti Dergisi 5/3 (1982), 21.

³⁵⁵ Hasan, İslâm Tarihi, 1/279.

³⁵⁶ en-Nisa 4/58.

göstermiştir. Kur'anî kavramlar, siyasi koşullar doğrultusunda yorumlanmış ve siyasi terimlere dönüştürülmüştür.³⁵⁷

Ensarin iki farklı kolu olan Evs ve Hazrec, İslam'a girmeden önce siyasi çekişme halindeydiler. Cahiliye döneminde aralarında savaşlar olmakta³⁵⁸ ve İslam'dan önce aralarında geçen son savaşın Buas günü olduğu ve Evs kabilesinin sayıca az olmasına rağmen Yahudilerin desteğiyle Hazrec kabilesini yendiği³⁵⁹ de kaynaklarda geçmektedir. Hatta Kurayza Yahudileri Evs kabilesiyle, Nadiroğulları Yahudileri de Hazrec kabilesiyle ittifak içerisindeydiler. Her grup müttefiklerinin tarafında savaşıyor, galip geldiklerinde karşı tarafın evlerini, yurtlarını harabeye çevirip onları yurtlarından çıkarıyordu. Araplar onları bu ayrılıkçı davranışları yüzünden kınıyorlardı ve “*Ama, siz öyle kimselersiniz ki; hem birbirinizi öldürüyor, içinizden bir zümreyi yurdunuzdan çıkarıyor, onlara karşı günah ve düşmanlıkla birbirinize arka çıkıyorsunuz, hem de esir olarak size geldiklerinde fidyelerini veriyorsunuz! Oysa onları çıkarmak size haram kılınmıştı...*”³⁶⁰ diyerek Evs ve Hazrec'in çekişmesinin Yahudilerle işbirliği yapabilecek kadar ileri derecede olduğu boyutunu göz önüne sermektedir. İslam'dan sonra da aralarında devam eden bu çekişmeler³⁶¹ onların aralarında sağlıklı bir birliğin olmadığını ve bununla beraber halifenin de Ensar'dan olmasını engelleyen bir unsur olmuştur.³⁶² Çünkü Beni Saide gölgelediği toplantıyı Muhacirlere bildirerek onların durumdan haberdar olmasını sağlayanların Ensar'dan oldukları nakledilmektedir.³⁶³ Hatta Hz Ebubekir'e ilk biat edenler arasında Ensar'dan Beşir b. Sa'd'ın olması ve Hubab b. Münzir'in de onu biatından dolayı bozgunculukla nitelemesi³⁶⁴ bu durumun bariz göstergelerindedir.

Evs kabilesine mensub Useyd ibn Hudayr'ın kabilesine “*Eğer Hazrec bir kez devletin başına geçerse, bu erdem size karşı onların elinde kalır. Sonsuza dek size bir pay ayırmazlar. Bundan dolayı Ebu Bekir'e biat edin.*”³⁶⁵ diyerek Hazrec ile çekişmelerinin ne boyutta olduğunu bize göstermektedir. Evs kabilesinin Hazrec yerine Kureys'e mensup Hz Ebubekir'i tercih etmeleri Cahiliye'den gelen kabile taassubunun hala ne

³⁵⁷ Akbulut, “Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları”, 9.

³⁵⁸ Abdullah b. Müslüm b. kuteybe ed-Dineveri, el-İmame ve's-Siyase, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 27-35.

³⁵⁹ İbni Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 2/204.

³⁶⁰ Zemahşeri, el-Keşşaf, 6/1/432.

³⁶¹ Taberi, Tarih, 2/267.

³⁶² Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1963), 8.

³⁶³ Abdullah ibn Kuteybe, el-İm'ame ve's-Siyase, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 27-33.

³⁶⁴ Neşvân el- Himyeri, Huru'l-îyn, (Beyrut. el-Mektebetü'l-Yemeniyye; 1985), 266-267.

³⁶⁵ İbnu'l-Esir, El Kamil, 2/303-304.

denli devam ettirildiği konusunda Ensarın da Kureyş'ten farklı sayılmadığı hususunda bizlere bilgi vermektedir.³⁶⁶

Muhacir ve Ensar arasındaki bu çekişme Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde de ara ara olabiliyordu. Nitekim bir kışkırtma neticesinde Muhacir ve Ensar karşı karşıya gelmiş ve Hz Peygamber'in duruma müdahale ederek çatışmayı önlediği,³⁶⁷ Müslüman olduktan sonra da câhiliye çağrısı öyle mi? Hâlâ câhiliye dâvâsını sürdürüyorsunuz ha!" diye çıkışarak. "*Artık bırakın şu câhiliye dâvâlarını. Bu pisliktir, kötülüktür*" diyerek iki tarafı yatıştırdığı kaynaklarda yer almaktadır.³⁶⁸

Hz Ebubekir genel olarak herkesin kendisine bağlılık yemini ve biatte bulunmasından sonra üç gün peşpeşe biatlerinizde serbestsiniz, hilafet makamı için Allah ve Rasulüne karşı gelip isyan edersem başkasını seçip biat edebilirsiniz³⁶⁹ çağrısı yapması onun hilafet makamında asla gözü olmadığına ve bunu asla arzu etmediğini göstermektedir. Hz Ebubekir'in bu davranışı Hz Peygamber'in "*Biz kamuya ait bir görevi ona talip olan kimselere vermeyiz*"³⁷⁰ sözü ile paralellik göstermiştir. Daha önceki hadiselerden de anlaşılacağı gibi hilafet makamını önde gelen sahabilerden bazıları kendileri için istemişler, bir kısmı ise asla buna talip olmamışlardı.³⁷¹

Sa'd b. Ubade hilafeti arzu etmesine ve elinden geleni yapmasına rağmen onun bu isteği olumsuz sonuçlanmış ve ilk iki halifeye de biat etmemiştir. O bütün telkinlere rağmen de Hz Ebubekir'e biat etmemiştir.³⁷² Hz. Ebu Bekir, yönetimi döneminde, ona biat etmesi hususunda kabilesinin ve diğer insanların dahi kendisine biat ettiğini onun da artık biat etmesi gerektiği şeklinde bir teklifte bulunmuştu. O ise bu teklifi şiddetle reddederek, "*Aşiretimden bana uyanlar ile birlikte, gerekirse size karşı savaşacağım*"³⁷³ uyarısında bulunmuştu. Sa'd b. Ubade'ye karşı kuvvet kullanmayı düşünen Halife Ebu Bekir, Ensar'dan Beşir b. Sa'd'ın telkin ve tavsiyesi sonucu, bu kararından vazgeçmiştir.³⁷⁴

Hz. Peygamber, İslam devletinin ilk başkenti konumunda olan Medine'yi, birtakım askeri

³⁶⁶ Hasan, Tarih, 1/432; Ethem Ruhi Fırlı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXII (ts.), 223.

³⁶⁷ Buhari, 4/160.

³⁶⁸ Buhârî, "Tefsir", 63; Müslim, "Birr", 64.

³⁶⁹ İbnu'l-Esir, el-Kamil, 2/304.

³⁷⁰ Buhârî, "Ahkâm", 5, 6, "Eymân", 1, "Keffârât", 10; Müslim, "Eymân" 19, "İmâre", 13.

³⁷¹ Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 929.

³⁷² Taberi, Tarihu't-Taberi, 3/339.

³⁷³ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakatü'l-Kebir, 3/616.

³⁷⁴ Taberi, Tarihu't-Taberi, 3/339

sebeplerle veya hacc vazifesini yapmak için ayrılmak durumunda kaldığında, kendi yerine muhakkak bir vekil bırakmak adetinde idi. Bu işe, tarihi kaynaklarda halife bırakmak (istihlaf), veya: amil, vali kılmak (isti'mal) denmektedir. Buradan anlaşılıyor ki bu vazife, herhangi bir kabilenin, yani hususen Kureyş'in tekelinde değildir.³⁷⁵ En eski kaynaklardan, örneğin İbn Hişam'da isimleri geçen Kureyş'ten olmayan Emirlerden bazıları şunlardır. Hz. Peygamber'in ilk savaşı olan Ebva seferinde Hicri 2. yılın Safer ayı/623'te, Medine'ye bıraktığı emir Hazreçli Sa'd b. Ubade'dir.³⁷⁶ Onun bu önemli vazifeyi o dönem üstlenmiş olması, Hz. Peygamber'in ona bu görevi layık görmesi belki onun vefatından sonra da bu tecrübe ile bu görevi yapabileceğini kendisine düşündürmüş olabilir.

Hz. Ali'nin de İslam Devletinin başına gelmeyi arzuladığı kaynaklarda yer almaktadır.³⁷⁷ Haşimiler'in halife adayı olan Ali'nin, Hz. Peygamber'in akrabası olmak gibi bir ayrıcalığı da vardı. Bir taraftan, hilafet konusunda Hz. Peygamber'in bunu yasaklayacağından korkarak³⁷⁸, O'na soru sormak istemeyen Hz. Ali, diğer yandan, Hz. Peygamber'e yakınlığından dolayı, Hz. Peygamberden sonra hilafetin kendi hakkı olduğunu düşünebilmekteydi. Hz. Peygamber vefat edince, Abbas b. Abdilmuttalib, yeğeni Ali'ye biat etmek istemişti. Amcası Abbas'ın bu konuda aceleci davrandığını düşünen Hz. Ali, zaten kendilerinin dışında birinin, hilafete nasıl talip olabileceğini sordu.³⁷⁹ Böylelikle Haşimilerin hilafetle nübüvvet arasında bir ilişki kurmuş oldukları görülmektedir.

Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir'e altı ay gibi bir süre sonra geç biatte bulunmuştur. Bunun sebebi olarak da Hz. Fatıma'nın, Hz. Peygamberden kalan mirası Hz. Ebu Bekir'den talep etmesi ve onun da bunu peygamberlerin miras bırakmayacağı sözünden dolayı reddetmesi üzerine, Hz. Fatıma'nın halifeye olan kırgınlığını delil gösterenler bulunmaktadır. Hatta Hz. Fatıma'nın ölünceye kadar, Hz. Ebu Bekir ile konuşmadığı³⁸⁰ da nakledilmektedir. Ancak Hz. Fatıma'nın Hz. Ebu Bekir'den Peygamber'in mirasını istemesi de, Hz. Ebu Bekir'in halifeliğinin dolaylı da olsa Hz. Fatıma tarafından tanındığı anlamını

³⁷⁵ Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Medine'de amillik yapanlar için tanzim ettiği cetvelde, mükerrerleriyle birlikte otuz kadar isim vermektedir ki bunların yarısı Kureyşli değildir, İslam'ın hukuk ilmine Yardımları, 142-143.

³⁷⁶ İbn Hişam, es-Siretu'n-Nebeviyye, 2/ 233.

³⁷⁷ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/250.

³⁷⁸ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/250.

³⁷⁹ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 2/250.

³⁸⁰ İbn Cerir et-Taberî, Tarihu't-Taberî, 3/205.

taşımaktadır.³⁸¹

Hiz. Ebu Bekir'e biat edilmesine karşı çıkan bir diğer grup da Hiz. Ali ve Zübeyir idi ve onlar bu biata karşıydılar.³⁸²

Hiz. Ebu Bekir, Kureyş'e mensup Beni Teym kabilesindendi ve İslamdan önce de kabilesinin ileri gelenlerinden biri konumundaydı. Mekke Site devletinin, mali işlerden sorumluydu ve Kureyş'in müşavere ehliydendi. İlk müslüman olanlar arasında yer almıştı. Malı ile de müslümanlara çok yardım etti. Hiz. Peygamber'in yakın arkadaşlarındandı. Hiz. Muhammed 622 yılında Mekke'den Medine'ye göç ettiğinde, Peygamberin yanında da Ebu Bekir bulunmaktaydı. Hiz. Peygamber'in vefatından sonra İslam devletinin yönetimini sürdürdü. İki yıl üç ay boyunca hilafet görevinde bulunduktan sonra 634 yılında 63 yaşında vefat etmiştir.³⁸³

Bu mesele incelendiğinde Sakife toplantısında yaşananların o dönem Araplarının sosyal, kültürel ve siyasi geleneklerinin bir sonucu olduğu görülmektedir. Bu problem Arap olmayan toplumların İslamlaşmasından sonra da öne çıkmıştır. Çeşitli millet ve kültürlere mensup Müslümanların da İslam dairesine girmesiyle hilafetin Kureyşliliği konusu daha çok tartışılır nitelik kazanmıştır. Araplar arasında bu krizin yaşanmasının arka planında Kureyş'in merkezi bir konumda olması ve bununla birlikte Arap siyasi geleneğinde iktidarın bir nimet olarak algılanması yatmaktadır.³⁸⁴ İslam öncesi bir devlet yapılanmasından yoksun Araplar, sistemli bir birlik kurup, topyekün birleşemedikleri için, eski Yunanistan'daki gibi küçük site devletçiklerine benzer şekilde yönetilmekteydi. Yönetimleri, günümüzdeki oligarşi sistemine benzemektedir.

Sakife toplantısının Hiz. Peygamber'in vefat ettiği günde yapılmış olması toplantının Arap siyasi geleneği açısından da değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Taberi'de geçen ve Evslilerin Hiz. Ebu Bekir'e biat etmede acele davranmalarının gerekçesi olarak gösterilen "*Şayet Hazrec bir kere size karşı emirlik işini almış olsaydı, artık bu fazilet onlardan başkasına geçmezdi, size de bundan pay düşmezdi, kalkın Ebû Bekir'e biat edin*"³⁸⁵ şeklindeki rivayetin de Evs ve Hazrec arasındaki rekabetin gizli de olsa son bulmadığını ortaya koymaktadır. İbn Kuteybe'nin naklettiği şekliyle³⁸⁶ Beşir b. Sa'd'ın, Sa'd b.

³⁸¹ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 67.

³⁸² İbn Hişam, es-Siretu'n-Nebeviyye, 4/209-210.

³⁸³ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 41.

³⁸⁴ bk. Ali Duman, "İslâm Amme Hukuku Tarihinde Bir Dönem Noktası: Sakîfeu Benî Saide", EKEV Akademi Dergisi 21 (Güz 2014), 141-152.

³⁸⁵ Taberi, Tarihu't-Taberî, 3/218.

³⁸⁶ Bkz. İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 25-26.

Ubade'nin yönetimi altına girmek istemediği yönündeki konuşması hilafet konusunda İslam tarihi boyunca Ensar'ın siyasal hayattan çekilmesine sebep olan tarihi bir konuşmadır.³⁸⁷

Hazreti Muhammed vefat ettiğinde ne krallık usulünde olduğu gibi yerine bir varis ne de demokrasilerde olduğu gibi bir yöneticinin yerine geçecek kimseyi belirleyecek anayasal düzenleme ve kanunlar bırakmış değildi. Onun Kur'an-ı Kerim doğrultusunda yaşamında uyguladığı istişare, ehliyet, adalet gibi ana metotlar kendisinden sonraki Müslümanlara örnek teşkil etmiştir. İslam devlet yönetimi konusunda sadece belli prensipler belirlemişti.

Hz. Ebu Bekir'in hilafeti İslam dünyasında günümüze kadar yaşanan siyasi ve itikadi ihtilafların kaynağını teşkil etmiştir. Ehl-i sünnet kelimcilerinden Bağdadî bu ihtilafa dikkat çekmekte ve ihtilâf eden grupların görüşlerini sıralayarak şöyle der: “Şüphesiz ki Müslümanların büyük çoğunluğu Hz. Ebu Bekir'in imâmetinin sahih olduğu görüşindedir. İslâm tarihinde asırlar boyu peşpeşe iktidara gelip halîfelik yapanların hilâfeti de bu esas üzerine devam etmiştir. Ravendiyye'den³⁸⁸ bir taifeye göre Hz. Peygamber'den sonra hilâfet, amcası Hz. Abbas'ın hakkı idi. Şia'ya göre ise Hz. Ali'nin hakkıdır. Hz. Ebu Bekir'in hilâfetini savunanların delili, Hz. Peygamber'in vefatından sonra yerine geçmesi düşünülen Hz. Ali ile Hz. Abbas'ın belli bir süre bey'at etmekten geri kalmalarına rağmen müslümanların huzurunda Hz. Ebu Bekir'e bey'at etmiş olmaları ve ona itâat etmeleridir.³⁸⁹ Bu konuda bu iki zatın batınlarının ayrı, zahirlerinin de ayrı olduğunu, yani içlerinde halîfe olma iddiasını taşıırken dışa karşı böyle bir iddia sahibi olmadıklarını gösterecek şekilde takiyye yaptıklarını iddia etmek caiz değildir.”³⁹⁰

Burada şu hususa işaret etmek gerekmektedir: Ehl-i sünnet'in söylediği bu sözler, Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e bey'at etmesinden sonraki durum için geçerlidir. Zira Hz. Ebu Bekir'in hilâfetinin ilk altı ayında bir icma ve ittifak söz konusu değildir.³⁹¹ Biatten önceki zaman ve şartlara bakılınca, Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ali'nin, Hz. Abbas'ın, Haşim Ailesi'nin ve Hz. Fatıma'nın hilâfet işinin Hz. Ali'ye geçmesi

³⁸⁷ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 33.

³⁸⁸ Râvendîyye, halîfeliğin Hz. Peygamber'den sonra onun amcası Hz. Abbas'ın evladına geçtiğine inananlardır. Ebu'l-Hasen el-Eş'âri, Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin (İstanbul: Kabcacı Yayinevi, ts.), 52.

³⁸⁹ Hz. Ali'nin bey'atten geri durmasının sebepleri ve bey'at olayının Şia ve Ehl-i sünnet tarihçilerinden farklı olarak ve her iki grubun iddialarının ortası sayılacak bir tarzda anlatılışı konusunda bkz. Dineverî, Halifeler ve Siyaset, 34-35.

³⁹⁰ İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, 27-44; Abdu'l-Kahir el-Bağdadî, Abdulkahir, Kitâbu Usûli'd-Dîn,(İstanbul: Matbatü't-Devle, 1928), 272-286.

³⁹¹ Uludağ, İslâm-Siyâset İlişkileri, s. 88.

hususunda bir istek ve beklentisinin olduğu anlaşılmaktadır.³⁹²

Beni Saide toplantısı neticesinde kurulan halifelik sisteminin itikadî olup olmadığı çok tartışılan bir konudur. Bu konuyu bu kadar uzun bir şekilde ele almamızın nedeni İslam tarihinde Hz. Peygamber sonrası gerçekleşen ilk siyasi anlaşmazlık olmasıdır. Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan halifeliğin İslamîliği ve inançsal bir tartışma olmaması gerekirdi. Hz. Peygamber'den sonra kurulmuş olması, bu idare şeklinin inanç ile değil, o dönemki Müslümanlar ile ilgili olduğunu göstermektedir. İslam'ın boş bıraktığı siyasi alanı Sahabe kendi siyasi kültür düzeyine göre doldurmuş ve İslam'ın koymuş olduğu ilkelere göre anlayışları çerçevesinde yönetmeye çalışmıştı. Siyasi kültür ise geçmiş bilgi birikim ve en önemlisi tecrübenin sonucudur. Bu sebeple, ilk Müslümanların kurduğu hilafet rejimi Arap geleneğinden doğmuş, sonraki Müslümanlarca İslam inanç sisteminin bir parçası haline getirilmeye çalışılmıştır. Kısacası sahabe döneminde kurulan hilafet yönetimi şekli buldukları dönemin siyasi ve kültürel özelliklerini taşıyan bir yönetim biçimi olduğundan, Beni Saide gölgeğinde Hz. Ebubekir'in hilafetiyle sonuçlanan toplantıyı da din ve inanç ile doğrudan ilgisi olmayan siyasi bir mesele olarak değerlendirmek gereklidir. Ancak bu mesele daha sonra Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'e atfedilen bazı rivayetlerden dayanaklar öne sürerek bir inanç meselesi haline gelmiştir.

5.1.1.2. Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir'e Biati

Beni Saide'de yaşanan biat krizi aşıp Hz. Ebû Bekir'e biat edilince, orada bulunmayan Sahâbiler daha sonra gelip biatlerini gerçekleştirdiler. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in defin işlemleri ile uğraştığı için biate katılamamıştı. Kısa bir süre sonra Hz. Ali'den Hz. Ebû Bekir'e biat etmesi istendi. İbn Kesîr, İbnül Esîr, Suyûti gibi tarihçilere göre Hz. Ali hemen biat etmiştir. Fakat bazı tarihçiler Hz. Fatıma'nın vefatından sonra biat ettiğine kanaat getirmişlerdir.

İbn Kuteybe'nin rivayetine göre Fedek arazilerin durumu³⁹³ sebebiyle Hz. Ebû Bekir'e dargın olan Hz. Fatıma, bu görevin Hz. Ali'de olması gerektiğine inanıyordu ve Ensardan bu noktada destek bekliyordu. Fakat Ensar ona, önce Hz. Ebû Bekir'e biat ettiklerini eğer Hz. Ali gelseydi başkasını tercih etmeyeceklerini söylüyorlardı. Hz. Fatıma ise: *“Ebû'l Hasan ancak görevini ve ona yakışanı yaptı. Onlarsa yapacaklarını yaptılar. Allah*

³⁹² Bkz. Buhârî, “İsti'zân”, 29; Dineverî, el-İmâme ve's-Siyâse, 15-16.

³⁹³ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 36-37; Hüseyin Algül, “Fedek”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/294-295.

onlara soracak ve onları hesaba çekecektir.” diyerek Hz. Ali’yi savunuyordu. Bu süreçte Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali’ye kendine biat etmesi için birkaç defa kölesi Kunfud’u göndermiş ve her seferinde olumsuz cevap aldı. Hz. Ömer ve bir grup Müslüman yine bir gece Hz. Ali ve Fatıma’yı biat etmeye çağırdı. Olumsuz cevap karşısında bir grup Hz. Ali’yi uyarak biat etmezse bir grup onu boynunu vurmakla tehdit etti. Hz. Ali onlara “Allah’ın kulu ve Rasûlullah’ın kardeşini mi öldüreceksiniz” dedi. Hz. Ömer ise “Allah’ın kulu doğru Rasûlullah’ın kardeşi hayır” diye cevap verdi. Hz. Ali ağlayarak Rasûlullah’ın kabrine gidip ona şikâyetinde bulundu.³⁹⁴

Hz. Fatıma’yı kızdırdıklarının farkında olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali aracılığı ile Hz. Fatıma ile konuşmak istedi. Onlar karşısına oturunca Hz. Fatıma yüzünü duvara çevirdi. Selam verdiler selamlarını almadı. Hz. Ebû Bekir onunla güzel bir şekilde konuştu “Sen bana akrabalarımın, kızım Âişe ’den daha sevimlisin. İsterdim ki baban yerine ben öleyim. Seni bilen senin şerefini ve faziletini bilip takdir eden biri olarak Rasûlullah’a sana intikal eden bir hakkı, bir mirası³⁹⁵ senden menedeceğimi nasıl düşünüyorsun? Ne var ki baban Rasûlullah’ın şöyle dediğini işittim: “Biz miras bırakmayız, bıraktığımız sadakadır.” Hz. Fatıma dedi ki: “Allah aşkına ikinize Rasûlullah’ın bir sözü nakledersen onu kabul eder ve uyar mısınız?” Onlar evet dediler. Fatıma dedi ki: “Allah aşkına söyleyin Rasûlullah’ın ‘Fatma’nın rızası benim rızamdır onun kızgınlığı benim kızgınlığımdır” sözünü işitmediniz mi? Onlar “Evet işittik.” dediler Hazreti Fatıma “Allah ve melekler şahittir beni kızdırdınız ve beni razı etmediniz. Rasûlullah’a kavuşursam ikinizi de ona şikâyet edeceğim.” dedi. Hz. Fatıma’yı ikna edemeyen Hz. Ebû Bekir, evden göz yaşları ile ayrıldı. Hz. Fatıma vefat edinceye kadar Hz. Ali ve Haşimoğulları da biat etmedi. Hz. Fatıma babasının vefatından 75 gün sonra vefat etti.³⁹⁶

Bu olay hakkında tarihçiler Hz. Ali’nin hilafette hak talep ettiği konusunda dargın olduğu noktasında fikir birliğine vardılar. Suyuti’de geçen rivayete göre biat sürecinde Hz. Ali ve Zübeyir dediler ki: “Sadece istişareye geciktığımız için kızdık. Yoksa biz de Ebû Bekir’in bu işi en layık olduğunu mutlaka biliyoruz. O mağara arkadaşıdır. Onun şerefini ve hayranı kesinlikle biliyoruz. Peygamber daha sağlığında insanlara namaz kıldırmasını emretti.”³⁹⁷ Tarihçi İbn Kesir de Hz. Ali’nin iki defa biat ettiği tezini savunur. Birinci

³⁹⁴ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 36-37.

³⁹⁵ Algül, “Fedek”, 12/294-295.

³⁹⁶ Hz. Fatıma’nın vefat tarihi hakkında ihtilaflar vardır. Bazı kaynaklarda 6 ay sonra vefat ettiği geçmektedir. bk. İbn Sa’d, et-Tabakât, 10/27 İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 38-39.

³⁹⁷ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, Tarihu’l-hulefa, çev. Cemal Mahmut Mustafa (İstanbul: Asalet Yayınları, 2018), 92; İbn Kesir, el-Bidaye ve’n-Nihaye, 6/427.

biati, ilk biatle beraber olan, ikinci biati ise Hz. Fatıma'nın vefatı akabinde miras olaylarından dolayı aralarındaki kırgınlığı gidermek için olandır.³⁹⁸

Hz. Ebû Bekir ise durumdan hoşnut olmayan ve fedek meselesi yüzünden kırgın olan Hz. Fatıma'yı ikna etmek için, Hz. Peygamber'in sözlerinden referans getirmesine karşılık, O da Hz. Peygamberin başka bir sözünü referans alarak kendini savunmaktadır. Tartışmanın esas sebebine bakacak olursak; Hz. Fatıma'nın fedek arazisi yüzünden böyle bir tutum sergilediği tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. Onun fedek arazilerini miras olarak görmesine karşılık, Hz. Ebû Bekir; *“Biz peygamberler topluluğunun terekesine mirasçı olunmaz. Bizim bıraktığımız her mal sadakadır. Muhammed ailesi, ancak bu maldan yerler”*³⁹⁹ hadisini naklederek *“Ben Rasûlullah'ın o malda yapmakta olduğu tasarruftan başkasını yapmam, gördüğüm hiçbir şeyi de terketmem!”*⁴⁰⁰ diyerek bunun kendi tasarrufunda olmadığını Hz. Peygamber'in yolundan gittiğini açıkça belirtmiştir. İki tarafın da kendilerini haklı buldukları gerekçelerini delillendirmek için Rasûlullah'ın sözlerini referans aldıkları görülmektedir. İlerleyen dönemde Şii ekollerin fedek meselesi üzerinden ideolojilerini savunmak için peygamberden nakledilen hadisi, Hz. Ebû Bekir'in kendi sözleri olduğu tezini bile ileri sürmüşlerdir. Kendi fikirlerine dayanak bulmak için dini referanslara farklı anlamlar yüklemekten çekinmedikleri gibi, kimi zaman da bunu reddetmişlerdir.

5.1.1.3. Hz. Ebubekir'in Üsâme Ordusunu Göndermesi

Beni Saide gölgelediği siyasi kriz aşıldıktan sonra, halife seçilen Hz. Ebû Bekir'in ilk icraatı, Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce hazırladığı orduyu sefere yollamak oldu. Sahâbîlerin birçoğu bu konuda Hz. Ebu Bekir'e karşı çıktı. Hz. Ebû Bekir kararlı bir tutum sergileyerek *“Allah'a yemin ederim ki, Rasulullah'ın bağladığı bir bayrağı ben çözmem. Kuşlar gelip tepemizi gagalasalar, Medine çevresindeki yırtıcı hayvanlar gelip bizi yaralasalar ve köpekler gelip müminlerin annelerinin ayaklarını sürüyüp götürseler de Üsâme ordusunu sefere göndereceğim.”* dedi.⁴⁰¹ Uzun süren fetihler sonunda Müslümanlar büyük ganimetler elde etti. Ayrıca Üsâme ordusunun gönderilmesi tüm Araplara gözdağı oldu. Araplar *“Onların güçleri yerinde olmasaydı böyle bir orduyu*

³⁹⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, 6/427.

³⁹⁹ Buhârî, “Ferâiz”, 3; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 6/427.

⁴⁰⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, el-İsâbe fi Temyîzi's-sahâbe, çev. Seyfullah Erdoğan (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), 122; İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 6/427.

⁴⁰¹ İbnü'l Esir, el-Kâmil, 2/307; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 6/426; Süyûtî, Tarihu'l-hulefa, 96.

gönderemezlerdi.” dediler.⁴⁰²

Hız. Peygamber'in vefatıyla, Müslümanlar arası yönetimin zayıflayarak onların dağılmasını Hız. Ebubekir'in bu kararlı uygulaması sonucunda, Medine'ye karşı tertiplemeyi düşündükleri düşmanca planlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla halifenin kararlılığıyla gerçekleştirilen bu askeri faaliyet, Müslümanların Arap Yarımadası'ndaki merkezi konumunun korunmasına büyük katkı sağlamıştır.⁴⁰³ Hız. Ebû Bekir, bu seferin önemi ve gerekliliğinin farkındalığı ile kendisine muhalefet eden sahâbîleri, Hız. Peygamber'i referans göstererek susturmuştur. Dinden dönme hareketlerinin yoğun olduğu bir dönemde, Üsâme ordusunu göndermek için ısrar ederek, ridde olaylarında rol oynayanlara da bir gözdağı vermiştir. Hız. Ebû Bekir ilk adımdan itibaren Hız. Peygamber'in yolundan gideceğini, O'nun vasiyet ve sözlerinin referansında bir hilafet sürdüreceğini Üsame ordusundaki tutumu ile halka göstermiştir.

5.1.1.4. Hız. Ebubekir'in Yalancı Peygamberler, İrtidat Edenler ve Zekat Vermeyenlerle Savaşı

Hız. Peygamber veda haccından dönüp rahatsızlandığında, bazı kimseler peygamberlik iddiasında bulunarak ortaya çıkmışlardır. Hız. Peygamber'in vefat ettiği haberi duyulunca, bu kimseler peygamberliklerini ilan ettiler. Arap yarımadasında henüz İslam'a yeni girmiş kabilelerin çoğu bu yalancıların etrafında toplanmaya başladılar. Peygamberlik iddiasında bulunan bu kişiler, İslâm'a yeni boyun eğmiş bulunan kabileleri kendi siyasî nüfuzları altına almak ve onları dinden uzaklaştırmak amacıyla, din kisvesi altında gizli bir siyaset takip ediyorlardı. Böylelikle Hız. Peygamber'in nüfuzunun az hissedildiği kabilelerde, ihtimalki onun örneğinden ilham alarak, Allah'ın birliğini esas alan birden fazla peygamberlik taslayan yalancı peygamberler ortaya çıktı. Bu kişiler genellikle kafiyeli sözler söyleyip insanları bir araya getirmeye çalışarak Medine'ye isyan planları kurmaktaydı.⁴⁰⁴ Yalancı peygamberlerin etrafında toplanan kabileler arasında inancı bütün insanlar da vardı. Bu kişilerin de takıyye yaparak kendilerini korudukları kaynaklarda geçmektedir. İbn Kesir'de geçen rivayete göre Yemenli Esved el Ansi yalancı peygamber olarak ortaya çıktığında Müslümanlar takıyye yaparak canlarını ve mallarını ondan korumuşlardır.⁴⁰⁵

⁴⁰² İbnü'l Esir, el-Kâmil, 2/309.

⁴⁰³ Adem Apak, Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Ensar Yayınları, 2016), 2/50-51.

⁴⁰⁴ İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 6/433-435; M. Salih Arı, "Ridde Olayları", İslam tarihi ve Medeniyeti "Raşid Halifeler Dönemi", ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2/83.

⁴⁰⁵ İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 6/436.

Peygamberlik iddiasında bulunan bu yalancılara en büyük özelliği kâhin olmalarıdır.⁴⁰⁶ Veciz konuşma becerileri ve gelecekle ilgili yalan haber vermeleri ile henüz dine yeni girmiş ve İslâm'ı özümseyememiş bu kabileleri, kendi saflarına çekerek isyanlarında maşa olarak kullanmaya çalışmışlardır. Nitekim kalabalık bir kitleyi çevrelerinde toplamayı başarmaları, onların “peygamberlik” makamını dini referans olarak kullanıp insanları kandırdıklarını ve dini suistimal ettiklerini⁴⁰⁷ ve bunu bir inanç meselesi haline getirdiklerini göstermektedir.

Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, bu irtidat edenlere karşı savaş açtığını duyurdu. Fakat bazı sahâbîler Hz. Ebû Bekir'i desteklemek yerine yumuşak davranmaya davet ettiler. Hz. Ömer, Hz. Peygamberin “*İnsanlar 'Allahtan başka ilah yoktur' deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Eğer onlar bu sözü söylerlerse canlarını, mallarını bana karşı korumuş olurlar.*” hadisini referans göstererek onlarla nasıl savaşacağını sordu. Hz. Ebû Bekir ise: “*Allah'a yemin ederim ki, namazla zekâtı ayıranlarla (namaz kılıp da zekât vermek istemeyenlerle) savaşacağım. Çünkü zekât, mal üzerindeki bir haktır. Ayrıca hadiste 'Ancak hakkıyla almak hariçtir.*” demiştir.⁴⁰⁸ Hadisteki istisna edilen kısma değinerek bunun bir hak olduğunu belirtmiş ve bu istisnayı referans alarak verdiği kararın haklı gerekçesini açıklamıştır. Kullandığı dini referans ile Hz. Ömer dahil karşı çıkan tüm sahâbîlerin şüphelerini ortadan kaldırmış ve onların desteklerini almayı başarmıştır.⁴⁰⁹

Müslümanlar arasında yeni bir düzen kurulmaya çalışırken, üstüne irtidat hadiselerinin eklenmesi dönemin zorlu geçmesine sebep olmuştur. Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı zamanında aldığı kararlara itaat eden ve uygulama noktasında tereddüt etmeyen sahâbîler, O'nun vefatı ile beraber İslâm devletinin sorumluluğunu omuzlarında hissederek, alınan kararlara temkinli yaklaşmışlardır. Hz. Ebû Bekir düşmanla savaşmadan önce, kararlarına muhalefet eden sahâbîleri de ikna etmek durumunda kalmıştır.⁴¹⁰ Burada onların şüphelerini giderecek yegâne şey Hz. Peygamber'in sözleridir. Hz. Ebû Bekir'in bu sözleri referans olarak hızlıca kararlarını uygulamaya koyduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Âişe, Hz. Ebû Bekir'in içinde bulunduğu sıkıntılı durumu şöyle özetlemektedir: “*Rasûlullah vefat ettiğinde babamın karşılaştığı zorluklar, sağlam dağlara yüklenseydi*

⁴⁰⁶ Ömer Faruk Harman, “Kâhin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/170-171.

⁴⁰⁷ Merve Ceylan, İslam Tarihinde Sosyal ve Siyasi Hadiselerde Dini Referanslara Yapılan Atıflar, 37.

⁴⁰⁸ Süyûtî, Tarihu'l-hulefa, 97.

⁴⁰⁹ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 40-41; Taberî, Tarih-i Taberî, 3/18; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 6/442-443; Süyûtî, Tarihu'l-hulefa, 97.

⁴¹⁰ İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, 43.

onları paramparça ederdi. Allah'a yemin ederim ki babam insanların ihtilafa düştükleri her konuyu, İslâm'daki değer ve ilgisine göre en süratli bir biçimde çözdü.”⁴¹¹ Onun karar almadaki yetkin tarzını ve yönetimdeki ehil tavrını, Hz. Peygamber'le geçirdiği süre zarfında edindiği açıktır.

Hız. Peygamber'in vefatının akabinde, kalplerine İslâm henüz yerleşmemiş insanların irtidat etmesi pek tabii olasıdır. Lakin İslâmı kabul etmiş olan kimselerin, Allah'ın emri olan fakat nefislerine zor gelen zekât ibadetinden kaçınmak için, dini referansları kullanmaları dinin rükûnlarına zarar vermektedir. Hız. Ebû Bekir bundan dolayı hassas davranmış ve bu kapının aralanmasına izin vermemiştir. Zekât vermek istemeyenlerin kullandığı dini referansa baktığımızda, ayeti kendi çıkarları doğrultusunda yorumladıkları görülüyor. Yusuf el-Karadâvî'nin de belirttiği gibi bu âyet-i kerîmede hitap asıl itibariyle her ne kadar Hız. Peygambere ise de aynı zamanda Hız. Peygamber'den sonra ümmetin yönetim işlerini deruhte eden herkesi kapsamaktadır. Yani hitap sadece Rasûlullah'a özgü değildir. Ayette geçen temizleme ve tezkiye ise zekât aracılığıyla meydana gelmektedir. Zekâtı alan devlet başkanı ise zekâtını aldığı kişiye dua etmekle emrolunmuştur.⁴¹² Yani yönetime gelmiş kişi zekât olarak yönlendirme sorumluluğuna da sahiptir.

Hız. Ebû Bekir'in irâd ettiği hutbede, ayetleri referans olarak zekattan kaçmak isteyenlere⁴¹³ yine ayetleri referans olarak cevap vermesi, dini referanslarla insanları ikna etmeye çalıştığını ve savaş kararını bu referanslar ışığında delillendirdiğini göstermektedir.⁴¹⁴ Hatta kaynaklarda bu savaşa karşı çıkan Hız. Ömer'in Allah'a iman eden kimsenin can ve mallarının korunmuş olduğunu, savaşmasının uygun olmayacağını demesi üzerine şu cevabı vererek Hız. Ömer'in de ikna olmasını sağladı. “Allah'a yemin ederim ki, onlar (daha önce zekat olarak verdikleri) bir oğlağı başka bir rivayete göre ise bir yuları bana vermeyecek olurlarsa, onlarla bu yüzden savaşırım. Çünkü zekat, malın hakkıdır. Allah'a yemin ederim ki, namaz ile zekat arasında ayırım yapan kimse ile savaşacağım.”⁴¹⁵ O ki Kur'an'ın nüzulünün hemen her safhasında Hız. Peygamber'in yanında olmuş biri olarak, kullandığı bu âyetlerin hitabını, manasını ve kapsamını en

⁴¹¹ Ahmed b. Yahya Belâzuri, Fütuhu'l Büldân, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 112.

⁴¹² et-Tevbe, 9/103; Yusuf Karadâvi, Fıkh'uz-zekat, (Beirut, 1980), 1/82-83.

⁴¹³ et-Tevbe, 9/103 "Ey Muhammed! Mallarının bir kısmını, kendilerini temizleyip arıtacak sadaka olarak al, onlara dua et, senin duan onlar için bir güvendir." Bu ayeti delil olarak ileri sürerek şöyle diyorlardı: "Zekatımızı, ancak duası bizim için güven olana veririz." Bunlardan bazıları da şöyle bir şiir söylemişlerdi: "Rasulullah'a aramızda bulunduğu sürece itaat ettik. Ama Ebu Bekir'in hakimiyeti de ne demek oluyor? Buna şaşıyoruz" (İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, 6/442.)

⁴¹⁴ Ceylan, İslam Tarihinde Sosyal ve Siyasi Hadiselerde Dini Referanslara Yapılan Atıflar, 40.

⁴¹⁵ İbn Kesir, el-Bidaye ve'n Nihaye, 6/443.

doğru bilen kişilerden biri olduğu aşikârdır. Nûr suresindeki hitaba bakıldığında buradaki “halef” kavramında egemenlik ve mülkiyet kastedilmektedir.⁴¹⁶ Hz. Ebû Bekir bu hitabı kendine referans alması pek tabii olasıdır. Kur’an olmak üzere, Allah Resülü’nün tüm uygulamalarına ve nüzul süreçlerine şahitliği vesilesiyle olsa gerek müracaat kaynağı olacak derecede bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

5.1.1.5. Hz. Ebubekir’in Vasiyeti ve Vefatı

Hazreti Ebû Bekir rahatsızlanıp evinde dinlenmeye çekilince Hazreti Osman’ı çağırarak ondan vasiyetini yazmasını rica etti. Vasiyeti şöyleydi: “*Bismillahirrahmânirrahîm. Bu dünyada ömrünün sonunda, ahiret âlemine adım atarken ve ahirete göçerken yazdığım vasiyetimdir. Ben Ömer b. El-Hattab’ı sizi yönetmek üzere halef olarak bırakıyorum. Sizi adaletle idare ettiğini görseniz ki benim kanaatim ve ümidim bu yöndedir, ne âlâ. Ama farklı şekilde davranır ve ahdini değiştirirse mesuliyet ona aittir. Ben bununla ancak hayrı murad ettim. Gaybı da bilmiyorum. “Ve zalimler nasıl bir devrilişle devrileceklerini bileceklerdir.”*⁴¹⁷ ardından yazıyı onaylayıp teslim etti.⁴¹⁸

Hz. Ebû Bekir’in böyle bir vasiyet yazmasındaki amaç Beni Saide’de yaşanan duruma benzer bir durum yaşanmasının önüne geçmek ve Müslümanların sükûnetinin bozulmasını engellemek olduğu aşikârdır. Vasiyetinde bir halef bırakmakla beraber onları da mesul tutmuş ve tedbirli davranmaları gerektiğini belirtmiştir. Şuara suresi 227. Ayetin son cümlesini referans alarak onları açıkça uyarmaktadır. Ayetin bu bölümü İslâm dininin dünya hayatında zalimlere karşı yapacağı hak ve adalet ilkesinin önemini hatırlatmaktadır. Bu haber zaman, zemin ve şartları hazır olduğu müddetçe tekrar tekrar tahakkuk edecektir.⁴¹⁹

5.1.2. Hz. Ömer Dönemi Siyasi Olayları

5.1.2.1. Kadisiye Savaşı

Hicretin 15. senesinde Müslümanlar ve Sâsânîler arasında gerçekleşen bu savaş; Sâsânîler’in Müslümanların fethettiği toprakları geri almayı planlamaları ve Sevâd arazilerindeki yerli halkın yapılan antlaşmalara riâyet etmemesi hatta isyana kalkışmaları neticesinde, Hz. Ömer’in kapsamlı bir ordu hazırlığına girmesine sebep olmuştur. Orduyu kimseye sezdirmeden, büyük ve donanımlı şekilde hazırlaması onun bu savaşa ne denli

⁴¹⁶ Kur’ân Yolu Erişim (12 Eylül 2021) Nûr suresi 55. âyet tefsiri

⁴¹⁷ eş-Şuarâ, 26/227

⁴¹⁸ İbn Kuteybe, el-İmame ve’s-siyase, 46.

⁴¹⁹ Ömer Çelik Tefsiri (Erişim 20.07.2021), Şuarâ suresi 227. âyeti

önem verdiğini göstermektedir. Zira kazanılacak zaferle Müslümanlara Irak ve İran'ın kapıları açılacak ve İslâm devletinin yükselen gücü gözler önüne serilecektir.⁴²⁰

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Müslümanlar 7000-8000 civarındaydı, Sâsânîler ise 30000 kadardı. Ayrıca 30 civarı file sahiptiler. Hz. Ömer, birçok gazve ve seriyye deneyimi de olan tecrübeli bir komutan seçerek Sad b. Ebi Vakkas'ı başkomutanlık görevine getirmişti. Sa'd askerlerini cesaretlendirmek için bir konuşma yaptı ve *"Andolsun ki, Tevrat'tan sonra Zebûr'da da yeryüzüne ancak iyi kullarımın mirasçı olduğunu yazmıştık."*⁴²¹ âyetini okudu. Konuşmasını tamamladıktan sonra öğle namazını kıldırdı. Sonra dört defa tekbir getirdi. Düşmanı kovalayıp öldürürken, pusularda birbirlerini gözetlerken *"lâ havle velâ kuvvete illâ billah"* demelerini söyledikten sonra Farslılara karşı saldırıya geçme emrini verdi. Ahnef b. Kays, savaşta askerleri cesaretlendirici konuşmalar yaparak: *"Sizin sayınız azdır, düşmanınız çoktur, ama bu sizi korkutmasın. 'Nice az topluluk çok topluluğa -Allah'ın izniyle- üstün gelmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir."*⁴²² âyeti kerimesini referans alarak askeri bu şekilde cesaretlendirdiği görülmektedir. Çok şiddetli çarpışmaların yaşandığı savaş, Müslümanların zaferi ile sonuçlanmıştır.⁴²³

Sasani kralı 3. Yezdicerd'in başkomutan olarak tayin ettiği Rüstem savaşta önce İbn Sad'la buluşmak isteyerek ona: *"Sizler daha önce bizim komşumuz idiniz, bizler sizleri korur ve size iyiliklerde bulunurduk."* diyerek Araplara daha önce yaptıkları davranıştan söz etti. Zühri de ona: *"Bizim durumumuz o zamanki Arapların durumu gibi değildir. Bizler yanınıza dünyalık talep etmek için gelmedik. Aksine bizim bütün istediğimiz ve çalıştığımız ahiret içindir. Gerçekten Allah bizim aramızdan bir resul gönderip bizi Rabbi'nin yoluna çağırıp biz de onun çağrısını kabul ettiğimiz zamana kadar senin dediğin gibi idik. Allah kendi resulüne şöyle dedi: 'Ben bu taifeyi, benim dinimi kabul etmeyenlere musallat kıldım. Ben bunlarla bu dini kabul etmeyenlerden intikam alacağım. Onları benim dinimi kabul ettikleri sürece galip kılacağım. Çünkü o hak dindir. Kim ondan yüz çevirirse mutlaka zelil olur, kim de ona yapışırsa aziz olur."* diyerek karşılık verdi. Rüstem ona sözünü ettiği dinin mahiyetini sordu. Zühri şöyle cevap verdi: *"Bu dinin ancak kendisiyle dosdoğru ayakta durabileceği direği, Allah'tan başka ilah*

⁴²⁰ Hayrettin Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/136-137.

⁴²¹ el-Enbiyâ, 21/105.

⁴²² el-Bakara, 2/249.

⁴²³ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 7/211.

olmadığına ve Muhammed'in onun Resulü olduğuna şahadet etmektir. Kulları kullara kulluk etmekten kurtarıp Allah'a kul yapmaktır. İnsanlar Âdem ve Havva'nın çocukları olup aynı anne ve babadan kardeşirler.” Rüstem: “Bu ne kadar güzel bir şey! Peki ben senin bu dediklerini kabul etsem ve kavmin de benim gibi söyler kabul ederse geri döner misiniz?” dedi. Bunun üzerine Zühri: “Allah'a yemin ederim ki evet” diye cevap verdi. İslâm'ın umdeleri Rüstem'in hoşuna gitti. Kavminin reislerine İslâm'a girme noktasında istişarede bulundu. Fakat onlar reddettiler.⁴²⁴

Kâdisiye Savaşından önce taraflar arası yapılan görüşmelerde Müslümanların söyledikleri sözler ve göstermiş oldukları kararlı tavırlar, İslami fetihlerin etik temellerini açıklaması yönünden de çok büyük öneme sahiptir. Görüşmede kullanılan dini referanslar, yapılan fetihlerin temel gayesini çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. “Biz insanları kula kul olmaktan kurtarıp Allah'a kul etmek için geldik”⁴²⁵ cümlesi zamanla sloganlaşarak Müslümanların esas misyonunu belirtmiştir.

5.1.2.2. Hz. Ömer ve İstiska

Hicri 18. yılda Amvas Taunu baş gösterirken Hicaz diyarının her tarafında da büyük bir kıtlık başgösterdi. Kabileler akın akın Medine'ye geldiler. Hiçbirinin yanında erzak kalmamıştı. Hz. Ömer'e başvurdular. Hz. Ömer Beyt'ül-mal'deki yiyeceklerden dağıttı. Bir süre sonra Beyt'ül-mal'deki erzaklarda tükendi.⁴²⁶ Aynı yıl Hz. Ömer, insanlar için yağmur duasına çıktı. Ama sadece istiğfarda bulundu. Sonra geri döndü. Halk ona: “Ey Mü'minlerin emiri, yağmur dileğinde bulunduğunu görmedik,” deyince o şöyle cevap verdi: “Yağmuru yüklenip semadan yere indirecek şey ile yağmur talebinde bulundum.” Böyle dedikten sonra Hz. Ömer, yağmurun yağmasını sağlayacak olan şeyin istiğfar olduğunu kastederek şu ayetleri okudu:⁴²⁷ “*Rabbimizden mağfiret dileyin ve O'na tövbe edin.*”⁴²⁸ “*Rabbimizden bağışlanma dileyin; doğrusu O, çok bağışlayandır. Size gökten bol bol yağmur indirsin.*”⁴²⁹

Hz. Ömer'in referans verdiği ayetlerde; Hz. Nuh ve Hz. Hud'un, üzerlerine bolca yağmur göndermesi ve kendilerine bolluk, bereket ve güç vermesi için Allah'tan bağışlanma dilemelerini isteyen kavimlerine karşılık, istiğfar etmeyi tavsiye ettikleri

⁴²⁴ İbnü'l Esir, el-Kâmil, 2/424-425.

⁴²⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 7/66-67.

⁴²⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 7/150.

⁴²⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 7/152.

⁴²⁸ Hûd, 11/3.

⁴²⁹ Nûh, 71/10-12.

bahsedilmektedir.⁴³⁰ Hz. Ömer bu âyetleri referans alarak halkın sorularına cevap verdiği ve dini referanslar ışığında halkı uyardığı görülmektedir.

5.1.3. Hz. Osman Dönemi Siyasi Olayları

5.1.3.1. Hz. Osman'a Yöneltilen İthamlar ve Hz. Osman'ın Tavrı

Hz. Osman, Hz. Ömer'den devraldığı güçlü ve saygın hilafet makamını, birtakım yanlış siyasi ve hukuki kararları ile tartışılır kılmıştır. Hz. Osman dönemi kaynaklarda sükûn ve karışıklık dönemi olarak ikiye ayrılır. On iki yıl hilafet makamında kalan Hz. Osman'ın ilk altı yılı sükûn, ikinci altı yılı ise devlet içinde birtakım huzursuzluklar ve karışıklıklar içinde geçmiştir.

Hz. Osman'ın aldığı kararları haksız bulan ve memnun olmayan, gittikçe kötüleşen yönetim biçimini düzeltme gayretinde olan sahâbîlerden bir grup, toplanıp Hz. Osman'a bir mektup yazdı. Mektupta alınan yanlış kararlardan ve bunların düzeltilmesi gerektiğinden bahsedilmekteydi. Mektuba sinirlenen Hz. Osman, mektubu ulaştıran Ammâr b. Yâsir'in dövülmesini emretti. Dayaktan karnı yarılan ve baygınlık geçiren Yâsir'i kapıya bıraktılar. Hz. Peygamberin zevcesi Ümmü Seleme onu bıraktıkları yerden evine aldirdı. Bu hadiseye en çok Muğireoğulları öfkeleni. Zira Ammâr onların kölesiydi. Hişam b. Velîd b. Muğire öğlen namazına giden Hz. Osman'ın yolunu keserek, Ammâr ölürse buna karşılık Ümeyyeoğullarından ileri gelen birini öldüreceğini söyledi. Hz. Osman buna şiddetle karşı çıktı.⁴³¹ İslâm'ın yayılmasıyla beraber ortadan kaldırılmaya çalışılan asabiyet, kabileler arası savaşlar ve çekişmeler yeniden gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Zira Hz. Osman'ın Ümeyyeoğullarına verdiği imtiyazlar, halka ve sahâbîlere karşı takıntığı tavrı, Medine'de huzursuzluğa sebep olmaktadır.

Hz. Osman Hz. Ali'yle mescidde tartışarak Hz. Ali ona: “Ancak salih kulun sözünü söyleyebilirim. ‘Artık bana düşen güzel bir sabırdır. Sizin söylediklerinize karşı yardımı dilenen ancak Allah'tır.’”⁴³² dedi ve bu siyasi çekişmelerden uzak olduğunu bildirdi ve Hz. Yakup'un ayette takındığı tavrı takındığını belirtti. Sahâbîlerden Mervan “O halde mızraklarımızı kırarak kılıçlarımızı parçalayacağız. Bizden sonra gelenler için bu işte size bir hayır olmayacak.” diyerek ilk şiddet hareketinin sinyallerini vermekteydi. Bunun olmasında karşı çıkan Hz. Osman onu susturdu. Bu esnada muhâcirlerden biri ayağa

⁴³⁰ Mustafa Baktır, “İstiska”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/381-383.

⁴³¹ İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, 62-63-64.

⁴³² Yusuf, 12/83.

kalkarak “Ey Osman himayen altına aldığın yerler için ‘Allah mı size izin verdi yoksa Allah’a iftira mı ediyordunuz”⁴³³ diye sordu. Hz. Osman bu arazilerin durumunu açıkladı. Orada bulunan sahâbîler, Hz. Osman’ın uygulamalarındaki hatalardan bahsederek tövbe etmesini ve hatasını kabul etmesini istediler. Hz. Osman hatasının farkına varıp giderek artan tansiyonu düşürmek ve isyan hareketlerini önlemek için hem tövbede bulundu hem de şikayet ettikleri husularda açıklamalarda bulunup hatalarını düzelterek sözünü verdi.⁴³⁴

Hz. Osman’a yapılan uyarılara karşın onun tavrı ne yazık ki şiddet ve baskı eksenli olmuştur. Halkın Hz. Osman’a karşı bu denli öfkeli olmasının sebebi Mesudi ve İbn Kesir’e göre Ammâr b. Yâsir’e yapılan darp ve işkencedir.⁴³⁵ Buna rağmen hak ve adaletten geri durmayan sahâbîler kendi kelimeleriyle sordukları sorulara şiddetle cevap veren yönetime, bu sefer soruları dini referanslar ile yönelttikleri görülmektedir. Sahâbîler Yunus suresi 59. âyeti referans alarak aslında Hz. Osman’a inkâr edemeyeceği bir şekilde uyarmışlar ve kendilerine herhangi bir tâzir cezası uygulayamayacağı alan oluşturmuşlardır. Hz. Osman oluşan şüpheleri kırmak ve sükûneti yeniden sağlamak için tövbesini aşikâr olarak bildirirken, dini referanslardan dayanak alarak onları ikna etmiştir. Onun bu hareketi hatasının farkında ve pişman olduğunu gösterse de geç kalınmış bu tavır, ortamın tansiyonunu kısa bir süreliğine düşürmüştür. Bu sükûnetin kısa sürmesinin sebebi, Hz. Osman’ın tövbe etmesi ve pişmanlığını bildirmesine rağmen yönetimde ve uygulamalarda söz verdiği uygulamaları geciktirmesinden kaynaklıdır. Zira verilen sözlere rağmen devam eden uygulamalar neticesinde isyan eden halk, Hz. Osman’ı muhasara altına almaktan geri durmamıştır. Hz. Osman’ın yönetimini tartışılır kılan ve muhalefet edilen siyasi ve hukuki uygulamaları⁴³⁶ şu şekildedir:

-Muhacir ve Ensar’dan ileri gelen sahabiler ile istişarde bulunmaması, onların görüşlerine itibar etmemesi, onlara idari görevler vermemesi, kendi ailesi ve yakınlarının görüşleri ile yetinip, kararlarını bu yönde alması⁴³⁷

-Velid b. Ukbe’ye Kelb kabilesinin sadakasını vermesi⁴³⁸

-Hz. Ömer’in oğlu Ubeydullah ‘ın babasının intikamını almak için Hürmüzan, Cüfeyne

⁴³³ Yûnus, 10/59.

⁴³⁴ İbn Kuteybe, el-İmame ve’s-Siyase, 64-65.

⁴³⁵ İbn Kuteybe, el-İmame ve’, 64.

⁴³⁶ Furat Akdemir, “Hz. Osman Dönemi Olaylarının Müslüman İman Algısına Yansımaları”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/60 (2018), 1200.

⁴³⁷ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 61.

⁴³⁸ Zekvân, es- Sîre, 58.

ve Katil Ebu Lu'lue'nin küçük kızını öldürmesi ve bu suçlardan dolayı yargılanmaması⁴³⁹

-Haris b. Hakem'e sadaka develerinin verilmesi⁴⁴⁰

-Hz. Osman'ın Kufe valiliğini yapan Velîd b. Ukbe'nin Kufelilerden birini öldürmesi üzerine cezalandırılması talep edildiğinde buna karşı çıkması.⁴⁴¹

-Mekke valisi Hâris b. Nevfel'den Hz. Muhammed'in huzurundan kovduğu amcası Hakem b. Ebi'l-As bin Ümeyye'ye devlet hazinesinden yüklü miktarda hibe verdirmesi⁴⁴²

-Ebû Musa el-Eş'ari'nin getirdiği Irak ganimetlerini kızları ve ailesi arasında paylaşması⁴⁴³

-Bazı yakınlarına Sevad arazilerinden devletin ikta arazilerinden paylar vermesi ve savaşa katılmayanlara atâ bağışları vermesi⁴⁴⁴

-Said b. As'a yüz bin dirhem vermesi, damadı Abdullah b. Halid b. Useyd'e Basra hazinesinden yüklü miktarda pay vermesi⁴⁴⁵

-Hz. Osman'ın beytülmalde ödünç para alması, sorumlu Abdullah b. Erkam'ın bunu ısrarla istemesi sonucu vermemesi ve anahtarları ondan talep etmesi⁴⁴⁶

-Afrika'dan savaş ganimeti olarak gelen malları Mervan b. Hakem'in, (Hakem b. Ebi'l-As bin Ümeyye'nin oğlu) müzayedede alması fakat ödeyemediği bir kısım mal, Halife tarafından kendisine bağışlanması⁴⁴⁷

-Sahabeden bir grubun Ammar b. Yâsir aracılığıyla Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'in ve kendisinden önceki halifelerin uygulamalarıyla örtüşmeyen uygulamalarını bir mektubayazarak verilmesi ve Hz. Osman ve Mervan b. Hakem ve yanında bulunan Ümeyyeoğullarının Ammar b. Yâsir'i iç organları zedelenecek şekilde dövmesi ve dövdürtmesi⁴⁴⁸

-Hz. Osman'ın valilik makalarına kendi akraba ve kabilesinden ehil olmayan kişileri

⁴³⁹ İbn Sa'd, Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr, 3/412-413.

⁴⁴⁰ Zekvân, es- Sîre, 58.

⁴⁴¹ Zekvân, es- Sîre, 59-60.

⁴⁴² Zekvân, es- Sîre, 58; İbn Kuteybe-el-İmâme ve's-Siyase, 62-65; Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 236.

⁴⁴³ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 59; Zekvân, es- Sîre, 59.

⁴⁴⁴ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 236; İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 58.

⁴⁴⁵ Zekvân, es- Sîre, 59.; İbn Kuteybe-el-İmâme ve's-Siyase, 62-65.

⁴⁴⁶ Zekvân, es- Sîre, 58-59.

⁴⁴⁷ İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyase, 62-65.

⁴⁴⁸ Zekvân, es- Sîre, 62; İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 57; Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 288-289.

ataması.⁴⁴⁹

-Bedevilerin ganimete ortak olacakları endişesi ile savaşa çıkalarına izin vermemesi⁴⁵⁰

-Mervan b. Hakem'in onun adını kullanarak Mısır valisine, içinde bazı sahabenin de (Muhammed b. Ebi Bekir, Abdurrahman b. Udeys) bulunduğu, Mısır'dan Medine'ye gelen heyetin dönüşünde, öldürülmesi ve ellerinin kesilmesi, emrini yazdığı mektuptan dolayı azlını istemeleri, fakat görevde tutulmaya devam edilmesi⁴⁵¹

- Ailesi, yakınları ve kendisi için Bedevilerin yağmur suları ile sulanan arazilerini ayırması⁴⁵²

-Muaviye'nin yönetimeki haksız uygulamalarına karşı çıktığı için Ebu Zer el-Gıfari zor şartlar altında Medine'ye getirilmek suretiyle cezalandırılması, yönetime olan eleştirileri sürmeye devam edince Rebeze'ye sürülerek orada kimsesiz bir şekilde vefat etmesi⁴⁵³

-Hz. Muhammed döneminde irtidat eden Müslümanlar arasında iyi bir şekilde anılmayan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i Mısır valisi yapması⁴⁵⁴ ve Afrika ganimetlerinden elde edilen gelirin beşte birini ona vermesi⁴⁵⁵

-Devlet hazinesini, akraba ve kabilesine rahat kullandırabilmesi için Zeyd. b. Sabit'i göreve getirmiş, O'na sus payı olarak yüz dirhem vermesi⁴⁵⁶

-Abdullah b. Mes'ud ve Ubey b. Ka'b'a Kur'an okumayı yasaklaması ve sürmesi. Ayrıca Âmir b. Abdullah'ı, Hezeyfe b. Yemân ve Zeyd b. Sûhân'ı yurtlarından etmesi.⁴⁵⁷

-Devlette lüks ve israfın artması ve ganimetlerin çoğalması⁴⁵⁸

-Mervan b. Hakem'e hibe edilen mal ile Medine'de yüksek evler inşa etmesi, ayrıca yedi ev inşa ederek Naile'ye bir ev, Aişe'ye bir ev, kızları ve akrabalarına evler yaptırması. Mervan b. Hakem'in Medine Zü Haşeb mevkiinde köşkler yapması⁴⁵⁹

Hz. Osman'ın tüm bu eleştirilen siyasi ve hukuki uygulamaları ve özellikle de

⁴⁴⁹ İbn Kuteybe-el-İmâme ve's-Siyase, 62-65; Zekvan, es-Sîre, 61; 56; Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 285.

⁴⁵⁰ Zekvân, es- Sîre, 60-61.

⁴⁵¹ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 64-65.

⁴⁵² Zekvân, es- Sîre, 60.; İbn Kuteybe el-İmâme ve's-Siyase, 62-65.

⁴⁵³ Zekvân, es- Sîre, 61-62; Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 287.

⁴⁵⁴ İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyase, 62-65.

⁴⁵⁵ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 235,292,293.

⁴⁵⁶ Zekvân, es- Sîre, 61-62. İbn Kuteybe-el-İmâme ve's-Siyase, 62-65.

⁴⁵⁷ Zekvân, es- Sîre, 62.

⁴⁵⁸ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 235.

⁴⁵⁹ İbn Kuteybe, Halifeler ve Siyaset, 56.

'Rasûlullah'ın da akrabalarına verdiği⁴⁶⁰ referans göstererek bu haksız davranışını savunmaya çalışması orada bulunanlar tarafından kabul görmemişti. Zira Rasûlullah haksız yere hiçbir akrabasını kayırmamıştı. Tüm bu uygulamalar Hz. Osmana'a karşı bir isyan ile sonuçlandı. Asiler Hz. Osman'dan Mervan'ı istiyorlardı. O ise bunu reddediyor ve taleplerine cevap olarak İslam ümmeti için yaptığı hayırları sayıyordu: *"Mektup konusunda iki Müslüman şahit gösterin aksi takdirde ben ondan başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki mektubu yazmadım, bu hususta emir vermedim ve buna vakıf olmadım. Ey kavmim, bana olan husumetiniz yüzünden başınıza Nuh kavmi, Hud kavmi ya da Salih kavminin başına gelen musibetler gibi musibetler gelmesin"* mealindeki Hud suresi 89. âyeti referans alarak *"Ey kavmim beni öldürmeyin. Eğer beni öldürürseniz (parmaklarını birbirine geçirerek) birbirinize böyle girersiniz. Ey kavmim Allah sizin için dinlemeyi ve itaati uygun görmüştür. Allah isyan ve ayrılık hususunda uyarmıştır. O halde onun öğüdünü kabul edin ve cezasından sakının..."* Hz. Osman bir yandan asilerin tüm suçlamalarına cevap veriyor diğer yandan hatalarından dönmeleri noktasında onları ikaz ediyordu.⁴⁶¹ Kaldı ki ben kendilerine biati dayatmamış, kendileri isteyerek ve gönül rızası ile Allah'ın rızasını umarak ve ümmetin yararına düşünerek biat etmişlerdir.... Allah için ve İslam adına hakkı benden alıp başkasına vermeyin. Ben *'Kendimi temize çıkarmıyorum. Zira nefis kötülüğü emreder. Rabbimin rahmetine mazhar olanlar müstesna*⁴⁶² diyorum." diyerek asilere planladıkları şeylerin hayır olmadığını ve bu şeylerden vazgeçmelerini öğütüyordu. Ayrıca İslam'a yaptığı katkılardan dolayı Hz. Peygamber'in ona olan sözlerini söyleyerek öncesinde ve sonrasında bulunduğu yolun değişmediğini ima ediyordu.⁴⁶³ Kullandığı dini referanslarla hitabını destekliyor, aslında aynı safta olduklarını anlatmaya çalışıyordu. İsyancılar Hz. Osman'ın hitabının sonuna kadar doğru olduğunun farkındaydı. Nitekim içlerinden bazıları onun bu çağrısına kulak vermişti ki, gözünü kan bürümüş asilerden birkaçı *"O hikâye anlatıyor. Eğer onu dinlerseniz sizi caydıracak"* diyerek ona oklarla saldırmaya başladı. Büyük bir arbede çıkmıştı ki Hz. Osman'ı korumak için gelenler dahi yaralandılar. Gözü dönmüş asiler daha sonra evinin duvarından aşarak onu ve karısını şehit ettiler.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 3/163.

⁴⁶¹ İbn Sa'd, et-Tabakât, 3/37; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 7/296.

⁴⁶² Yûsuf, 12/53.

⁴⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 3/180.

⁴⁶⁴ İbn Kuteybe, el-İmame, 74-76; İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/180.

5.1.4. Hz. Ali Dönemi Siyasi Olayları

5.1.4.1. Hz Ali'ye Biat

Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Medine'de bozulan devlet düzeninin sağlanması ve hâkim olan anarşizmin ortadan kaldırılması için halkın acil bir kararla halifesini tayin etmesi gerekmektedir. Bunun neticesinde hayat normale dönecek ve oluşan otorite boşluğunun daha büyük felaketlere sebep olmasının önüne geçilecekti. Medineliler Hz. Ali'yi halifelğe ehil gördüler ve ona biat etmek istediler. Hz. Ali biati kabul etmek zorunda kaldı ve o hilafete geldiğinde Hz. Osman dönemi fitneleri hala devam etmekte, asiler şehirde dolaşmakta, bundan dolayı da sahâbiler arasında ihtilaflar sürmekteydi. Hz. Ali ise tedbiri elden bırakmadan yönetimi tamamen ele aldıktan sonra bu fitne üzerine gitmeyi planlamaktaydı.⁴⁶⁵

Medine, İslâm tarihinin en sıkıntılı ve karışık dönemini geçiriyordu. Bir yanda Hz. Osman'ın kanını talep eden ve katillerinin cezalandırılması gerektiğine inanan, halifeye ancak o zaman itaat edeceklerini açıklayanlar; diğer yanda sükûnet isteyen ve Hz. Ali ile suların durulması umud eden Medineliler olmak üzere Müslümanlar taraf tutmuşlardı. Hz. Osman'ın şehadetinin ardından biat alan Hz. Ali, kendisine destek vermeyen seçkin sahâbîleri ikna etmek için yazdığı mektubu, Ammâr b. Yâsir'in elçilik talebi doğrultusunda sahâbîlere yollayarak iş birliği talebinde bulundu.

Muhammed b. Meslemeye mektup ulaştınca o daveti kabul etmeyerek Hz. Peygamber'in şu sözünü referans gösterdi: *“Şu kılıçla Allah yolunda savaş. Çarpışan iki grup Müslümanı görürsen, kılıcını kırılıncaya kadar taşa vur. Sonra eline hâkim ol. Ölüm sana ulaşıncaya kadar bekle.”*⁴⁶⁶ O haklı- haksız davası gütmeyen mü'minlerin çatışmalarını doğru bulmamış ve meydana gelen çatışmalar karşısında tarafsız kalma ilkesini benimsemiştir.⁴⁶⁷

Hz. Ali Cemel'e Üsâme'yi de davet etmiştir. Üsâme de Muhammed b. Mesleme ile aynı doğrultuda sözler sarfederek; *“Ey Ebâ Hasan! Eğer bir arslanın pençesinde olsaydın, bu konuda seninle birlikte arslana karşı mücadele ederdim. Ancak Cemel'de Müslümanlarla çarpışma konusunda sana katılamam.”* Üsâme bu savaşa katılmama gerekçesi olarak da

⁴⁶⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihaye, 7/368.

⁴⁶⁶ İbn Sa'd, et-Tabakât, 3/251; İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, 91-92.

⁴⁶⁷ Mustafa Özkan, “İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Çatışmalarının Dışında Kalmaya Çalışanlar Tarafsızlar”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/1 (2008), 30-31.

“Lâ ilâhe illallâh” diyenle savaşılmayacağını referans göstererek belirtmiştir.⁴⁶⁸

Bu dönemde yaşanan anlaşmazlıkların ve çatışmaların siyasi olduğu gerekçesiyle onaylamadığını ve katılmadığını dile getiren tarafsızlardan bir diğer kişi de Abdullah b. Ömer’dir. Rivâyet edildiğine göre birisi İbn Ömer’e gelip onun iç çatışmalara aktif olarak katılmasını sağlamak amacıyla “*Din, yalnız Allah’ın oluncaya kadar savaşınız.*”⁴⁶⁹ âyetini hatırlatmıştır. İbn Ömer ise cevaben “Bizler, din Allah’ın oluncaya kadar savaştık. Sizler ise din başkasının olsun diye savaşıyorsunuz.” diyerek, ortaya çıkan anlaşmazlıkların ve yapılan savaşların din uğruna yapılmadığını belirtmiş ve bu sebeple tarafsız kalacağını belirtmiştir.⁴⁷⁰

5.1.4.2. Hz. Osman’ın Katillerinin Bulunması Talebi ve Cemel Savaşı

Hz. Osman’ın katillerinin bulunması için Hz. Âişe Hz. Ali’den harekete geçmesini istedi. Hz. Âişe’nin, Hz. Osman’a hilafeti döneminde başta karşı çıkmış fakat sonradan katillerinin bulunmasını istemiştir. Buna sebep olarak da; Hz. Âişe, Hz. Osman ile Hz. Peygamber arasında geçen konuşmayı anlatıp “*Ya Osman! Allah sana bir gömlek giydirecektir. Ümmetim o gömleği senin üzerinden çıkarmak isteyecektir. Ama sen o gömleği üzerinden çıkarma.*” naklettiğini işittiği halde daha önce bu kadar karşı gelmesinin sebebini Numan b. Beşir’e unuttuğu olarak belirtmiştir.⁴⁷¹

Hz. Ali’den Basra ve Kufe valiliğini isteyen ve bu teklifleri kabul edilmeyince de biatten vazgeçen Talha b. Übeydullah ve Zübeyir b. Avvâm da Hz. Âişe’ye katılarak muhalifleri çevrelerinde toplamaya başladılar.⁴⁷² Abdullah b. Amir, mali ve beşerî tüm desteği sağlayacağını söyleyerek onları Basra’ya çağırdı. Onlar bu çağrıya olumlu cevap verdiler.⁴⁷³ Hz. Peygamber’in diğer hanımları da Hz. Âişe ile Medine’ye doğru yola çıkmışlardı ancak yolda Basra’ya gitmeye kararı verilince bu işten uzak durdular. Muhalifler Medine’ye varana kadar yanlarına çok sayıda insan katıldı. Bu haber Hz. Ali’ye ulaşınca o da önlem almak için hazırlık yapmaya başladı.⁴⁷⁴

Muhalif grup Basra önlerine gelince Hz. Ali’nin Basra valisi Osman b. Huneyf kalktı ve:

⁴⁶⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebi, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ (Beyrut: Müessetü’r-Risale, 1986), 3/504-506.

⁴⁶⁹ el-Enfal 8/39

⁴⁷⁰ İbn Sa’d, et-Tabakât, 4/190.

⁴⁷¹ Ebû Abdillâh Muahmed İbn Mâce, es-Sünen (Beyrut: Dâru İhyâi Kütübî’l-Arabiyye, ts.), 112; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/297.

⁴⁷² Minkari, Vak’atu Siffin, 32.

⁴⁷³ İbn Kuteybe, el-İmame, 98

⁴⁷⁴ İbn Kuteybe, el-İmame, 90; İbnü’l Esir, el-Kâmil, 3/210-211-212; İbn Kesîr, el-Bidâye ve’n-Nihaye, 7/371-372.

“Ey insanlar! Siz haddizatında Allah’a biat ettiniz. ‘Allah’ın eli onların elinin üstündedir. Kim ahdini bozarsa kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah’a verdiği sözü tutarsa, Allah ona büyük mükafat verecektir.”⁴⁷⁵ Allah’a yemin ederim ki Hz. Ali velâyete kendisinden daha haklı olan bir kimseyi bilse bu görevi kabul etmezdi. ...” dedi ardından muhaliflerin iddialarını ileterek halkın görüşünü sordu. Rebia aşireti adına Hakem b. Cebel el-Abdi kalktı ve üzerlerine gelirlerse savaşacaklarını, yerlerinde dururlarsa onlarla karşılaşmaya gideceklerini dile getirdi.⁴⁷⁶ Valileri Osman gelmekte olan savaşa karşı halkını açık açık uyarılmış ve verdikleri ahdin mesuliyetini Fetih suresini referans alarak yeniden hatırlatmıştı. Osman b. Huneyf, iki taraf arasındaki ihtilafı gidermeye çalışsa da halkın çoğunluğu muhaliflerden yana bir tutum sergilemişti.

Hz. Aişe ve muhalifler Basra’ya geldiklerinde Basra valisi Osman b. Huneyf’e geliş sebepleri olarak Hz. Osman’ın intikamının alınması için geldiklerini şu ayeti referans göstererek bildirdi: “Ancak sadaka vermeyi yahut iyilik yapmayı ve insanların arasını düzeltmeyi gözetken kimseler müstesna, onların gizli toplantılarının çoğunda hayır yoktur. Bunları, Allah’ın rızasını kazanmak için yapana büyük ecir vereceğiz.”⁴⁷⁷ Aynı şekilde Hz. Ali’ye muhalif grupta yer alan Talha ve Zübeyir de Osman’ın katillerinin bulunmasını talep ettiklerini söylediler. İki grup karşı karşıya geldiklerinde Hz. Âişe bir konuşma yaparak; Hz. Osman’ın evini kuşatılarak haram olan bir kanı haram bir ayda ve haram olan şekilde haksızca ve hiçbir özürleri olmaksızın akıttıkları için üzerlerine düşen tek bir şey varsa o da Osman’ın kanını talep etmek ve katillerini yakalayıp cezalarını vermek gerektiğini duyurdu. “Kitaptan kendilerine bir pay verilmiş olanlar aralarında hüküm versin diye Allah’ın kitabına nasıl çağırdıklarını görüyor musun? Sonra da onlardan bir topluluk yüz çevirip gidiyorlar.”⁴⁷⁸ âyetini okuyarak Allah’ın kitabındaki hükümleri uygulamak üzere yola çıktığını bildirdi.

Tarihte ilk defa hicri 35. yılda, Müslüman iki grubun karşı karşıya geldiği olay; Hz. Âişe’nin devesinin etrafında gerçekleştiği için “Cemel Savaşı” adını almıştır. Taraflardan biri Hz. Peygamberin amcasının oğlu Hz. Ali, diğeri Hz. Peygamberin hanımı Hz. Aişe, bacanağı ve ilk Müslümanlardan Zübeyir b. Avvam ve Hz. Âişe’nin akrabası Talha b. Ubeydullah’tır. Hz. Ali her ne kadar muhaliflerle karşı karşıya gelmekten, Müslümanlarla savaşmaktan kaçınsa da ve bunun için çeşitli girişimlerde bulunsa da muhaliflerin baştan

⁴⁷⁵ el-Fetih 48/10. âyet

⁴⁷⁶ İbn Kuteybe, el-İmame ve’s-Siyase, 104.

⁴⁷⁷ en-Nîsa 4/114

⁴⁷⁸ Âli İmran 3/23

beri istedikleri şey gerçekleşmiştir.

İki taraf savaş meydanında karşı karşıya gelmeden önce, taraflardan Hz. Ali silahsız ve zırhsız olarak ileriye atıldı ve Zübeyir'i çağırdı. Zübeyir onun yanına varınca kucaklaşıp ağlaştılar. Hz. Ali buraya neden geldiğini sorunca o, Hz. Osman'ın kanının hesabını sormaya geldiğini söyledi. Daha sonra aralarında şu konuşma geçti: “Osman'ı öldürenleri Allah öldürsün. Ey Zübeyir! Allah aşkına söyle hatırlamıyor musun, bir gün Rasûlullah ile el ele vermiş vaziyette yanımdan geçtiniz. Rasûlullah bana selam verdi ve gülümseyerek baktı; sonra sana döndü dedi ki: ‘Ey Zübeyir! Sen Ali ile savaştık, sonra ona zulmedeceksin.’” Zübeyir: “Aman Allah'ım! doğrudur,” dedi. Hz. Ali “O zaman benimle neden savaşıyorsun?” deyince, Zübeyir: “Allah'a yemin ederim unutmamışım eğer hatırlasaydım gelmezdim,” dedi ve pişmanlıkla savaştan döndü.⁴⁷⁹

Hz. Ali, Zübeyir'den ayrıldıktan sonra Talha'ya da neden geldiğini sordu. O da “Osman'ın kanının peşindeyim” dedi. “Allah Osman'ı öldüreni öldürsün” karşılığını verdi. Talha: “Rasûlullah şöyle buyurdu: ‘Müslümanın kanı ancak dört şeyde helaldir. Zina eden evli, Allah'a karşı savaşan, İslâm'dan dönen ya da bir mümini kasten öldüren.’ Osman'ın bunlardan birini işlediğine dair bilgin var mı?” Hz. Ali: “Hayır” dedi. Talha bu emri Hz. Ali'nin verdiği, hilafetin şuraya bırakılmasını ve Müslümanların bir karar vermesi gerektiği söylüyordu. Bunu isterken dayandığı dini referansla Hz. Osman'ın katili olarak Hz. Ali'yi öne sürüyordu. Fakat Hz. Ali, Talha'nın Osman'ın kanını talep etme bahanesiyle siyasi bir çıkar sağlamaya çalıştığının farkındaydı. Onlara Hz. Peygamber'in hanımını kalkan olarak kullandıklarını hem de kendi hanımlarını evde bırakarak Hz. Âişe'yi siyasi emellerine alet ettiklerini ve bundan dönmeleri gerektiğini öğütlemekteydi.⁴⁸⁰ Rasûlullah'ın ona emrettiği örtüyü kaldırdıklarını ve Rasûlullah'ın bundan hoşnut olmayacağını söyleyerek en büyük ihlali onların yaptığını noktasında onları uyardı.⁴⁸¹

Nitekim Talha muhalif tutumunu değiştirmede ve görüşmeler sonuçsuz kaldı. Yedi gün süren savaşta taraflar kıran kırana çarpıştılar. Yedinci günde Hz. Âişe'nin devesinin diz arkakirişi kesilip çevresindekileri dağıtarak savaşa son verdiler. Hz. Âişe koruma altına alındı. Savaş Hz. Ali'nin galibiyeti ile son bulsa da çok sayıda Müslüman şehit oldu.⁴⁸²

⁴⁷⁹ İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, 115; Taberî, Tarih-i Taberi, 3/183; İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/246.

⁴⁸⁰ İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/246.

⁴⁸¹ İbn Kuteybe, el-İmame, 118.

⁴⁸² İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, 120-121.

İslam tarihinde gerçekleşen bu acı hadise kara bir leke olarak yerini almıştır. Her iki tarafın Müslüman, ilk sahabilerden ve hatta Hz. Peygamber'in en yakınlarından olması, İslam'ın emir ve yasaklarını iyi bir şekilde tanıyor olması, yine de bu elim hadisenin yaşanmasına engel olamamıştır. Hz. Ali'nin savaşmadan bu durumu düzeltmek için çabaladığı su götürmez bir gerçektir. Öncesinde yolladığı mektuplara, savaş meydanında Talha ve Zübeyir'e hatırlattığı dini referanslara bakılacak olursa, onları kardeşçe uyardığı aşikardır. Yönetme arzusu baskın gelen Talha b. Ubeydullah ona Rasûlullah'tan başka bir referans ile karşılık vererek haksız davranışına gerçek bir dayanak sağlamaya çalıştığı görülmektedir. İlerleyen süreçlerde tarih sahnesinde boy gösteren aşırı din dayanaklı grupların, buradaki hadiseden yola çıkarak gruplaştıkları ve kendilerine cemel olayını bir dini referans olarak kullandıkları görülmektedir. Bu hadiseden tek karlı çıkan şüphesiz Muâviye olmuştur. Zira hem savaşa katılmadığı için halkın sempatisini kazanmış hemde askeri ve psikolojik açıdan yorulan Hz. Ali ve ordusuna karşı farklı hazırlıklarını tamamlamıştır.

5.1.4.3. *Sıffin Savaşı ve Mushafları Mızrakların Ucuna Asma Hadisesi*

İslâm Tarihinin gidişatını değiştiren olayların başında Hz. Ali–Muâviye çekişmesi gelmektedir. Muâviye'nin dönemin anarşi ve yönetimdeki otorite boşluğundan yararlanarak sosyal alanda Ali karşıtı propagandalarda bulunması, tarafları savaşa götüren önemli sebepler arasındadır.

Muâviye, Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrasında pasif kaldığı, hatta katillerini ordusunda barındırdığı için Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Dahası Cemel savaşından zarar görmeyen Muâviye hadisenin gidişatından yararlanarak Hz. Osman'ın şehit edilmesi suçunu Hz. Ali'ye yükleyerek Şamlıları kendi saflarına çekmişti. Muâviye kendisini Hz. Osman'ın akrabası ve aileden biri olarak nezredip kan talebiyle Hz. Ali'ye karşı geliyordu. Amacı, İslam öncesi süregelen kabilecilik anlayışından kaynaklı, Emevilerin hakimiyetini devam ettirmektir.⁴⁸³ Hz. Ali'nin halifeliğine halkın çoğunluğunun biat ettiği muhakkaktır; ancak çok sayıda kimsenin Muâviye'yi davasında haklı gördüğü de bir gerçektir. Bu sebeple etrafında binlerce kişi toplayabilmiştir.⁴⁸⁴ Muâviye kendisine hak sahibi görürken görüşünü “Allah'ın haram kaldığı canı haksız yere öldürmeyin. Kim haksız yere öldürülürse, onun velisine (hakkını alması için) yetki verdik. (Fakat o da)

⁴⁸³ İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/284-286.

⁴⁸⁴ İbn Kuteybe, el-İmame, 191.

*öldürmede aşırı gitmesin. Çünkü kendisine yetki verilmiştir.*⁴⁸⁵ âyetini dayanak olarak alıp çevresinde binlerce kişiyi toplamayı başarmıştı.⁴⁸⁶ Hâlbuki suçluyu bulma görevi akrabaların değil devletin görevidir.⁴⁸⁷ Muâviye'nin yürüttüğü propaganda ve uzun yıllar valilik yapmasından dolayı elde ettiği tecrübesi ile âyetleri kendi davasına referans olarak kullanması, taraftarlarının da giderek artmasına olanak sağlamıştır.

Akbulut'un söylemiyle "Her ne sebeple olursa olsun, hiçbir hadise, bir valiye emrine uymakla yükümlü olduğu halifesine karşı böyle bir hak veremez. Bundan dolayı Muâviye'nin hareketini siyasî açıdan isyan olarak değerlendirmektedir."⁴⁸⁸ Otoriteyi sağlamak ve destek almak için önde gelen sahâbîlere mektuplar göndermeye başladı. Mektuplarda Hz. Ali'yi Allah'ın kitabına göre cezalandıracağı yazmaktaydı. Hatta Muhammed b. Ebû Bekir'in, kendisine yazdığı eleştiri ve uyarı mektubuna karşılık: "Baban ve Ömer, Ali'ye ilk muhalefet eden idiler. Onlar ittifak edip ayrılık yaptılar. Onlardan sonra diğer halife Osman geldi. O kendinden öncekilerin yolundan yürüdü. Sen ve arkadaşın Ali onu ayıpladınız. Günahkârlara yakın oldunuz. Eğer bizim durumumuz doğru ise onu baban kurdu ve biz onun yoluna tabi olduk. Eğer bunu baban önceden yapmasaydı biz Ali'ye muhalefet etmez, ona bu işi teslim ederdik. Şimdi babanı ister ayıpla ister ayıplama."⁴⁸⁹ diyerek Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in benimsediği yol olduğunu göstermeye çalışmıştır. Muâviye'nin yazdığı mektuplarda kurnazca manipülasyon yaptığı açıktır. Allah'ın kitabını her alanda vurgulaması, Hz. Ali'ye olan muhalefetinin ilk iki halifeden örnek aldığını belirterek benimsediği yolu meşrulaştırmaya çalışması, iki olayın bağımsız meseleler üzerine olmasına karşılık, hadiseyi kendine referans⁴⁹⁰ alması ve Müslümanları reddedemeyecekleri alandan ikna etmeye çalıştığını gösteriyor. Süreç içerisinde yaşanan tüm bu hadiseler Sıffîn savaşına giden yolu hazırlamıştır.

Muâviye ve ordusu Sıffîn'e ulaşınca su kuyularını ele geçirerek Hz. Ali ve ordusunu sudan mahrum bıraktılar. Şamlılar onlara su vermeyip: "Nasıl ki Osman'ı susuz bıraktınızsa siz de susuzluktan ölün." diyorlardı.⁴⁹¹ Burada ilk çarpışma gerçekleşti ve Hz. Ali ordusu ilk zaferini kazanmış oldu. Lakin Hz. Ali "Siz sudan kendi ihtiyacınız

⁴⁸⁵ el-İsra 17/33

⁴⁸⁶ İsmail Hakkı Atçeten, "Raşid Halifeler Döneminde İç Karışıklık", İslam tarihi ve Medeniyeti "Raşid Halifeler Dönemi", ed. Adnan Demircan (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 2/320.

⁴⁸⁷ A. Aziz Duri, İlk Dönem İslâm Tarihi -bir önsöz-, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1984), 106.

⁴⁸⁸ Akbulut, Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası, 181.

⁴⁸⁹ Nasr b. Zühim el-Minkari, Vak'atu Sıffîn, çev. Cemalettin sayılık, (Ankara: Ankara Okulu Yay. 2017), 61-62, 83-84.

⁴⁹⁰ Ceylan, İslam Tarihinde Sosyal ve Siyasi Hadiselerde Dini Referanslara Yapılan Atıflar, 70.

⁴⁹¹ Nasr b.Zühaim el- Minkari, Vak'atu Sıffîn, 142-143.

kadar alın ve onlara suyu kesmeyin. Yüce Allah onların isyan ve zulümlerinden dolayı size zafer ihsan edip yardım etmiştir.” emrini vererek onların su almalarına engel olmadı.⁴⁹²

Hz. Ali barışın sağlanması için Muâviye’ye yeniden elçi gönderse de bir sonuç alınamadı.⁴⁹³ İki taraf arasında küçük birliklerce çarpışmalar yaşanmaya başladı. Bu çarpışmalar zilhicce ayı boyunca her gün devam ediyordu. Muharrem ayı girdiğinde ateşkes yapılarak aralarında diplomatik görüşmeler başladı. Karşılıklı gidip gelen elçilerde olumlu bir sonuç vermedi ve sefer ayının başında iki grup karşı karşıya geldiler.⁴⁹⁴

Şamlılar kendi emirleri etrafında toplanınca, Muâviye ve Amr b. el-Âs Şam askerlerini birliklere ve bölüklere ayırıp halkı da meydana toplamaya başladılar. Aynı şekilde Hz. Ali de askerlerini birliklere ayırıp şu uyarıda bulundu: “Onlar size karşı savaş açmadıkça siz de onlar ile savaşmayın. Eğer onları mağlup ederseniz sakın kaçanı öldürmeyin. Yaralı bir kimseye zarar vermeyin. Hiç kimsenin avretini açmayın. Öldürülen kişilerin uzvunu kesmeyin. Hiç kimsenin evine girip mallarına el uzatmayın. Bir kadını heyecanlandırıp korkutmayın bu kadınlar size küfretseler, sizin emirlerinize, sâlih kişilerinize dillerini uzatsalar bile sakın siz onlara ilişmeyiniz; çünkü onlar son derece zayıf ve güçsüz kimselerdir.”⁴⁹⁵

Kanlı çarpışmalar devam ederken; Hz. Ali lehine ilerleyen savaşta ordu son saldırıya geçmemişti ki Muâviye durumun vahametinin farkına vardı ve adamlarıyla istişareye koyuldu.⁴⁹⁶ Savaşta hileyi meşru sayan bir yaklaşımla hareket eden ve buna Kur’an’ı da alet etmekten çekinmeyen Amr b. el-Âs⁴⁹⁷ gidip Muâviye’ye şu teklifte bulundu: “Mushafların kaldırılmasını emredersin sonra onunla onları çözüm yoluna davet edersin. Ali kabul ederse onun tarafı ayrılığa düşecek reddederse onu tekfir edecekler.” Sonra Mushafların ordu içinde yayılmasını emretti. Muâviye’nin talimatı üzerine Suriye ordusundaki askerler Kur’an sayfalarını mızraklarını ucuna takarak “Bizimle sizin aranızda Allah’ın kitabı hakem olsun.” diyerek “*Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi? Onlar aralarında hüküm vermek için Allah’ın kitabına çağırılmışlar sonra*

⁴⁹² İbn Kuteybe, el-İmame, 155-156.

⁴⁹³ İbnü’l-Esir, El-Kâmil, 3/290.

⁴⁹⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/416.

⁴⁹⁵ İbnü’l-Esir, el-Kâmil, 3/298.

⁴⁹⁶ Adnan Demircan, “Raşid halifeler Döneminde İç Karışıklıklar”, İslam tarihi ve Medeniyeti “Raşid Halifeler Dönemi”, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 2/321.

⁴⁹⁷ Ethem R. Fığlalı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 40.

onlardan bir takımını dönmüşlerdir. Onlar temelli yüz çevirenlerdir.”⁴⁹⁸ âyetini okudular. Suriyelilerin teklifi Şam ordusunda hemen yankı buldu. Iraklılar bu hileye şöyle diyerek destek verdi: “Biz, Allah'ın kitabına icabet eder ve ona yöneliriz.”⁴⁹⁹ Bu teklif savaştan yorulmuş ve çoğu aynı zamanda akrabaları olan Müslümanlara kılıç çekmekte tereddüt eden Hz. Ali'nin ordusundaki askerleri birbirine düşürdü ve bilhassa kurrâlar savaşın durdurulmasını istedi.⁵⁰⁰

Hz. Ali fitneyi dindirmenin ve Muâviye'nin isyan girişimlerini bastırmanın tek yolunun savaşı kazanmak olduğunu biliyordu. Fakat Amr b. As'ın Irak ordusundaki psikolojik durumu kullanmayı akletmesiyle işin seyri değişmişti. Zira bu manipülasyonun ordunun üzerinde işe yarayacağı aşıkardı. Halkı iyi analiz eden ve bunu kullanan Amr, Kur'an'ı mızraklarının ucuna geçirip onu adeta sulh bayrağı olarak kullanmış ve Al-i İmran suresiyle de akıllarını çelmeyi başarmıştı. Savaşın durdurulması konusunda ısrar edenlerin taleplerinden vazgeçmeyeceklerini görünce onları ikna edemeyeceğini anlayan Hz. Ali kesin bir talimatla savaşı durdurdu. Hz. Ali, Muâviye ve ordusunun yaptığı işin savaş hilesi olduğunu anlatamaması üzerine, kendi ordusu içinde çıkan fitneden⁵⁰¹ dolayı savaşı bitirdi ve böylece tahkim süreci başladı.

Savaşın başından itibaren yaptıklarını dini referanslara dayandıran Muâviye, yaptığı hamle ile kurnaz bir kimse olduğunu göstermiştir. Zira gerçekleşen bu hadise dini referansları hem fiziken hem psikolojik olarak kullanılması ve taraflar üzerinde algı oluşturması onun; “Dilimle, Ziyâd'ın kılıcıyla kazandığı başarıdan daha fazlasını elde ettim”⁵⁰² söylemine örnek teşkil etmektedir. Fitne içinde geçen dönemde yaşanan bu hadise ne yazık ki din istismarının da kapıları açmıştır. Böylece yönetime başkaldırmak isteyen ya da anlayamayan grupların, dini referansları bir enstrüman olarak kullanarak kendilerine meşruiyet alanı oluşturmaya çalışacakları bir dönem başlamıştır. Günümüze kadar uzanan siyasi-îtikâdî tartışmaların ilk kıvılcımları olan bu hadise Müslümanlar arasında oluk oluk kan dökülmesine, dinin yanlış lanse edilmesine ve birliğin bozulmasına yol açan olaylardan biri olmuştur.

⁴⁹⁸ Âli-İmran, 3/23.

⁴⁹⁹ İbn Kuteybe, el-İmame, 168; İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/321; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/437.

⁵⁰⁰ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/107-108.

⁵⁰¹ İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/322.

⁵⁰² Abdullah İbn Kuteybe, Uyûnü'l-Ahbâr, (Beirut: el-Mektebü'l-İslamî, 2008), I, 27-28; İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyase, 170,188.

5.1.4.4. Tahkim Hadisesi

İslâm tarihinin önemli olaylarından biri olan tahkim olayına baktığımızda, iki tarafında savaşı bırakıp hakem tayin etme işine koyulmaları işi diplomatik seviyeye taşımıştır. Sıffîn’de alınan karara göre Hz. Ali ve Muâviye kendi taraflarından birer hakem atayacak ve bu iki hakem Müslümanların faydasına olan bir kararda birleşip orta yolu bulacaklardı. Muâviye Amr’ı vekil tayin etti. Hz. Ali de Abdullah b. Abbas’ı vekil tayin etmek istedi ama kurrular razı olmayıp asiler Ebû Musa el Eşari’den başkasının hakem tayin edilmesini kabul etmediler. Bunun üzerine Hz. Ali onu seçmek zorunda kaldı.⁵⁰³

Taraftar arasında şöyle bir metin hazırlanıp yazıldı: “Bismillahirrahmanirrahim. Bu müminlerin emîrinin vardığı bir karardır.” Ancak Amr b. el- Âs itiraz ederek: “Onun adını ve babasının adını yazınız. O sizin emiriniz olabilir, fakat bizim emirimiz değildir.” dedi. Ahnef söze karışarak Hz. Ali’yi şöyle uyardı: “Müminlerin emîri sözünü silmeyesiniz. Korkarım kî eğer onu bizzat kendi elinle silecek olursan bir daha ona asla ulaşamazsın. İnsanlar bunun için birbirini doğrasalar dahi sakın bu sıfatı oradan silmeyesiniz.” Hz. Ali bunun için bir müddet bekledi. Eş’as b. Kays: “Bu ismi sil gitsin. Zaten silinmiş bir durumdadır.” diyince Hz. Ali: “Allah-u Ekber! işte bir sünnetle diğer bir sünnet. Vallahi ben Hudeybiye gününde Rasûlullah’ın kâtibi idim ve Hudeybiye anlaşması metninde ‘Allah’ın rasûlu Muhammed’ diye yazdığında müşrikler buna itiraz etmiş ve ‘Sen Allah’ın rasûlu değilsin. Kendi ismini ve babanın ismini yaz.’ demişlerdi. Rasûlullah bunun üzerine bana ‘Rasûlullah’ kelimesini silmemi emretti, fakat ben: ‘Hayır, bunu kendi elimle silemem.’ deyince de ‘Orasını sen göster, ben kendi elimle sileyim.’ dedi ve şöyle ilave etti: ‘Ve sen buna benzer bir şeye davet edileceksin, ona uy.’ Bunun üzerine Amr b. el-Âs şöyle dedi: “Sübhanallah! Bizler mümin olduğumuz halde kâfirlere mi benzetiliyoruz.” Hz. Ali de onun bu sözleri üzerine “Ey Nâbiğa’nın oğlu. Senin Müminlerle dost ve fasıklarla düşman olduğun bir zamanın var mıdır?” diye sorunca Amr b. el-Âs: “Vallahi şu anımızdan sonra seninle ebediyen bir daha bir araya gelmeyeceğim.” diye karşılık verdi. Hz. Ali ise ona cevaben “Ben de Cenab-ı Allah’tan sen ve senin gibileri meclisimden ve yanımdan uzaklaştırıp meclisimi temizlemesini niyaz ederim.” dedi. Sonra kâtipler şöyle yazdılar: “Bu kararlar Alî b. Ebî Talip’le Muâviye b. Ebî Süfyân’ın kararlaştırdığı hususlardır.”⁵⁰⁴

Hz. Ali, Hudeybiye olayını referans göstererek halifeliğini korumak istese de Amr

⁵⁰³ İbn Kuteybe, el-İmame, 185-186; Taberî, Tarih-i Taberi, 3/202-203; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/444-445.

⁵⁰⁴ İbn Kuteybe, el-İmame, 185-186.

kendilerini kafirlere benzettiğini ileri sürerek manipülatif bir davranış sergilemektedir. Mekke ve Medinelilerin biatını alan, savaşta ezici üstünlüğü elde eden kişi olmasına rağmen diplomatik olarak saf dışı bırakılmak istenmesinin önüne geçmek için ‘Mü’minlerin Emiri’ yazısını sildirmemeye uğraşması üstünlüğü kaybetmek istememesi çabasıdan ileri gelmektedir. Bu çabası, kazanmak üzere olduğu savaşı hile ile sonlandıran ve ordusunun içinde kargaşaya sebep olan Muâviye ve taraftarlarının bir zaman sonra tahkim metnini de kendi lehlerine kullanabilecekleri endişesinden gelmekteydi. Nitekim sonuç itibariyle tarihi kaynaklara baktığımızda Hz. Ali’nin kuşkularında ne kadar haklı olduğu açıktır.

Sıffin savaşı neticesinde gerçekleşen tahkim olayı İslâm tarihi açısından çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bu olaydan sonra Müslümanlar içlerinde gruplaşmaya başlamıştır. Ortaya çıkan her dini grubun kendinden olmayana ötekileştirme politikası uygulaması, din referanslı şiddet motiflerinin işlenmeye başladığı olayları meydana getirmiştir. Mezhepleşme hareketlerinin ilk nüvelerini gördüğümüz bu olayla beraber yeni problemler ve kavramlar oluşmaya başlamıştır.

5.1.4.5. Haricilerin İsyanı ve Nehrevan Savaşı

Sıffin Savaşı akabinde yapılacak olan tahkim görüşmelerinden rahatsız olan Haricîler, henüz hakem gönderilmeden tahkimden vazgeçilmesi istediler. Hz. Ali ise bir anlaşma yapıldığını bundan dönülmeyeceğini⁵⁰⁵ “*Antlaşma yaptığınız zaman Allah’a verdiğiniz sözü yerine getirin; Allah’ı kendinize kefil tutarak kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın. Unutmayın ki yaptıklarınızı Allah bilmektedir.*”⁵⁰⁶ Âyetini referans alarak tahkimin günah değil ancak görüşte isabetsizlik ve fiilde zayıflık olduğunu belirtti.⁵⁰⁷ Savaşta tahkime karşı çıkan bir grup “Hüküm ancak Allah’ındır.” sloganıyla Hz. Ali’nin ordusundan ayrıldılar.⁵⁰⁸ İşte bu grup tarihte ‘Haricîler’ olarak anıldılar.

Haricîler Nehrevan da toplandıkları sırada hakemler kararını açıkladılar. Hz. Ali hakemlerin Allah’ın kitabına aykırı karar verdiklerini söyleyerek kararı tanımadığını açıkladı. Hariciler Züfer B. Husayn et Tai’nin evinde toplandılar. Dediler ki: “Marufu emretmek münkeri nehyetmek, hakkı söylemek ve yolu düzeltmek hususunda Allah bizden bir söz ve ahit almıştır. Peygamberimize şöyle buyurmuştur: *‘Ey Dâvûd! Biz seni*

⁵⁰⁵ Taberî, Tarih-i Taberi, 3/201; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/457.

⁵⁰⁶ en-Nahl, 16/91.

⁵⁰⁷ Taberî, Târihu’l-ümem ve’l-mulûk, 5/685-686; İbn Kuteybe, el-İmame ve’s-Siyase, 198-210.

⁵⁰⁸ Taberî, Tarih-i Taberi, 3/203.

yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır,⁵⁰⁹ Ve ‘Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.⁵¹⁰ ‘Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar zalimlerdir.⁵¹¹ ‘Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar fasık olanlardır.’⁵¹² Âyetlerini referans göstererek dindaşların heva ve hevesleri için Kur’an’ı kenara ittiklerini, zulmedici oldukları bu yüzden onlara karşı cihatın farz olduğu söylemleri ile aynı safta savaştıkları kardeşlerine karşı savaşmaları gerektiği noktasında fikir birliğine vardılar ve Nehrevan’a gitmeye karar verdiler.⁵¹³

Bu esnada Hz. Ali Şamlılara karşı savaş için hazırlık yapılması emrini verdi. Haricîlere de bir mektup göndererek seçtikleri hakemlerin Allah’ın kitabına aykırı hareket etiklerini, sünnetle amel etmedikleri gibi Kur’an’dan da herhangi bir hüküm çıkarmadıklarını, bu sebeple Müslümanların onlardan beri oldukları bildirip sefere onların da katılmalarını talep etti.⁵¹⁴ Hariciler onun davetine “Sen Allah rızası için değil kendi rızan için kızıyorsun. Eğer küfre düştüğünü şهادet edip tövbe edersen aramızdaki duruma bakarız, aksi halde senden ayrılmış bulunuyoruz.” “Sen kendi nefsin için gazaplanmışsın ama kafirliğini itiraf edip tövbe edersen, o zaman aramızdaki ilişkileri yeniden gözden geçirebiliriz. Aksi takdirde seninle de savaşırız. ‘Doğrusu Allah hainleri sevmez.’” dediler.⁵¹⁵ Hz. Ali askerlerinin de talebiyle can ve mal güvenliğini sağlamak için, Şam’a gitmeden önce Haricî sorununu çözmeye yöneldi.⁵¹⁶ Savaştan önce Haricîleri bizzat gidip uyardı. Nefislerine uymamalarını, Müslüman kanı dökmemelerini ve Allah’ın haramlarını hiçe saymamalarını⁵¹⁷ öğütledi. Fakat onlar yüz çevirdiler.

Hz. Ali ve ordusu Nehrevan’a ulaştıklarında; Hz. Ali haricileri karşısına alarak onlara yaptıkları hatadan dönmelerini, bunun bir tuzak olduğunu bildirdiği halde kendilerinin zoruyla hakem olayına mecbur kaldığını yineledi. Onlarsa tahkimden dolayı tövbe ettiklerini Hz. Ali’den de tövbe beklediklerini söylediler. Hz. Ali: “Allah’a imanım, hicretim ve Rasûlullah ile cihadımdan sonra dönüp kendi aleyhime küfürle şahitlik mi

⁵⁰⁹ es-Sâd, 38/26.

⁵¹⁰ el-Mâide, 5/44.

⁵¹¹ el-Mâide, 5/45.

⁵¹² el-Mâide, 5/47.

⁵¹³ İbn Kuteybe, el-İmame, 196-197; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/457-462.

⁵¹⁴ İbn Kuteybe, el-İmame, 199.

⁵¹⁵ el-Enfâl, 8/58; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/457-462.

⁵¹⁶ İbnü’l Esir, el-Kâmil, 3/349; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/457.

⁵¹⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/463.

yapacağım?” diyerek onlara hangi delille savaşı meşru gördüklerini sordu. Onlarsa birbirlerine seslenerek “Onlarla konuşmayın, savaşa hazırlanın cennete gidiş cennete gidiş diye bağırdılar.⁵¹⁸

Hız. Ali karargâha dönüp orduyu savaşa hazırladı. Ebû Eyyub’a bir eman sancağı verdi. Ebû Eyup onlara “Sancağın altına giren emniyettedir. Şehre giren emniyettedir. Irak’a dönen ve cemaatten ayrılan emniyettedir. Sizin kanınızı dökmeye ihtiyacımız yoktur”⁵¹⁹ diye seslendi. Hız. Ali öne süvarileri, süvarilerin arkalarına okçuları, bunların ardına da piyadeleri yerleştirdi, adamlarına da: “Onlar size saldırmadıkça siz saldırmayın.” dedi. Haricîler: “Hüküm vermek, sadece Allah'a mahsustur. Cennet'e, Cennet'e gidelim” diyerek ilerlediler. Hız. Ali'nin öne sürdüğü süvarilerle çok şiddetli çarpıştılar. Şiddetli geçen savaşta Hariciler büyük bir yenilgiye uğradılar.⁵²⁰

Hız. Ali Nehrevan'daki zaferden sonra orduya bir konuşma yaparak Muâviye ve taraftarlarının üzerine gitmeyi teklif etti fakat askerler yorulduklarını dile getirerek, dinlenmek ve teçhizatlarının bakımlarını yapmak için geri dönmeyi istediler. Hız. Ali Nuhayle'de kamp kurdu fakat askerler oradan evlerine dağıldılar. Hız. Ali'nin yanında çok az bir askeri grup kalmıştı. Bundan dolayı o da Kufe'ye döndü ve Şam'a gitmekten vazgeçti. Kufe'de minbere çıkarak halkı cihata çağırıyor fakat onlar bu çağrıya kulak asmadılar. Birkaç gün sonra ileri gelenleri çağırarak sebeplerini dinledi. Kimi bahane sunarken kimi hoşnutsuzluğunu dile getiriyordu. Az bir kısmı onunlandı. Bunun üzerine ayağa kalkarak “Ey Allah'ın kulları! *‘Size ne oluyor ki, “Allah yolunda seferber olun” denilince yerinize çakılıp kaldınız; yoksa âhiretten vazgeçip dedünya hayatıyla yetinmeye razı mı oldunuz? Halbuki dünya hayatının sağladığı fayda âhiretinkine göre pek azdır.*”⁵²¹ Âyetini okuyarak onları kapıldıkları rehavetten dolayı ayıplamış ve cihattan kaçtıkları için kınamıştır.⁵²²

Hariciler bu savaşla siyasi ilişkilerini iktidarla sonlandırmış olsalar da itikadi tartışmalarda çoğunlukla ayetleri referans göstererek fikir ayrılıklarına dayanak oluşturmuşlardır. Hariciler dinde aşırıya kaçmış ve tekfir edici söylemler ile Hız. Ali'yi suçlamaya devam etmiş hatta zamanla bu tavırları onların gruplarının temel zihin yapısını oluşturmuştur. Haricilerin her seferinde aynı referansı kullanmaları onların katı bir

⁵¹⁸ İbn Kuteybe, el-İmame, 204-205.

⁵¹⁹ İbn Kuteybe, el-İmame, 205.

⁵²⁰ İbn Kuteybe, el-İmame, 206; İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/349; İbn Kesîr, el-Bidâye, 7/463.

⁵²¹ et-Tevbe, 9/38.

⁵²² İbn Kuteybe, el-İmame, 207.

taassupla hareket etmelerinden gelmektedir. “Allah’tan başka hüküm verecek yoktur.” söylemleri “*Hüküm Allah’ındır*”⁵²³ gibi âyetleri sloganlaştırarak kendi amaçlarını destekleyen bir referans olarak kullanmışlardır. Hz. Ali, İbn Abbas’tan, Haricîlerle tartışırken âyetlere nispetle daha müşahhas ve anlaşılır olan Hz. Peygamber’in fiilî sünnetlerinden delil getirmesini istemiştir. Çünkü Kur’an’daki kelimelerin siyaklarına göre değişen anlamları vardır. Haricîler ise bunu anlamaktan uzak ve kendi doğrularını dine onaylatma mantığıyla hareket etmişlerdir.⁵²⁴

Dini metinler anlam bütünlüğü içerisinde ele alınmadan, parçacı bağlamından koparılacak suretiyle parçacı yaklaşım tarzıyla ele alındığında; özellikle kötü niyetli kimselerin elinde şiddet, terör ve çatışmaların bir gerekçesi olarak kullanılabilir. Günümüzde farklı coğrafyalarda, farklı isimler etrafında oluşumunu tamamlamış fakat aynı doğrultuda hareket eden grupları görmekteyiz.⁵²⁵ Bu da dini oluşumlarda insan unsurunun etkisini ortaya koymaktadır. Kaynaklarda, Allah’ın kafirler üzerine indirdiği ayetleri bağlamından kopararak muhatabı olarak Müslüman kimseler için kullanmaktan çekinmemeleri, kendi inançlarına dini hüvviyet kazandırma çabaları ile tarihteki en büyük fitne hareketlerin ilk nüveleri olarak haricileri görmekteyiz.

5.1.4.6. Hz Ali’nin Şehid Edilmesi

Hicri 40. senede bir grup Harici Şebib b. Osman başkanlığında Mekke’ye haccetmeye gittiklerinde burada bir toplantı tertip ettiler. Bu grup ne Muâviye’nin hilafetini tanıyor ne de Hz. Ali’ye biat ediyordu. Aralarında “fesat çıkarıp Allah’ın evinin hürmetini çiğneyen Hz. Ali ve Muâviye öldürülürse ümmetin rahata ereceğini ve insanların kendilerinin bir imam seçebileceği” üzere anlaştılar. Abdurrahman Mülcem el Muradi Hz. Ali’yi, Haccac b. Abdullah es Sarimi Muâviye’yi, Amr b. Bekr de Amr b. As öldürme görevini üstlendi. Bunun üzerine üçü de 17 ramazan 40 yılında suikast düzenlemek üzere akitleştiler.⁵²⁶

İbn Mülcem sözleştikleri üzere Ramazan ayının 17 Cuma sabahı sabah namazı çıkışı Hz. Ali’ye kılıçla saldırdı. Saldırırken; “Ey Ali, hüküm ancak Allah’ındır, senin değildir. Arkadaşlarının da değildir.” diyor ve şu âyeti okuyarak yaptığına meşruiyet kazandırmak amaçlı referans gösteriyordu: “*İnsanlar arasında, Allah’ın rızasını kazanmak için canını*

⁵²³ Yûsuf, 12/40.

⁵²⁴ Halil İbrahim Bulut, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricilik ve Günümüze Yansımaları”, Usul İslâm Araştırmaları 11 (2009), 47.

⁵²⁵ Bulut, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricilik ve Günümüze Yansımaları”, 51.

⁵²⁶ İbn Kuteybe, el-İmame, 220-221; İbnü’l Esir, el-Kâmil, 3/398.

*verenler vardır. Allah kullarına karşı şefkatlidir.*⁵²⁷ Saldırıda ağır yaralanan Hz. Ali İbn Mülcem'in yakalanıp yanına getirilmesini istedi. Ona iyilikte bulunduğu halde neden bunu yaptığını sordu. İbn Mülcem "Kılıcımı 40 gün süreyle bile dim ve Allah'tan bu kılıçla insanların en şerlisini öldürmeyi diledim" dedi. Hz. Ali sağ kalırsa cezasını kendinin vereceğini ölürse de onu kendisini öldürdüğü gibi öldürmelerini emrettikten sonra Cumartesiye o halde geçirip Pazar gecesi vefat etti.⁵²⁸

Haccac b. Abdullah es-Sarimi Muâviye'yi öldüremedi ancak kalçasından yaralandı. Muâviye hekimlerin yardımıyla bu hafif yaradan kurtuldu. Üçüncü suikastçı ise Amr yerine namaz kıldıran Harice b. Huzefa'yı öldürdü. Hz. Ali vefat edince Şam ehli Muâviye'ye biat etmeye başladı. 5 Şevval 40 yılında İlya'da Muâviye'ye "emirü'l mü'minin" sıfatıyla biat edildi.⁵²⁹

5.1.5. Hz. Hasan Dönemi Siyasi Olayları

Hz. Ali'nin yaralı olarak geçirdiği iki gün içinde, insanlar ondan halife tayini için istekte bulunmuşlar "Seni kaybedersek Hasan'a biat edelim mi?" diye sormuşlardı. Hz. Ali "Bunu size ne nehyederim ne emrederim." diye karşılık vermişti.⁵³⁰ Hz. Ali'den sonra Ehl-i beytten olan Hz. Hasan'ın halife olması gerektiğine inanan insanlar ısrarla Hz. Ali'den bir vekalet istemekteydi, o ise "Size Rasûlullah'ın bıraktığı gibi bırakıyorum" diyerek böyle bir vekalette bulunmadı. Onun vefatından iki gün sonra insanlar biat için Hz. Hasan'a geldiler. Hz. Hasan onların biatini ancak: "Sözümü dinlemek, bana itaat etmek ve savaşıklarım ile savaşmak, barışıklarım ile barışmak üzere biat edeceksiniz." şartıyla kabul ediyordu. Fakat onlar buna yanaşmadılar ve Hz. Hüseyin'e biat etmeye gittiler. Hz. Hüseyin abisi dururken biat almayacağını söyleyince, insanlar Hz. Hasan'a biat etmekten başka çare bulamadılar.⁵³¹

Hz. Hasan halife olmasının akabinde iki ay boyunca çeşitli icraatlerde bulundu. Bu sırada Muâviye propagandalarına devam etmekteydi. Muâviye'ye bir mektup yazarak kendisine biat edildiğini ondan da biat beklediğini ilettiler. Fakat Muâviye yönetimde eşit haklarının olduğunu vurgulayarak biati reddetti ve açıkça halifeliğe talip olduğunu belirtti. Hatta Hz. Hasan'a biatten vazgeçmesi halinde isteklerini yazacağı altında mührü olan boş bir mektup yolladı. Lakin Hz. Hasan orduyu toplayıp Muâviye üzerine hareket etmeyi tercih

⁵²⁷ el-Bakara 2/207.

⁵²⁸ İbn Sa'd, Et-Tabakât, 3/39; İbn Kuteybe, El-İmame, 220-221; İbn Kesîr, El-Bidâye, 7/513.

⁵²⁹ İbn Kuteybe, el-İmame, 221.

⁵³⁰ Taberî, Târihu'l-ümem ve'l-mulûk, 5/146.

⁵³¹ İbn Kuteybe, el-İmame, 334; İbn Kesîr, el-Bidâye, 8/33.

etti. Öncü olarak görevlendirdiği komutanlardan Ubeydullah b. Abbas'ın Muâviye'nin tekliflerine kayıtsız kalamayıp saf değiştirmesi Hz. Hasan cephesinde güvensizlik ve psikolojik birtakım sorunlara sebep oldu. Ordusuyla Medain'e ilerlerken yolda ordu içinde bir kargaşa meydana geldi. Askerler Hz. Hasan'ın ve eşyalarını yağmalanıp onu yaraladılar. Bu güvensiz ortamda bir sonuca varamayacağını anlayan Hz. Hasan Muâviye ile anlaşma yoluna gitmeye karar kıldı.⁵³²

İslam tarihinde ilk ve son defa yaşanan bu hadise ile Hz. Hasan Muâviye şartlı olarak hilafeti bırakmıştır. Muâviye'ye sunduğu şartlar şunlardır: **1.** Milliyetine bakılmaksızın herkes emniyet içinde olacaktır. **2.** İntikam hırsı ile Iraklılardan hiç kimse tutuklanmayacaktır. **3.** İşlenmiş suçların tamamı affedilecektir. **4.** Ahvaz'ın haracı yıllık olarak kendisine ödenecektir. **5.** Kardeşi Hüseyin'e iki milyon dirhem verilecektir. **6.** Haşimoğullarına da Abdüşemsoğullarına (Ümeyye) gösterilen yakınlık gösterilecek ve aynı ihsanlarda bulunulacaktır.⁵³³ İbnü'l-Esîr bu şartlara Hz. Ali'ye kötü sözler sarfedilmemesi şartını da ilave etmiştir.⁵³⁴ Hz. Hasan'ın Muaviye ile sulh etmesine bakılacak olursa; Müslümanlar arasında yaşanacak bu savaşta kaybedeceği ve kan döküleceği aleni bir hal almışken onun verdiği bu karar cesurcadır. Onu korkaklıkla suçlayanlara "Ayıplanmak ateşten daha hayırlıdır."⁵³⁵ diyerek verdiği kararın arkasında durmuştur.

5.1.6. Muaviye Dönemi Siyasi Olayları

Hilafet makamını Hz. Hasan'dan savaşmadan devralan Muâviye, makamına meşruiyet kazandırabilmek adına birçok yöntem denemiştir. Nitekim bu sorunu kimi yerde söz kimi yerde para kimi yerde kılıçla çözüme kavuşturmayı başarmıştı.

Dönemde aktif şekilde kullanılan dini referanslardan biri de Hz. Peygamber'in sözleridir. Muâviye yönetimde ısrarcı duruşunun sebebini, Rasûlullah'ın ona söylediği şu sözleri referans göstererek savunmaktadır: 'Ey Muâviye eğer yönetimin başına geçersen iyilik yap!', "Muâviye eğer yönetimin başına geçersen Allah'a karşı takvalı ol ve adil davran."⁵³⁶ Muâviye Hz. Peygamber'den aldığı dini referans ile kendi fiiline meşruiyet

⁵³² İbn Sa'd, et-Tabakât, 6/382-383; İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/412.

⁵³³ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend Dîneverî, el-Ahbârü't-Tivâl, çev. Filiz Akman- H. Z. Aytemur (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 221-222.

⁵³⁴ İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/413; Şii eserlerinde, anlaşma şartlarına hilâfetin Muâviye'nin ölümü halinde Hasan'a iade edilmesi maddesi de eklidir. bk. Fiğlalı, "Hasan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/282-285.

⁵³⁵ İbn Sa'd, et-Tabakât, 6/387.

⁵³⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, 8/39-40.

kazandırmaya çalışmaktadır. Muaviye'nin halifelik savunmasında kullandığı referanslardan biri de “Kureyşlilik” ilkesi olmuştur. Yönetimde Kureyş özerkliğini savunan Emevîler, ilk olarak halkı Kureyşli yöneticiye şartlandırmışlar, daha sonra Sakife gölgeliğinde biat tartışmalarında söylenen “kureyşlilik” lafzını, Hz. Peygamber'in bir hadisi olarak ele almışlar ve bu dini referansla “mülklerini” delillendirmişlerdir.⁵³⁷ Bir taraftan Kureyşliliğe vurgu yaparken öbür yandan Abdülmenaf ailesini vurgulayarak Hz. Peygamber'in aile ve kabilesinden olduklarını savunurlar.⁵³⁸ Hz. Osman'ın kan talebi ile geldikleri hilafet makamının, zamanla geçerliliğini yitirdiğinden dolayı yeni referanslarla iktidarın meşruiyetini ortaya koymaya çalıştıkları görülmektedir.

Muâviye ve Emevîlerin meşruiyet yolunda kullandığı bir başka referans da halifelik makamının misyonu olmuştur. Önceki halifelerde “Allah'ın Elçisinin Halifesi” söylemlerinin zamanla, “Allah'ın Halifesi”, “Allah'ın Kılıcı” gibi yönetime ilahi güç atfederek, halifelerin yönetimini perçinlemek ve itaatsizliği asgari düzeye indirmek için kullanılan dini referanslar haline getirdiler. Böylece devletin meşruiyetini destekleyenler, hilafetin onlara Allah tarafından verildiğini, halifeye veya onun astlarına itaatsizlik etmenin Allah'a itaatsizlik etmekle eşdeğer olduğunu tezini ileri sürdüler.⁵³⁹ Hilafeti saltanata dönüştüren Emevîler, ideolojilerini temellendirmek için hükümdarlarına, “Halifetullah”, “Eminullah” ve “el İmamın Mustafa” gibi cebir içerikli ünvanlar da vermişlerdir.⁵⁴⁰ Abbasilerde geliştirilen bu söylem, yönetimi ilahi güçle temellendirici “zıllullah fi'l-arz”⁵⁴¹ olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

5.1.6.1. Ziyad b. Ebih'in Basra'daki Hutbesi “Hubetü'l-Betra”

Muâviye, yönetime geldiği ilk andan itibaren muhalif gruplar tarafından sert bir dille eleştirilmiştir. Şehirlerdeki yükselen sesleri bastırmak ve olası isyanların önüne geçmek için vali olarak zeki yöneticileri tayin etmesi, onun yönetimde kılıçtan önce sözlü ikna metodunu benimsemesinin ve bu eylemleri mutedil yaklaşımla çözmek istemesinin bir sonucudur. Hatta valilerine, eleştiriler fiziki isyan boyutuna ulaşmadığı müddetçe müdahale edilmemesi emrini vermiştir. Hicri 45. yılda Basra'da gerçekleşen fitne ve isyanın önüne geçebilmek için, hitabı güçlü ve sözü dinlenen bir kişiyi vali olarak tayin

⁵³⁷ Cabirî, Arap Siyasal Aklı, 298-299.

⁵³⁸ Watt, İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu, 67-69.

⁵³⁹ Watt, İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu, 60-61.

⁵⁴⁰ Cabirî, Arap Siyasal Aklı, 359.

⁵⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

etmek üzere Ziyad b. Ebîh'e bir heyet yolladı ve o da bu teklifi kabul etti.

Ziyad b. Ebîh, Betra'da yaptığı konuşmada halka hitap ederken Allah'ın vermiş olduğu otorite ile onları yönetip koruyacağını ifade eder.⁵⁴² Emevilerin geliştirdiği, halifeliğin ilahi irade ile verildiği inancı, Müslümanların bu kadere rıza göstermeleri gerekliliğini doğurmaktadır. Böylece halifeliği kaderi “cebiri” olarak anlayıp, İslam siyasal düşüncesinde yeni bir problem ve bakış açısı dahil etmektedirler. Muaviye ve bütün Emevî halifeleri, bu uğurda savaşmamışlar gibi, hilafeti Allah'ın onlara verdiğini söylemekle yetinmemişler, yaptıkları hukuksuzlukları bile bu tür rivayetlerle açıklama yoluna gitmişlerdir.⁵⁴³

Emevi iktidarının yönetimi meşrû kılma çabalarında kullandıkları en önemli dini referans “kader” inancıdır. Onlar “kader” veya “cebiri” meselesinden kendi ideolojilerine dini referanslar getirirken yeni bir kelam probleminin de doğmasına sebep olmuşlardır.⁵⁴⁴ Muâviye Sıffin'e çıkma sebebinin Allah'ın kaza ve kaderi olduğu fikri ile haklılığını kanıtlamaya çalışmış düşüncesine ayetlerden deliller getirmek suretiyle askerlerine şu konuşmayı yapmıştır; “Allah'ın kazası(takdiri) sonucu kader bizi yeryüzünün bu parçasına sürükledi. Irak halkı ile aramıza açtı. Biz Allah'tan geleceğe razıyız. Yüce Allah şöyle buyurur: ‘Allah dileseydi savunmazlardı. Ancak Allah dilediğini yapar.’”⁵⁴⁵ Ardından Küfe halkına da şu hitapta bulunmuştur; “Küfe halkı sizinle namaz, zekat ve hac uğruna savaştığını mı sanırsınız. Sizin namaz kıldığınızı, zekât ödediğinizi ve haccettiğinizi biliyorum. Ben sizinle, sizi yola getirmek için savaştım. Allah bunu bana siz istemediğiniz halde verdi.”⁵⁴⁶ Muaviye'nin meşruiyetini sağlamlaştırmak adına konuşmalarında ortaya attığı bu dini referanslar, valileri ve ondan sonraki halifeler iyice geliştirmiş ve bunları aktif biçimde söylemlerinde kullanmışlardır.

5.1.6.2. Muaviye'nin Hz. Peygamber'in Minberini Şam'a Nakletme Teşebbüsü

Muâviye, yönetime geçtikten sonra her ne kadar Medinelilerin biatlerini almış olsa da bunun tam bir itaat ile olmadığını farkındaydı. Zira Medineliler baştan beri Muâviye'ye muhalifler ve Hz. Hasan'a verdikleri sözden dolayı bu biate mecbur kaldılar. Muâviye bu güvensiz ortam içinde devleti yönetmesinin riskli olacağını biliyordu. Bundan dolayı devletin başkentini kendisinin de güvende olacağı Şam'a taşıdı. Yönetimdeki

⁵⁴² İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/454-457.

⁵⁴³ Cabirî, Arap Siyasal Aklı, 358.

⁵⁴⁴ Cabirî, Arap Siyasal Aklı, 357.

⁵⁴⁵ el-Bakara, 2/253; İbn el-Hadîd, Şerhu Nehci'l- Belâgat (Kahire, ts.), 11/397.

⁵⁴⁶ İbn el-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâgat, 4/6.

meşruyetini perçinlemek ve gücünü daha da vurgulamak için peygamberimizin minberini ve esasını hicri 50. yılda Şam'a taşıma teşebbüsünde bulundu.⁵⁴⁷ Fakat Rasûlullah'ın Medine'de bulunan ashabı bunu hoş karşılamadı. Rivâyete göre taşınmasını istediğinde güneş tutulması yaşandığı ve daha fazla muhalif taraftar kazanmak istemediği için bu işten vazgeçmiştir.⁵⁴⁸

Minbere yüklenen bu siyasi misyonun kaynağına baktığımızda, Hz. Muhammed'e kadar dayandığını görmekteyiz. Zira hicretle beraber inşa edilen mescid, dini temsilinin yanı sıra bir de siyasi fonksiyona sahipti. Medine'de kurulan yeni devletinin kararları burada alınırken, savaşlarla ilgili toplantılar, şuralar burada yapılmakta, gelen elçiler burada ağırlanmaktaydı. Hz. Peygamber'in vefatı akabinde mescid yine aynı fonksiyonunu devam ettirirken minbere yeni bir misyon daha yüklenmiş, o da halifelerin biat alma makamı oluşudur.⁵⁴⁹ İslam tarihi sürecine baktığımızda; Hz. Peygamber ve dört halife döneminde başlayan uygulamalarla birlikte, minber zaman içerisinde saltanat alametine dönüştüğü görülmektedir.⁵⁵⁰ Meşruyetine dini referans olarak minberi kullanmaya çalışması Muâviye'nin yönetim için her şeyi mübah görme politikasının bir sonucudur.

5.1.6.3. Muaviye'nin İmameti Saltanata Dönüştürmesi

Muâviye, yönetici geleneğe sahip bir ailede yetişmiş olması hasebiyle idari bilinç ve bilgi üzere büyütülmüştü. Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde de uzun yıllar Suriye valiliği yapması onu siyasette ehil ve tecrübeli bir kişi haline getirdi. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemine baktığımızda Muâviye'yi sorunların müsebbibi konumunda değil çözümleyicisi konumunda görmemiz; bu tecrübe ve bilgiyle hareket etmesinin nihai sonucudur. Bu da onu halk nezdinde karizmatik lider haline getirmiştir. Takip ettiği politika sayesinde hilafeti, savaş meydanında değil masada kazanmış olmasının diplomatik zekasını ve siyasi dehasını ortaya koymaktadır. Başarısının en büyük kaynağı; saltana giden süreçte halkı ve dönemi iyi analiz ederek, dini ve siyasi referansları ustaca kullanmasındandır. Bu başarısını, kendinden sonra oğlu Yezîd'e halef bırakma sürecinde de devam ettirdiği görülmektedir.

Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i halife olarak tayin etme fikri, Muğire b. Şube'den çıkmıştır. Kufe valiliğindeki uhdesinden dolayı Muâviye'ye hile yaptığını ve onun başına bu işi

⁵⁴⁷ Taberî, *Târîhu'r-ümem ve'l-mulûk*, 3/229; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 3/470; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/81.

⁵⁴⁸ Kurt, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Yönetim Anlayışı", 1528.

⁵⁴⁹ Nebi Bozkurt, "Minber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/101-103.

⁵⁵⁰ Nusret Çam, *İslâm'da Sanat, Sanatta İslâm* (Ankara: Akçağ Basım Yayım, 1999), 154.

açtığı söylemektedir. Muğire b. Şu'be'nin çevresine şöyle dediği nakledilir: "Muâviye'nin ayağını çukura sokarak, Muhammed ümmeti içersinde öyle bir nifak çıkardım ki, ebediyyen birleşemeyecekler."⁵⁵¹ Muğire Araplar arasında kurnazlığıyla tanınan bir şahsiyetti.⁵⁵²

Muâviye oğlu Yezîd'i kendinden sonra halife tayin ederek hilafeti Ümeyyeoğulları arasında sürdürmeyi hedeflemekteydi. Oysa Yezîd halk arasında; yaptığı ahlaksızlıklar, ava, şaraba ve kumara düşkünlüğü ile bilinmekteydi.⁵⁵³ Muâviye her zamanki politikasını uygulayarak önce meseleyi diliyle çözme yolunu seçti. İlk iş olarak Yezîd'in halk arasındaki imajını düzeltmeyi kendine görev edindi. Bunun için valilerine, hutbe irâd ettikten sonra minberden Yezîd'i öven konuşmalar yapmalarını, hatta kendisine Yezîd'in hilafetini teklif etmeleri söyledi.⁵⁵⁴ Halk nazarında itibarını daha da arttırmak için hicri 49. yılda İstanbul'u kuşatmak üzere çıkılan seferde ordu komutanı olarak -daha önce hiçbir tecrübesi olmadığı halde- Yezîd'i tayin etti.⁵⁵⁵ Yezîd'in sevgisini halka kazandırmak için hicri 51. Yılda Hicaz halkına bol miktarda bağışlarda bulunmasını sağladı.⁵⁵⁶ Tarihçiler Muâviye'nin Yezîd'e biat almak için bu yolları izlediğini savunmaktadır. Zira öncesinde onu başka hiçbir idari iş ve savaşa dahil etmemesi, meselenin Yezîd'in imajını düzeltme faaliyeti kapsamında olduğunu kuvvetlendirmektedir.⁵⁵⁷

Muâviye oğlu Yezîd üzerine biat almaya başladığında, kabile liderleri üzerindeki etkisi ve valilerinin itaati sayesinde herhangi bir zorluk yaşamadı. Lakin özellikle Medineli sahâbîler bunu hoş karşılanmadı ve halk arasında sesler yükselmeye başladı. Medine'de Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr gibi önde gelen sahâbîler "hilafeti saltanata çevirme" kararına şiddetle karşı çıktılar. Muâviye oğlu için biat almak üzere konuşma yaptığında ortamı yumuşatmak ve onları ikna etmek için, Yezîd'in Kur'an-ı Kerim okuyuşunu överek konuşmasına başladı.⁵⁵⁸ Çünkü Medinelilerin Kur'an konusunda çok hassas olduğunu biliyordu ve bu referansları onları ikna yoluna gitmişti.

Muaviye oğlu Yezid'in hilafetine meşruiyet kazandırabilmek için bir hutbe irad etti ve

⁵⁵¹ Süyûtî, Tarihu'l-hulefa, 247.

⁵⁵² Süyûtî, Tarihu'l-hulefa, 245.

⁵⁵³ İbn Kuteybe, el-İmame, 250-251.

⁵⁵⁴ İbn Kuteybe, el-İmame, 227.

⁵⁵⁵ İbnü'l Esir, el-Kâmil, 3/465.

⁵⁵⁶ Ünal Kılıç, "Yezîd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/513-514.

⁵⁵⁷ Kılıç, "Yezîd", 43/513-514.

⁵⁵⁸ İbn Kuteybe, el-İmame, 255.

Taberi’de yer alan rivayette o Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in maslahat gözeterek⁵⁵⁹ halifelik için verdikleri kararın Rasûlullah’ın sünnetine uygun olduğunu, kendisi de Müslümanların yararını düşündüğü için böyle bir karar verdiğini savunuyordu. Bu kararının haklı gerekçesi olarak da ilk iki halife gibi amacının Rasûlullah’ın yolunda, Müslümanların yararına bir niyet içerdiğini bildiriyordu. Müslümanlar arasında en çok kabul gören halifeleri örnek göstererek amacı uğrunda her türlü yolu deniyordu. Sözlü olarak ikna edemedikleri için de kılıç zoru ve şiddet ile çözmekten de kaçınıyordu.⁵⁶⁰ Muaviye tüm bu uygulamaları yüzünden tarih boyunca eleştirilmiş, İslam tarihinde saltanat rejiminin temellerini atarak istişare yöntemini rafa kaldırmıştır.

5.2. HİLAFET-İMAMET MESELESİNİN İNANÇSAL ALANA SİRÂYETİ

Siyaset konusu İslam düşüncesini etkileyen, dini/inançsal ayrılıklara sebep olmuş olan kelâmî bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz Peygamber’in vefatı sonrası siyâsî hadiseler hilâfet ve imâmet başlığı altında ele alınarak değerlendirilmiştir. Daha doğrusu İslam Siyaset Düşüncesi 18. Yüzyıla gelinceye kadar genel bir “siyâset” kavramı üzerinden değil de özellikle “hilafet-imamet” konusu etrafında yapılan tartışmalardan ibaret olan bir siyaset düşüncesi halini almış⁵⁶¹, o dönemlerde dini referanslarla desteklenen siyasi olaylar akidevî bir mesele gibi algılanmaya sebebiyet vermiştir.

Siyasi konular kelim kaynaklarında dar kapsamlı olarak değerlendirilmiş ve iki şekilde karşımıza çıkmaktadır:

1. İmâmet-Hilâfet bahsi müstakil başlık altında doğrudan,

2. Farklı konuların içerisinde dolaylı olarak.⁵⁶²

İmamet ve hilâfet konusunda müellifin takip ettiği kelim ekolü kendi itikâdî ve siyâsî mezhebi doğrultusunda konuyu ele almıştır. Konuyu dağınık şekilde ele alan müelliflerde ise yine benimsediği kelami ekol doğrultusunda hilafet ve imamet ile ilgili

⁵⁵⁹ “Ey insanlar! Rasûlullah’ın sağlığında yerine kimseyi bırakmadığını biliyorum. Hz. Peygamber’den sonra Müslümanlar halife olarak Ebû Bekir’i uygun gördüler. Onların biatları Kur’an ve sünnete uygundu. Ebû Bekir vefatından sonra Ömer’i tayin etti. Şüphesiz bu da Kur’an ve sünnete aykırı değildi. Ömer ise vefatından önce yeni halifeyi seçmeleri için altı kişiyi görevlendirdi. Anlaşıyor ki Ebû Bekir ve Ömer, Rasûlullah’ın yapmadığını yaptılar. Ömer ise Ebû Bekir’in yapmadığı şeyi yapmıştır. Bütün bu farklı uygulamalar, Müslümanların maslahatları için yapılmıştır. Ben de Müslümanlar sıkıntı yaşamasin ve faydalarına olsun diye yerime halife olarak Yezid’i bırakmayı uygun gördüm.” (Taberî, Târîhu’r-ümem ve’l-mulûk, 5/301-305; İbn Kesîr, el-Bidâye, 8/139-140.)

⁵⁶⁰ İbn Kuteybe, el-İmame, 257-258; İbn Kesîr, el-Bidâye, 8/139-140.

⁵⁶¹ Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 51.

⁵⁶² Mehmet Salih Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 52.

değerlendirmeleri diğer konular arasında dağınık halde bulunmaktadır.⁵⁶³ Kalam kitapları dikkatele incelendiğinde sadece imamet-hilafet bahsinde değil diğer birçok konu içerisinde de bu konu ele alınmış olabilmektedir. Bu sebeple dikkatle incelenmesi gerekmektedir.

Hilafet seçimi ve halifeliğin kimin hakkı olacağına dair yapılan tartışmaları siyasi nitelikli olarak dini gruplaşmalar izlemiştir. Aslında siyasi birer parti oluşumuna benzer nitelik gösteren dini gruplar⁵⁶⁴ zamanla kendi siyasi düşüncelerine uygun birer teolojik/kelami sistem geliştirerek bunun inançsal alana da sirayet etmesine neden olmuşlardır. Bu nedenle İslam tarihinde dini grupların ele alınırken onların sadece birer teolojik ve dini yapı olarak değil, aynı zamanda ortaya çıkmasında insan katkısının da ele alınmak suretiyle siyasi alt yapısının da olduğunu bilmek daha doğru bir yaklaşım olsa gerektir.⁵⁶⁵

Hz. Peygamber'in hayattayken siyasi alanda yerleştirmeye çalıştığı kardeşlik, eşitlik, istişare, ehliyet, adalet gibi metod ve mekanizmaları son derece işler bir vaziyette iken vefatını müteakip başlayan siyasi hadiseler bu mekanizmaların birçok sebepten bazen duraksamasına, bazen de işlememesine sebep olabilmektedir. Aynı zamanda bu metod ve mekanizmalar karşılıklarını bulduklar yeni bir zeminin de teşekkülü anlamına gelmekteydi.⁵⁶⁶

Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra Müslüman toplumunda ortaya çıkan olaylarda başlıca üç faktörün etkili olduğu görülmektedir. Bu üç faktör, zaman zaman birbirleriyle çatışmış ve bazen de aralarında sentez ve ittifak oluşturabilmişlerdir. Bunlar;

- Cahiliyye döneminde Arap siyasi hayatının merkezini teşkil eden kabilecilik anlayışı,
- Kur'an-ı Kerim'in öngördüğü dini yaşantıyı sürdürmek için kökleşme mücadelesi,
- Devamlı aktif halde ve yenilenen sosyal ve kültürel yapı

Onat'a göre bu üç temel etken, İslam tarihi boyunca ortaya çıkan bütün olaylarda, etkisini yitirmeden olagelmıştır.⁵⁶⁷ Bu bağlamda sonraki Müslüman nesiller arasında siyasi bakımdan üç ana grup ve bunlara bağlı ara gruplar çıkmıştır;

⁵⁶³ Mehmet Salih Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 52.

⁵⁶⁴ Wellhausen İslam'ın ilk devirlerinde ortaya çıkan Hâricî ve Şîî grupları siyasî muhalefet partisi olarak nitelermektedir. Bkz. İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, çev.Fikret Işıltan. (Ankara: 1989) 13.

⁵⁶⁵ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 62.

⁵⁶⁶ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 51.

⁵⁶⁷ Hasan Onat, Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,1993) 154.

1. İmamet-Hilafet konusunu vahye ve nassa dayandırarak insanları aslında Allah'ın yönettiğini iddia edenler.
2. İmamet-Hilafet konusunu halka bırakarak insanları insanların yönettiğini iddia edenler.
3. Yönetimde terkipçiliği (birleştiriciliği) esas alarak bu konuda net bir görüşleri olmayanlar.⁵⁶⁸

5.3. SİYASİ TARTIŞMALARIN İLK TEORİSYENLERİ

Halifelik müessesesi Hz. Peygamber'in vefatı sonrası ortaya çıkmış onun idari ve siyasi konumunun devam ettirilmesi için gerekiyordu. Halifeler döneminde bu konum için yaşanan siyasi münakaşa ve anlaşmazlıklar, savaş ortamından ilmi alana taşınınca özellikle dini gruplar düşünce ve esaslarını bu dönemde yaşanan olaylara dayandırmaya başladılar. Menşeyini o dönem siyasi olaylardan almış olmasına rağmen ileri boyutlarda siyaset ortadan çıkarılarak İslam toplumunda büyük bir fikir karmaşası başlamasına sebebiyet vermiştir. Erken dönemde ortaya çıkarak bu konuda yeni fikirler ortaya koyan ilim adamları o dönem hem halk hem de idari yapı tarafından endişe ile karşılanmıştır. Bu bölümde ilim merkezlerinde fikirleriyle üne kavuşarak asırlar boyu etkisini sürdüren ilmi şahsiyetlerden bazılarını anarak bu konunun ilk olarak ilmi alana nasıl sirayet ettiğini inceleyeceğiz.

5.3.1. Ma'bed el-Cühenî el-Basrî (v. 80/699)

İslam düşünce geleneğinde Mabed el-Cüheni ilk önemli şahsiyetlerdendir. Kader konusundan ilk söz eden'in Ma'bed el-Cuheni olduğunda sözbirliği ederler, bu görüşünü Gaylan ed-Dımaşkî de ondan almıştır. Fırka kitapları, bu iki şahsiyeti sapkın fırkalardan birinin önderleri olarak sunsa da, hadisçiler Kaderiyye'nin adaletini kabul eder ve hadis ravisi olarak onlara güvenirler.⁵⁶⁹ Hadis ve Kelam ve Fıkıhçı olan Ma'bed el-Cüheni Emevilerin istismar ettiği kader anlayışına karşı sert reddiyelerde bulunduğu için "*kaderi inkâr eden ilk kişi*" şeklinde itham edilmiştir.⁵⁷⁰ Oysa onun hakkında nakledilen sözlerinden anlaşıldığı üzere o, kendi günahını Allah'a yükleyenler ile adaletsizlikleri ve haksızlıklarını Allah'ın kaderine yükleyen idarecilere karşı sert bir tavır takınmıştır.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 91.

⁵⁶⁹ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 397.

⁵⁷⁰ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 114-115.

⁵⁷¹ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 252; Hacı Musa Bağcı, "Kader İnancının Siyâsetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (2000), 105-131.

Ona göre Müslüman birey yaptıklarından dolayı Allah'a karşı sorumludur. Onun karşı çıktığı anlayış siyasi adaletsizlikler ve irade ile yapılan kişisel günahları kadere, yani Allah'a isnad eden yanlış kader anlayışı olduğudur.⁵⁷²

Döneminin iktidarıyla düşünce ve fikirlerinden ötürü anlaşılamamış bir kişi olarak tarihe geçmiştir. Siyasî güçlere karşı sert eleştirilerde bulunduğu için halkın gözünden düşürülmek amacıyla olacaktır ki, bu tür düşünceleri Hristiyanlardan etkilenecek ileri sürdüğü iddia edilmiştir.⁵⁷³ Zira Emevîlerin insanların kanlarını akıtıp buna gerekçe olarak “Amellerimiz Allah'ın takdirine göre cereyan ediyor!” diye kendilerini savundukları sorulduğunda Hasan-ı Basrî “Allah'ın düşmanları yalan söylüyor!” diye cevap vermiştir. İşte Hasan'ın bu sözü, Ma'bed'in de etkisiyle daha sonra bir düşünce sistemine dönüştürülmüştür.⁵⁷⁴ Kaderiyye inancı ile ilgili görüşlerini tam olarak nasıl şekillendirdiği net olarak bilinemese de insana ait özellikle kötü fillerin insanın özgür seçimiyle olduğunu savunmuştur. O bunu kabul ederek dönemin Emevi iktidarının yanlış icraatlerini Allah'ın belirlediğini reddedererek⁵⁷⁵ kader inancının sorumluluk ve iradeyi devre dışı bırakmak demek olmadığını anlatmaya çalışmış ve irade hürriyetini savunmuştur.

5.3.2. Gaylan ed-Dımeşkî (v. 99/717)

Kaderiyye ekolünün öncülerinden sayılmış, itikadi görüşlerini Ma'bed el-Cühenî'den aldığı ve kader konusunda ondan sonra fikirlerini ilmî ilmi sahada kullanan bir diğer alimdir.⁵⁷⁶ Mabad el-Cühenî'nin Hristiyanlardan etkilendiği⁵⁷⁷ ithamı Gaylan ed-Dımeşkî hakkında da yapılmıştır.⁵⁷⁸ İman konusundaki görüşlerinden dolayı Mürcîî, kader konusundaki görüşlerinden dolayı da Kaderiyye mensubu olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷⁹

Gaylan ed-Dımeşkî, Ömer b. Abdülazîz ile hilâfetinin (717-720) ilk döneminde Emevî bürokrasisi içerisinde saygınlık ve iyi bir makam elde etmiştir. Fakat çok geçmeden

⁵⁷² Ali Sâmî Neşşar, Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1977), I/320; Ahmet Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 252-253.

⁵⁷³ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 136.

⁵⁷⁴ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 255.

⁵⁷⁵ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 136.

⁵⁷⁶ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 139; Cihat Tunç, “Gaylân ed-Dımeşkî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/414.

⁵⁷⁷ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 140.

⁵⁷⁸ Mehmet Salih Geçit, İslam Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 143; Ahmet Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 253.

⁵⁷⁹ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 137; Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 59.

Gaylan'ın Kaderî görüşlerini açığa vurduğu düşüncelerinden dolayı iktidar ile aralarının bozulduğu, bu halifeye insanın ihtiyarî fiilleri ve irade hürriyeti konusuna ağırlık veren, ancak daha çok Emevîler'e karşı siyasî muhalefet mesajları taşıyan bazı mektuplar yazdığı kaydedilir. Kaderi inancının kesin bir şekilde reddettiği bilinen bilinen Ömer b. Abdilaziz Gaylan'ın görüşlerini sorguladığı, tehlikesi sebebiyle uyardığı ve ayrıca diğerlerini Gaylan'ın kader inancını kabul etmemeleri için ikaz ettiği de dile getirilmiştir.⁵⁸⁰

Gaylan'a nisbet edilen diğer görüşler ise şöylece özetlenebilir: Emevilere karşı olan siyasi görüşü doğrultusundaki öğretisi, imametın (Müslüman ümmetin liderliği konumu) Kitap ve Sünneti bilmek ve fikir birliği (icma) ile tespit edilmek şartıyla Kureyş kabilesine mensup olmayan bir kimseye verilebilmesidir.⁵⁸¹

Yine Ömer b. Abdilaziz tarafından kendisine verilen hazine satışı ve redd-i mezâlim görevinin bulunması onun sosyal adaletin savunucularından olduğunu da gösterir. O, iman marifettir görüşü⁵⁸² ile imanı siyasal açıdan değerlendirerek onu ganimet elde etme aracı haline çeviren Emevilere muhalefet etmiştir. Gaylan ve Ma'bed görüşlerinden dolayı Emevî iktidar isyancıları olarak gösterilmeye çalışılmıştır.⁵⁸³ Bu görüşleri iktidar için bir eleştiri mahiyetinde olup tehdit unsuru olarak görülmeye başlayınca iki mütefekkir de dönemin iktidarları tarafından öldürülmüşlerdir.⁵⁸⁴

5.3.3. Ca'd b. Dirhem (v. 124/742)

Ca'd b. Dirhem de Ma'bed ve Gaylan gibi kadercilikle itham edilmiş bir alimdir.⁵⁸⁵ O, İslam'ın temel ilkelerini akılcı bir şekilde savunma ihtiyacını ilk hisseden insanın sorumluluğunu kaderin boynuna yükleyen anlayışa karşı mücadele veren bir öncüdür.⁵⁸⁶ O, Kur'an'ın yaratılmışlığı ve Allah'ın sıfatları ile ilgili görüşleriyle üne kavuşmuş Emevi iktidarına karşı kaderciliği reddeden ve sorumluluğu ön plana çıkaran görüşler

⁵⁸⁰ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 137; Sabine Schmidke, Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı, 85.

⁵⁸¹ Kummi/Nevbahtî, Şii Fırkalar, 72.

⁵⁸² Ebu'l-Hasen el-Eş'âri, Makâlâtü'l- İslamiyyîn, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 208.

⁵⁸³ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 140.

⁵⁸⁴ Steven c. Judd "Erken Dönem Kaderiyye", İslam Kelâmı, çev. Orhan Şener Koloğlu vd., Ed. Sabine Schmidke,(İstanbul: Küre Yayınları, 2020, 1. Basım), 86.

⁵⁸⁵ Abdülkahir el-Bağdadî, Mezhepler Arasındaki Farklar (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 18.

⁵⁸⁶ Neşşar, Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm, I/332.

nakletmiştir.⁵⁸⁷

Ca'd b. Dirhem'in görüşlerini üç ana başlık halinde değerlendirirsek: Halku'l-Kur;'an meselesine dair görüşü, Allah'ın zatı ile ilgili onun kadîm sıfatların inkârı, Allah'ın Hz. Musa ile konuşmadığı ve Hz. İbrahim'i dost edinmediği.⁵⁸⁸ Bu üç sorunun arkasında, ilk bakışta teolojik ve felsefi gibi görünen, dönemin önemli siyasi tutum ve kaygısı vardır. Aslında her üç tema da diğer din ve fikirlerle ilişkisinde saf ve eşsiz tevhid anlayışını, dönemin teslimiyete ve mutlak itaate dayalı, herkesi yönlendiren dönemin siyasi anlayışına karşı insanın sorumluluğunu vurgulama eğilimindedir.⁵⁸⁹

O din konusundaki farklı görüşler nedeniyle ve en önemlisi de saltanat merkezli Emevî yönetimiyle aynı fikirde olmadığı ve dinin ahkâmına uymadığını iddia edilerek onlara karşı siyasi mücadele başlattığı için öldürülmüştür.⁵⁹⁰ Çünkü onun iddiada bulunduğu cebr ve irca anlayışı, Emevi iktisat politikalarına ve siyasi gücüne karşı bir isyan anlamına gelmekteydi.⁵⁹¹

5.3.4. Vâsıl b. Ata (v. 131/748)

Vasıl b. Ata, Mu'tezile ekolünün kurucusu olarak bilinen ve Emevi iktidarına karşı devrim yapılması gerektiğini düşünen alimdir.⁵⁹² O bununla beraber imamamet teorisine de şiddetle karşı çıkarak buna karşın istişare metodunu savunmuştur. O vasiyet ve bedâ anlayışını benimseyen Şiayı eleştirmiş, neshin sadece hükümlerde olacağı anlayışını benimsemiş ve birçok farklı düşünceyi eleştirmiştir. Böylece kendi çağında kapsamlı ve ileri bir düşünce geliştirmiştir.⁵⁹³

Ezarika adlı Harici grubun çıkardığı ihtilaf, Müslüman toplumu rahatsız ettiği için o da buna çözüm aramış ve aynı dönem ortaya çıkan iki zıt kutbu kabul etmemiştir. Dolayısıyla ne mümin ne de kafir (el-menzile beyne'l-menziletayn) anlayışını benimsemiştir. O Cemel ve Sıffin Savaşlarındaki tarafların tümünün hatalı olduğu kanaatindedir.⁵⁹⁴ Hz. Osman'ın katilleri ve onu yardımsız bırakanlar hakkında da aynı

⁵⁸⁷ Bağcı, "Kader İnancının Siyâsetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü", 106-110.

⁵⁸⁸ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şeybânî İbn Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih (Beyrut: Dâru Sâdır, 1979), 5/429.

⁵⁸⁹ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 409; Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 138-150.

⁵⁹⁰ Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/6/542-543.

⁵⁹¹ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 405.

⁵⁹² Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 58.

⁵⁹³ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 414-415.

⁵⁹⁴ Bağdadî, Mezhepler Arasındaki Farklar, 87.

görüşü ileri sürmüştür. O bu durumu İslam'da liân hadisesii gerçekleştiren eşlerin durumu gibi benzeştirerek hangisinin kesin olduğu bilinmemekle beraber bir tarafın fasık olduğu kanaatindedir.⁵⁹⁵

Ma'bed, Gaylan, Vâsıl gibi ilk dönem düşünürlerinin İslam düşünce tarihindeki rolleri çok önemli olmakla birlikte, onlar Sünni geleneği dışlayan, ümmetin birliğini tehdit eden, dini ilkelerle çelişen, İslami olmayan fikri ve siyasi unsurlar içeren konular sunmaları ile karakterize edilirler.⁵⁹⁶ Tüm bunlardan ötürü Ehl-i Sünnet içerisinde anılmamış ancak onları etkilemiştir.

Bidat denilen inançların yayılmasından ve birliğin bozulmasından en çok bu düşünürler sorumlu tutulsa da, ileri sürdükleri görüş ve argümanlar, aşırılık ve ötekileştirme nedeniyle toplumda büyük bir kafa karışıklığı ortaya çıkarmıştır. Ancak ilim adamlarından kaynaklı birtakım çarpık inançları, iktidardakilerin zulmünden ve dayatmacılığından da daha ağır olmamıştır. Bu anlamda siyasi güçlerin, toplumun anarşik atmosferini ilgililerin sırtına atmayı ve toplumda oluşan tepkileri onlara yöneltmeyi başardığını belirtmekte fayda vardır. Ancak, Ehl-i Sünnet'in bid'at dedikleri bu görüşe göre, zalim ve kötü yöneticilere karşı insanlara ve mezheplere tepki göstermedikleri, adeta göz yumdukları görülmektedir.

5.4. İMAMET/HİLAFET KONUSUNDA FARKLI ANLAYIŞLAR

5.4.1. İmameti İmanın Şartlarından Sayan Şia ve Vehhabilik

Şia'ya göre imâmete inanmak imanın şartlarından birisidir.⁵⁹⁷ İman meselesine çok önem veren Şia mezhebi Kitabü'l-İman adıyla çok fazla eser yazmıştır. Ancak bunlardan günümüze ulaşan Zeynuddîn b. Alî b. Ahmed el-Amilî eş-Şehîd es-Sânî'nin(966/1559) eseri Kum şehrinde 1403/1982 yılında basılmıştır.⁵⁹⁸ Şii alimi Zincani'ye göre imamet, dinin temel unsurlarından biridir. Ona göre İman ancak İmamete inanmakla kamil bir hal alır. İmamiyye, peygamberlik gibi imamet de nass yoluyla olduğunu iddia eder. Bu sebeple onlara göre imamın yetkisi de, Peygamberin yetkisi gibidir; aralarında hiçbir fark

⁵⁹⁵ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 60; Bağdadî, Mezhepler Arasındaki Farklar, 87-88.

⁵⁹⁶ Nadim Macit, Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu (Erzurum: İhtar Yayınları, 1995), 53.

⁵⁹⁷ Şeyh Saduk, Risâletü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiyye (Şii İmâmiyenin İnanç Esasları), çev. E.Ruhi Fırlı, Ankara 1978, 104, 107,109-110.

⁵⁹⁸ Ebû Ubeyd Kâsım B. Sellâm, Kitabü'l-İman-İlk iman Tartışmaları, çev. Sönmez Kutlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 15.

yoktur.⁵⁹⁹ İmameti imanın şartları içerisinde değerlendiren Şia imamının da Allah tarafından seçildiği anlayışındadır.⁶⁰⁰ Yani Şia için imamet siyasî bir mesele olmaktan çıkarıp inaçsal bir mesele olarak düşünürler ve bu bir gerekliliktir.⁶⁰¹ Şiiler inanç sistemlerinin merkezine imameti oturtmuş ve bunu en önemli mesele olarak düşünmüşlerdir.⁶⁰²

Yine Şîi bir alim olan Kummî imamet konusunun Şia için önemini anlatmak için şunları nakleder: “*Nebî'nin (sas) makamı ise, kendinden sonra kendi gibi olan birine layıktır. Zira İmamet de, nübüvvetten sonra gelen en önemli işlerdendir. [Çünkü o, Allah'ın en yüce farzlarından birisidir. Bu yüzden, bu farzlar adil bir imâm olmadan gerçekleşmez ve kabul edilmez.*”⁶⁰³ Şehristânî ise Şia hakkında Hz Peygamber'in hilâfı ortadan kaldırarak beraberliği sağlamak için gönderildiği inancına sahip olduklarını söyler. Ve bundan dolayı onlara göre Hz Peygamber'in ümmetini ihmal ederek farklı görüşlere sahip kişilere terk etmesi caiz olmayıp, kendisinden sonrası için başvurulacak güvenilir kimseyi imam olarak yerine bırakması Hz Peygamber'e vaciptir görüşünü benimsemişlerdir.⁶⁰⁴ Şia bu görüşü ile ümmete güvenmediğini açıkça beyan etmektedir.⁶⁰⁵ Bu da Şia'nın imamet meselesini bir iman esası olarak benimsediğini göstermektedir. Şia'ya göre dini asılların bilinmesi inanç esaslarının bilinmesine bağlıdır. Onlar imamet teorilerini temellendirebilmek için bilginin mahiyeti hakkında yaptıkları taksimatta dahi imamlara ait olduğu kabul edilen özel bilgi olarak ele alırlar.⁶⁰⁶

Şiiliğin en karakteristik özelliği, imam ya da karizmatik lider görüşüdür. Bu ise her biri genelde önceki tarafından belirlenen bir dizi insanın, Haşim kabilesinin genel karizması üzerinde özel bir karizmaya sahip olduğu anlamına gelir. Bu düşünceye dair ilk izlenim (bir tarihçinin rivayeti kabul edilirse) 38/658 yılında bazı Hz. Ali takipçilerinin ona giderek dost olduğu kişilere dost, düşman olduğu kişilere de düşman olacaklarını söylemeleri ile ortaya çıktı. Bu rivayet, Hz. Ali'nin bu ve benzeri konulardaki hükmünü kabul etme arzusunu bildirir ve böylece en azından küçük de olsa onun karizmatik bir lider olduğu inancına işaret eder.⁶⁰⁷ Zaten İslam'da çıkan ilk Şii hareketleri Hz.

⁵⁹⁹ Kirmani, el-Mesabih fi İsbati'l-İmâme, (Thk.Mustafa Galip, Beyrut 1969),97-98.

⁶⁰⁰ Hasanî, Ta'rifu'ş-Şi'a, s.21.

⁶⁰¹ Tritton, İslâm Kelâmı, 23.

⁶⁰² Ebu'l-Feth Muḥammed b. 'Abdu'l-Kerîm eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl (b.y.: Muessesetu'l-Halebî, ts.), I, 324.

⁶⁰³ Kummî/Nevbahtî, Şii Fırkalar, 90.

⁶⁰⁴ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 147.

⁶⁰⁵ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 92.

⁶⁰⁶ Halife Keskin, “İmamiyye'de Bilginin Tarifi ve Kısımları”, Bilimname 2/2 (2003), 144.

⁶⁰⁷ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 72.

Peygamber'in vefatından sonra hilafete Hz. Ali'nin gelmesi gerektiğini düşünenler etrafında oluşmuş ve gelişmiştir.⁶⁰⁸

Şiilik Hz. Muhammed'in vefatını müteakiben halife olarak Hz. Ali'nin seçilmesini isteyenler etrafında şekillenmiş siyasi bir hareketten ibaretti. Bununla beraber kısa zamanda Şianın yapısı ve öğretilerinin özelliği hissedilir ölçüde değişmiş⁶⁰⁹ ve başlangıçta siyasi bir konu etrafında şekillenen mesele sonraları Şia'nın inanç esasları arasında yerini almıştır. Nitekim Kerbela Faciasından önce Şia dini bir fırka olmaktan ziyade Hz. Ali ve soyunun imamete layık olduğunu düşünenlerin etrafında şekillenmiş siyasi bir oluşumdur. Ancak Kerbela'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi duygu ve heyecanları istismar etmek açısından Şia'ya yardımcı olmuştur.⁶¹⁰

II./VII. Yy.'ın başlarından itibaren imamet konusunda bir grup Abbas b. Abdulmuttalip ve neslinin diğer bir grup da Hz. Ali'nin imameti hususunda dini delil bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bunun doğal bir neticesi olarak halifenin günahlardan korunmuş ve en güvenilir kişi olması gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır. İktidarda bulunan Emevî ve akabinde Abbâsî yönetiminin Ali soyuna karşı haksız tutumları onların itibarını düşürürken kurtarıcı gördüklerimuhalif liderlerinin “masum” oldukları inancını da pekiştirmiş oluyordu. Bundan dolayı “masumiyet” konusuyla ilk ilgilenenler Şii Kelamcılar olmuştur.⁶¹¹

Şia, imamet ve hilafet kavramlarına ayrı anlamlar yüklemiş ve Hz. Ali Hz. Peygamber'in vefatından sonra otuz yıl imamlık yapmış olduklarına inanır. Hilafet konusunda ise Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan sonra yönetimde bulunduğu dört yıl altı aylık süre olarak düşünürler. Onlar imamların tayin ve nass yolu ile belirlendiğine inandıkları için teokratik bir yönetim ve siyasi düşünce tarzı benimseyerek siyaset ve dini anlayışları mezcedilmiş bir anlayışa sahip olmuşlardır.

Öyle ki Şiiler, imamet inancını namaz zekat, oruç, ve hacc gibi farz ibadetler mesabesinde tutarlar. Hatta velayeti beşinci iman esası olarak Kelime-i şehadetin yerine koymak suretiyle iman esasları arasında zikrederler.⁶¹² Kuleynî el-Kâfî isimli eserinde bunu destekler mahiyette Ebû Câfer'in şöyle dediğini nakleder: *“İslâm beş şey üzerine kurulmuştur Bunlar: Namaz, zekât, oruç, hacc, ve velâyettir. Şiilere göre bunların en*

⁶⁰⁸ Umde, Edebu's-Şia, s.9.

⁶⁰⁹ Bernard Lewis, Haşîşiler, çev. Ali Aktan (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995), 17-18.

⁶¹⁰ Tritton, İslâm Kelâmı, 24.

⁶¹¹ İbnu'n- Nedim, El-Fihrist, 245-259.

⁶¹² Emrullah Fatiş, “Şia'nın İmametle Şekillenen İnanç Esasları”, Bilimname XXIII/2 (2012), 94.

önemlisi, Gadir Hum'da ilân edilen Ali'nin velâyetidir."⁶¹³

Şia'nın görüşlerine meşruiyet kazandırmak için Hz. Peygamber'e nisbet edilen birtakım haberler ürettiği⁶¹⁴ ve siyasi olan imamet meselesini dini bir şekle büründürerek imameti bir inanç esası haline getirdiği açıktır. Kur'an ve Hz Peygamber'in bu konudaki rivayetleri incelendiğinde bu konuda açık ve net bir hüküm bulunmadığı görülmektedir.

Muhammed b. Abdilvehhab tarafından (1115-1206/1703-1792) Arabistan'da ortaya çıkan dini grup olan Vehhabilik zamanla siyasi bir boyut kazanmıştır. İmamet konusunda kaynaklarında çok az bilgi bulunmakla birlikte Ehl-i Sünnetin imamet teorisini genel olarak benimsemişlerdir. Onlar dini birliği sağlarken İslam ümmetinin birleştirecek bir imamın varlığını zorunlu gördüklerinden İmam seçimini farz-ı kifaye olarak görürler. İdeal imamda bulunması gereken özellikleri, hür, erkek, şeriatı bilerek İslam ümmetinin toplumsal işlerini adaletli bir şekilde belirttikten sonra buna Kureyş'e mensup olan imamın bu göreve daha layık olacağını eklerler.⁶¹⁵

5.4.2. İmamet Konusunu Halka Bırakan Hariciler

Şia'nın imametın nass ve tayin yoluyla belirlenmesi görüşünün aksine Hariciler halifenin toplumun seçimine bırakılması gerektiğini savunmaktadırlar. Şehristânî devlet başkanının seçimini iki gruba ayırır. Birincisi imametın ittifak ve seçim yoluyla belirleneceği, ikincisi ise nass ve tayin ile belirleneceğidir. Aynı zamanda imametın fikir birliği ve seçimle belirlendiğini söyleyenlerin de Ehl-i sünnet olduğunu vurgular.⁶¹⁶ Hariciler ise hilafete liyakat bakımından en uygun kimselerin arasından seçilmesini isteyen cumhuriyetçiler konumunda idiler. Hatta çoğunluğun güvenini kaybettiği andan itibaren azledilebileceği kanaatinde idiler.⁶¹⁷ Şia karizmatik lidere dayalı (imamet) görüşüne dayalı siyasi bir modeli benimserken, hariciler bunun tam zıddı olarak toplumsal karizmaya dayalı bir siyasi modeli benimsemişti.⁶¹⁸

Hz. Osman'ın (35/656)isyancılar tarafından şehit edilmesi üzerine gelişen Cemel ve Siffin savaşlarında çok sayıda Müslüman hayatını kaybetmişti. Ve bunun üzerine

⁶¹³Muhammed b. Ya'kub el- Kuleynî, el-Usûl min el-Kâfi, (Lübnan/Beyrut. Menşurâtu'l-Beyt, 2007), 2/15-19. Kitapta, velayetin imanın şartı olduğunu ifade eden farklı varyantları geçmektedir.

⁶¹⁴ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 98.

⁶¹⁵ Sönmez Kutlu, "Vehhabilik", ed. Hasan Onat Sönmez Kutlu, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 495-496.

⁶¹⁶ Şehristânî, El-Milel ve'n-Nihâl, 38.

⁶¹⁷ Gerlof Van Vloten, Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akideleri, çev. Mehmed Said Hatiboğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 45.

⁶¹⁸ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 44.

Haricilerin çözüm için hakem tayin etmeyi ve verilen karara uymayı kabul eden başta Hz. Ali, Muaviye ve taraftarları olmak üzere herkesi tekfir ederek bu müslümanların öldürülmesini kendilerine hak görerek bunların durumlarının ahirette ne olacağı konusunu gündeme taşımıştır.⁶¹⁹

İman-amel ilişkisi, büyük günah-iman ilişkisi konusunda ilk görüşleri Hariciler ortaya atmışlardır. İlk Harici gruplar her büyük günahın olduğu, büyük günah işleyenin imanlı olarak değerlendirilemeyeceğini ve sonsuza dek cehennemde kalacağı fikrini benimseyerek imana yeni bir eklenti yaptılar. Haricilerin iman konusundaki bazı görüşlerini öğrenebileceğimiz ilk kaynaklar Salim b. Zekvan'ın *Sîre'si*, Rebî b. Habib'in *el-Camiu's-Sahih'i* ve Kalhatî'nin *el-Keşf ve'l-Beyan'ı* olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶²⁰ Hariciler ameli imanın geçerliliği için bir parça saydıkları için tüm siyasi- sosyal olayları da din/iman kapsamında değerlendirmişlerdir. Bu da onların tepkisel ve muhalif davranışlar içerisinde olmalarına sebebiyet vermiştir.⁶²¹

Harici bakış açısının toplum içerisinde çıkıp yayılmasını teşkil eden husus Müslüman olarak bilinenler içerisinde İslam toplumunun saflığını bozan korkunç sayıda şüpheli ve kabul edilemez kişilerin bulunduğu düşüncesidir.⁶²² Haricilere göre temel zıtlık İslam toprakları içerisinde yaşayan Müslümanlar ve gayr-i müslimler arasında değil bizzat Müslümanların kendi arasındaydı; toplum içerisinde Müslüman olarak görünen kafirler bulunmaktaydı ve bunlar gayrimüslimlerden daha tehlikeliydi.⁶²³

Hariciler siyasi bir konu olan hilafet meselesindeki görüşlerini diğer gruplar gibi ayet ve hadislerle beraber sunarak bu konuyu Hz. Peygamber'den nakledilen bir inanç meselesi haline getirdiler. Örnek olarak “*Başınıza geçen kim olursa olsun itaat edin*”⁶²⁴ hadisi Harici grubun siyasi kanaatlerinin hadisleşmesi olarak görülebilir. Haricilerin siyasi yönetim konusundaki fikirlerinin İslam ümmetinin çoğunluğu tarafından reddedilmesinin ana sebebi olarak zamanın siyasi kültür ortamının böyle bir anlayışa uygun zemininin bulunmayışı gösterilebilir.⁶²⁵

⁶¹⁹ Kâsım b. Sellâm, Kitabü'l-İman-İlk iman Tartışmaları, 13.

⁶²⁰ Kâsım b. Sellâm, Kitabü'l-İman-İlk iman Tartışmaları, 13.

⁶²¹ Furat Akdemir, “Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/61 (2018), 1096.

⁶²² Toshihiko Izutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 15-16.

⁶²³ Murat Sülün, Kur'an-ı Kerim açısından İman-Amel İlişkisi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 220.

⁶²⁴ Ebû Davud, Sünen, 5113/5114; İbn Mace, Sünen, II/955.

⁶²⁵ Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, 102.

5.4.3. İmamet Konusuna Terkipçi Yaklaşan Ehl-i Sünnet Anlayışı

Ehl-i Sünnet kelâmında iman ile ilgili tartışmalar, Ehl-i Sünnet kelâmının oluşumundan sonra kelim eserlerinin genellikle sem'iyât bölümünün el-esmâ ve'l- ahkâm adı işlenmiştir. El-Esma kısmında mü'min, müslim, muttaki ve salih gibi müspet; kafir, münafık ve fasık gibi menfi kavramlar ve bunların içerikleri tartışılmaktadır. El-Ahkâm kısmında ise, bunların her birinin ahirette göreceği ceza ve mükafat konusu, mukallidin ve çocukların imanı meselesi ve airetteki durumları ile muvâfât problemleri ele alınmıştır.⁶²⁶

İbn Hazm el-Fasl adlı eserinde Haricilerin hepsinin, Mutezilenin büyük bir kısmının ve Mürcie'nin de bir kısmının Arap ya da bir kölenin oğlu da olsa Kur'an ve sünnet ile hüküm veren herkesin imametini caiz gördüklerini aktarır. Hatta Basra mutezilesi ekolünden Dırâr b. Amr (ö.200/815?)'dan azletmesi daha kolay olacağı için Habeşli ve Kureyşe mensup iki kişiden biri tercih edilecekse habeşlinin tercih edilmesi gerektiğini nakleder.⁶²⁷ Devamında "İmamlar Kureyştendir." Hadisini delil göstererek Sakife günü Ensar'ın da ev sahibi, daha güçlü, sayıca üstün ve hazırlıklı bir konumda olmalarına rağmen itaat etmesini kaydeder. Ve İmametın Kureyş'ten olması gerektiği konusunda icma/görüş birliği olduğunu savunur.⁶²⁸

Eş'ari kelamcı Bakıllani imamet konusunu ele alırken ilk olarak "nassın iptali ve seçimin sahihliği" konusunu ele alır. O şianın bu konudaki anlayışına reddiye mahiyetinde nass nazariyesi hakkında çeşitli tahlillerde bulunur Çünkü nass ortadan kalkarsa imametın seçimle olduğu ortaya çıkacaktır.⁶²⁹ Sunduğu istidlal cümleleriyle şianın imametın nass ile olduğu iddiasını çürütür.⁶³⁰ O bunu yaptıktan sonra imamet şartlarını ve imamın taşınması gereken şartları Kureyşî olmak, ilim sahibi olmak, basiretli ve tecrübeli olmak, cesur ve girişken olmak, imamet şartlarını taşıyanlar arasında en üstünü olmak olarak sınıflandırarak hadislerden de deliller getirmek suretiyle açıklar.⁶³¹

Suyuti'nin Tarihu'l-Hulefa adlı eserinde "Ebu Bekir'in Halifeliğine İşaret eden Ayetler

⁶²⁶ Kâsım B. Sellâm, Kitabü'l-İman-İlk iman Tartışmaları, 15.

⁶²⁷ İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd B. Hazm El-Endelusî el Kurtubî, El-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017), 3/3/158.

⁶²⁸ İbn Hazm, El-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi, 3/3/159-160.

⁶²⁹ Ebi Bekr Muhammed b. Tayyib b. Bakıllâni, Kitabü't-Temhîd Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, ts), 442.

⁶³⁰ Bakıllâni, Kitabü't-Temhîd Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil, 450.

⁶³¹ Bakıllâni, Kitabü't-Temhîd Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil, 471-477.

ve Hadisler” şeklinde müstakil bir bölüm bulunmaktadır.⁶³² Yine aynı şekilde Eş’arî Nûr 24/55, Hacc 22/41, Fetih 48/18 ayetlerini zikrettikten sonra “Allah’ın övüp methettiği bu kişiler, Hz. Ebubekir’in imametine icma/görüş birliği olduğunu ve Onun Allah’ın elçisinin halifesi olarak adlandırıldığını nakleler.⁶³³ Eş’ari Kuran’ın aynı zamanda Sıddık ve Farûk olan Hz. Ebubekir’in imametine işaret ettiğini belirtir.⁶³⁴

Ebu Hanife’nin imametle ilgili görüşleri: Fazilet sırasıyla olmak kaydıyla dört raşit halifedir. Hz. Peygamber kendisinden sonra Hz. Ebu Bekir ve Ömer’e uyulmasını emretmiştir. Vefat etmeden Hz. Ebubekirden namaz kıldırmasını istemesi Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ebu Bekir’i halife seçmiş olduğunun delilidir. Onun tayiniyle Hz. Ömer, ve onun da kurduğu şura sonucunda Hz. Osman halife seçilmiştir. Bunlardan sonra Aşere-i mübeşşere gelir. Hz. Osman ve Hz. Ali’nin ikisini de dost bilmek, onların işlerini Allah’a havale etmek gerekmektedir. Hz. Ali katıldığı savaşlarda haklı idi. Ona karşı savaşanlar hatalı idiler. Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe görüş bildirmeyip susmak gerekmektedir.⁶³⁵

Maturidî’nin Kitâbu’t-Tevhîd eseri de “*Fıkhü’l-Ekber*”in bir şerhi mahiyetinde olduğu, ya da Fıkh-ı Ekber’de ele alınan konuların felsefî ve kelâmî geniş açıklaması niteliğinde olduğu görülmektedir. Nitekim konuların ele alınış metodu ve sıralanışı da büyük çapta birbirine benzemektedir. Örneğin, Maturidî de aradan geçen bir buçuk-iki asra rağmen, eserinde “*imâmet*” ve “*hilâfet*” konusunu müstakil bir konu olarak ele almamış, siyâsî değerlendirmelerini ve görüşlerini kitabının çeşitli yerlerinde ele almıştır.⁶³⁶

Tüm bunlar değerlendirildiği zaman Ehl-i Sünnet ve Şia’nın görüşünün birbirine benzerliği dikkat çekmektedir.⁶³⁷ İkisi de hilafet konusunda orta bir görüş belirtmiş ancak Şia Bunun Hz. Ali olması gerektiği, Ehli Sünnet ise Hz. Ebubekir olması gerektiğini savunmuşlardır. Eş’ari Şia’nın vasiyet görüşüne benzer bir mantıkla “*Hz. Ömer’in hilafeti kanıtlanınca Hz. Ebubekir’in de hilafeti kanıtlanmış olur. Çünkü Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ile sözleşme yaptı*”⁶³⁸ şeklinde görüşünü belirtmiştir. Bu da Hz. Ali’nin imametinin tayin ve nass yoluyla gerçekleşeceği düşüncesine sahip olduğu için eleştirilen Şia’nın, benzer

⁶³² Celaluddîn Abdurrahman ibn Ebi Bekr Suyûtî, Tarihu’l- Hulefâ (Beyrut, 1394), 56.

⁶³³ Ebu’l-Hasen el-Eş’ari, el-İbâne an Usuli’d-Diyâne (Beyrut: Dar İbn Zeydun, ts.), 71.

⁶³⁴ Ebu’l-Hasen el-Eş’ari, el-İbâne an Usuli’d-Diyâne, 72.

⁶³⁵ Beyazîzâde Ahmet Efendi, İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin İtikadî Görüşleri, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 155-157.

⁶³⁶ Maturidî, Kitâbu’t-Tevhîd, 5-10.

⁶³⁷ İbn Hazm, El-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi, 3/158.

⁶³⁸ Ebu’l-Hasen el-Eş’ari, Kitabu’l-Lum’a fi’r-Reddi ala Ehli’z-Ziyağ ve’l-Bidea (Londra: Matbaatü Masiner, 1955), 135-136.

şekilde Hz Ebu Bekir'in ayetlerle ve icma ile halife tayin edildiği görüşünü benimsemekte olduğunu göstermektedir. Ehl-i Sünnet anlayışına göre de bir seçimden bahsedilse de bu durum halifelerin efdaliyyet mevzusu ve bunu destekleyen birçok hadis ile yine bir zorunluluk gibi aksettirilmiştir.

Ehli Sünnet siyasal anlayışı aynı zamanda, toplumsal bir pratiğin dile getirilişi olduğundan bahisle, dönemin güç unsuruna da tanıklık etmiştir. Ehl-i Sünnetin siyasi görüşleri dönemin siyasi şartlarından beslenmiştir. Zira Ehl-i Sünnet'in siyasi düşüncesinin ilk sorunları, asla yöneticinin kutsiyetiyle ilgili olmamıştır. Aksine imamın seçilme biçimi, imamda aranan şartlar, imamın Kureyş'e mensup olması gibi daha somut şartlar ve sorunlar tartışılmıştır. Zamanla çevre kültürlerin siyasal/dinsel düşünce biçimlerinin de etkisiyle siyasal iktidarın, kutsiyet kazanması söz konusu olmuştur.⁶³⁹

5.5. İSLAM'DA SİYASİ OLAYLARIN YOL AÇTIĞI İMAN ANLAYIŞLARI

İslam tarihinde iman sorununun tarihi önemi hakkında Hanbeli ilahiyatçı İbn Teymiye şunları söylemektedir: *“Bu iki kelimenin ne demek olduğu Müslümanlar arasındaki ilk iç huzursuzluğun çıkmasının nedeni olmuştur. Bu sorun yüzünden İslam cemaati hizip ve fırkalara bölündü. Bunlar kitap ve Sünnet konusunda, birbirlerinden ayrıldılar ve birbirlerine kâfir demeye başladılar.”*⁶⁴⁰

Müslümanlar arasında özellikle Hz Peygamber'in vefatı sonrası yaşanan Cemel, Sıffin ve Kerbela olaylarının ardından iman, küfür, mü'min, fasık, kafir, ehl-i kible, büyük günah iman- amel ilişkisi ve kader gibi sorunlar Emeviler döneminde büyük yankı uyandıran tartışmaların başında gelmiştir.⁶⁴¹ Ayrıca Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali-Muaviye mücadelesi, Emevî-Haşimî çekişmeleri, Emevilerin arap olmayan mevali denen kesime uyguladığı ekonomik politika ve Arap üstünlüğüne dayalı tutumları gibi sosyo-politik olaylar hem Müslümanları hem de düşünürlerini taraf tutarak siyasibirtakım tavırlar geliştirmesine sevk etmiştir.⁶⁴² Özellikle siyasi meselelerin şekillendirmiş olduğu bahsettiğimiz konulardaki fikir ayrılıkları mezheplerin inanç esaslarını belirlemede önemli rol oynamıştır.

⁶³⁹ Evkuran, Sünnî Paradigmayı Anlamak, 140.

⁶⁴⁰ Takıyyuddîn İbn Teymiyye, Kitâbu'l-İmân, 142.

⁶⁴¹ Kâsım B. Sellâm, Kitâbü'l-İman-İlk iman Tartışmaları, 9.

⁶⁴² Onat, Sönmez Kutlu, Mazlum Uyar, Osman Aydın, Mehmet Zeki İşcan, Sıddık Korkmaz, Metin Bozan, Muzaffer Tan, Yusuf Gökalp, Mehmet Kalaycı, Ahmet Bağlıoğlu, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, 125.

Siyasi yapıları bir mezhep doğrultusunda gelişen devletler bir güç unsuru olarak -iktidarı kaybetme kaygısıyla olacaktır ki- öncelikle İslam'ı, Kur'an'ı ve hadisleri toplumu yönetmek için bağlamından kopararak, ya da uydurarak birere araç olarak kullanabilmişlerdir.⁶⁴³

İslam erken dönemlerinde yaşanan siyasi hadiseler din ve ilim alanını da etkileyerek siyasi kaygıyla yüklü rekabet unsurlarına dönüşmüştür. Günümüzde Müslüman zihniyeti tarihsel süreçte oluşan ve gelişen yapısal sorunlarla yüklenmiştir.⁶⁴⁴ Biz de sorunları teşhis ederek İslam'da iman hususuna hangi konularda etkide bulunduğunu gözlemleyeceğiz.

5.5.1. İman-Amel İlişkisi

Yukarıda ele aldığımız yaklaşım türleri, mezheplerin dönemin ve toplumun içinde buldukları şartların da etkisiyle siyaset ve inanç konularına farklı şekilde etkide bulunmasına sebep olmuştur. Siyasi olayların sebep olduğu tartışma ve kaos ortamı “iman” konusuna odaklanmalarına sebep olmuştur. Birbirlerinin yaptıklarını kabul etmeyenler, karşılıklı sözlü ve silahlı eylemlere girişenler, birbirlerinin işlediklerini geçersiz kılanlar bu sayede birbirlerinin “amel”lerini sorgulamış ve daha sonra birbirlerinin “iman”larını sorgulamaya kadar gitmiştir. Bu sorgulamalar ilk dönem Hilafet/imamet tartışmalarını doğurmuşken, sonrasında iman sorgulama noktasına gelince iman-küfür sorunu ve iman-amel münasebeti tartışmalarını doğurmuştur.⁶⁴⁵

İman-amel ilişkisi, büyük günah-iman ilişkisi üzerine ilk görüşleri Hariciler ortaya atmışlardır. İlk harici gruplar büyük günah işleyenin imanını kaybettiği ve ebedi cehennemde kalacağı görüşünü benimseyerek imanı, “farz kılınan bütün iyilikleri, kalple dille ve diğer organlarla yerine getirmek”⁶⁴⁶ şeklinde tanımlayarak ameli de imandan bir parça kabul etmişlerdir. Haricilerin iman konusundaki bazı fikirlerini öğrenebildiğimiz ilk kaynaklar arasında Salim b. Zekvan'ın (Hicri 1. asrın sonları?) Sîre adlı eseri, Rebi' b. Habîb'in (170/786) el-Camiu's-Sahih'i ve Kalhatî'nin (IV/X. yüzyıl?) el-Keşf ve'l-Beyan'ı bulunmaktadır. Yine onların iman görüşleri hakkında farklı mezhep mensuplarının yazmış olduğu makalat ve Kitabül-iman türü eserler oldukça önemli

⁶⁴³ Akbulut, Müslüman Geleneğinde Siyasî Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya”, İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu, 46.

⁶⁴⁴ Akbulut, Müslüman Geleneğinde Siyasî Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya”, İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu, 45-46.

⁶⁴⁵ Geçit, Sahabe Döneminde Siyaset, 158.

⁶⁴⁶ Kâsım B. Sellâm, Kitabü'l-İman-İlk iman Tartışmaları, 13.

bilgilere ulaşmamızı sağlarlar.⁶⁴⁷ Hariciler ameli imanın bir parçası olarak benimsedikleri için büyük günah işleyeni de kafir konumunda düşünürler.⁶⁴⁸

Mürcie'nin konuyla ilgili görüşleri ise Kitâbü'l-Îmân adlı eserlerde ele alınmıştır. Bu eserlerden sadece, Hasan b. Muhammed'in (100/718) Kitâbu'l-İrcâ'sı günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak onda da, bu nazariyenin siyasi yönleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Mürcie'nin bu konudaki görüşlerini bize ulaştıran diğer eserlerin başında Sâbit Kutna'nın (110/728) İrcâ Kasidesi adlı eseri Ebû Hanife'ye (150/767) nispet edilen eserler, Ebû Abdillâh b. Ebî Hafs el-Kebîr Muhammed b. Ahmed'in (270/883) Kitâbü'l-Îmân'ı Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî'nin (318/930) Kitâbu'r-Redd alâ'l-Bida' ve'l-Ehva's Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (333/944) Kitâbu't-Tevhid'i ve Ebû'l-Kasım el-Hâkim es-Semerkandî'nin (342/953) iki sayfalık “*Risâle fi'l-Îmân Cuz'un mine'l-Amel em lâ ve Murekkeb em la*” adlı eseri gelmektedir. Mürciî iman nazariyesi, daha sonra Hanefî-Maturidi çizgide yazılan eserlerde yer almaya ve savunulmaya devam etmiştir. Ancak diğer mezhep mensuplarınca yazılan Kitâbü'l-Îmân adlı eserler de, bu mezhebin görüşlerini bize ulaştıran çok önemli kaynaklardır. Onlara göre, iman, dil ile ikrar veya kalp ile tasdik ya da hem dil ile ikrar hem de kalple tasdiktir. Büyük günah işleyen, bu dünyada imanı bakımından gerçek mümindir, ancak işlediği büyük günahı sebebiyle fasık mümindir. Büyük günah sahibinin durumu Allah'a kalmıştır. Allah, dilerse affeder, dilerse cezalandırır; fakat ebedi olarak cehennemde kalmaz. İmanla islam aynı anlamdadır. Ameller ne imana ne de islama dahildir. Müminler, imanları ba birbirine eşittir. İmanda artma ve eksilme olmaz, Her mü'min inancını, “*ben gerçekten müminim*” şeklinde açıkça ifade etmelidir. İmanda şek ve şüphe olmaz.⁶⁴⁹

Mu'tezile mensuplarına gelince, diğerleri gibi “Kitâbu'l îmân” adıyla bazı eserler yazmışlardır. Ancak sadece Mu'tezili Ebû Abdillâh Huseyn b. Alî el-Basrî'nin (399/1008) bu adını taşıyan iki eserinin ismi verilmektedir. Maalesef, onun eserlerinin hiçbirisi, günümüze ulaşmamıştır. Bize ulaşan ve konuyla doğrudan ilgili olmayan Mu'tezili kaynaklar ise, imanla ilgili problemleri “*el-menzile beyne'l-menzileteyn, el-va'd ve'l-va'id*” esasları altında ele almaktadırlar. Mu'tezile mezhebine göre göre, büyük günah işleyen ne mümindir, ne de kâfirdir; bu ikisi arasında bir yerdedir. Büyük günah sahibi, tövbe etmeden ölürse ebedî cehennemde kalacaktır. Farzlar ve nafilelerden oluşan bütün

⁶⁴⁷ Kâsım B. Sellâm, Kitâbü'l-Îman-İlk iman Tartışmaları, 13.

⁶⁴⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, el-Makasid, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 722.

⁶⁴⁹ Kâsım B. Sellâm, Kitâbü'l-Îman-İlk iman Tartışmaları, 14.

ibadetler imanın birer parçası olarak sayılmaktadır.⁶⁵⁰ Onlar büyük günah işleyen için kanının, malının korunması gibi bazı mümin hükümleri gibi geçerli kabul ederler. Bunun yanında bu kimse için yerilme ile imâmet, kadılık ve şahitlik ehliyetinin kalkması gibi kâfirler için geçerli bazı hükümler de söz konusudur. Bunun için onlar büyük günah sahibini iki menzile ve iki isim arasında ele alırlar.⁶⁵¹

Şia mezhebinin de, bu konuya oldukça fazla önem verdiğini görmekteyiz. Onlar da, Kitâbu'l-îmân adını taşıyan pek çok eser yazmışlardır. Ancak bunlardan oldukça sonraları yazılmış olan Zeynuddîn b. Alî b. Ahmed el-Âmilî eş-Şehîd es-Sânî'nin (966/1559) eseri bize ulaşmış ve Kum şehrinde 1403/1982'de basılmıştır. Zeydilerin yazdıkları ise, tespit edebildiğimiz kadarıyla günümüze ulaşmamıştır.⁶⁵² Onlar da imamlara inanmayı ve inanç esaslarının bir parçası olarak düşünürler ve imamları şinkar edenleri kafir olarak kabul ederler.⁶⁵³

İman sorunu ile ilgili tartışmalar, Ehl-i Sünnet kelamının oluşmasından sonra, kelami kaynaklarda genellikle, Sem'iyât bölümünde, el-esma' ve'l-ahkâm adıyla ele alınmıştır. el-Esmâ' kısmında, mükelleflerin mümin, müslim, muttaki ve salih gibi müspet; kâfir, münafık ve fasık gibi olumsuz nitelemeler ve bunların içeriği tartışılmaktadır. el-Ahkâm kısmında ise, bunların her birinin ahirette göreceği ceza ve mükafat konusu ele alınmaktadır. Bu bölümlerde, mukallidin ve çocuğun imanı ile ahiretteki durumlarına ve muvâfât problemlerine de yer verilmiştir.⁶⁵⁴

Görüldüğü gibi iman öznesini özellikle vurgulayan grup tarihsel açıdan Haricilerdir. Onlar “*mü'min kimdir?*” sorusuna olumsuz açıdan yaklaşarak “*kafir kimdir?*” sorusuyla başlayarak Müslüman toplumundan kafirleri çıkararak mü'min kimliğini eleme yoluyla bulmaya çalışmışlardır. Onlar bunu yaparak ideal ümmeti bulmaya çalışmışlardır.⁶⁵⁵ İman edilecek nesnelere neler olduğu sorusuna Harici ve Mürcilerin pek dikkat etmedikleri görülmektedir. Bununla birlikte iman nasıl bir yapıya sahip olduğu ve gerçek doğasının ne olduğu sorusuyla en fazla ilgilenerek bu tanımları geliştirenler Mürciler olmuştur.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ Kâsım B. Sellâm, Kitâbü'l-îman-İlk iman Tartışmaları, 14-15.

⁶⁵¹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, el-Makasid, 722.

⁶⁵² Kâsım B. Sellâm, Kitâbü'l-îman-İlk iman Tartışmaları, 15.

⁶⁵³ Sıgatu'l-İslam Muhammed b. Yaku el-Kuleyni, Usul-u Kâfi, çev. Abdullah Turan S. Seccat Karakuş (İstanbul: Al-i Taha Yayıncılık, ts.), 445.

⁶⁵⁴ Kâsım B. Sellâm, Kitâbü'l-îman-İlk iman Tartışmaları, 15.

⁶⁵⁵ Izutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, 137-138.

⁶⁵⁶ Izutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, 138.

Haricilerin iman kavramı konusunda bütün tartışmalarının merkezinde aslında siyasi alana ait hilafet sorunu vardı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ilk sorunun halifenin kim olacağı sorusu bir krize yol açmış ve sonrasında Hz. Osman'ın da şehit edilmesiyle de kriz daha da büyümüştü.⁶⁵⁷ Onlar tamamıyla siyasi bir grup olarak ortaya çıkarak siyasî bir grup olma özellikleri, Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar devam ettirmişlerdir. Bu dönemden itibaren onlar, görüşlerini, dinî hususlarla karıştırarak imânın sadece Allah'a ve Muhammed (s.â.)'in peygamberliğine inanmaktan ibâret olmayıp, adâlet, doğruluk, oruç ve namaz gibi dinin emirlerini ifâ etmenin de imandan bir cüz olduğunu kabul etmişlerdir. Allah'dan başka ilâh olmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun Resûl'ü olduğuna iman etse de dinin farz kıldığı şeyleri yapmayıp büyük günah işleyen kişinin kâfir olduğuna inanmışlardır. Hâricîlerin dini konulardaki fikirleri, siyasî fikirleri kadar şiddetliydi. Onların siyasî taassublarının, dinî düşüncelerindeki bakış açıları üzerinde büyük etkisi olmuştur.⁶⁵⁸ Örneğin Hariciler "*Hz. Ali ve Muaviye arasında geçen hakemlik mevzusunda Allah'ın dininde hakemlik hakkının kimseye ait olmadığını ve bunun yalnızca Allah'a ait olduğunu*"⁶⁵⁹ düşünüyorlardı. Onlar bu düşüncelerini şu ayete dayandırmaktaydılar: "...Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, fasıkların ta kendileridir."⁶⁶⁰ Onların bu düşünce sistemlerine göre iki hakem de kafir olmakla birlikte, Hz. Ali de hakemleri kabul ederek kafir olmuştu.⁶⁶¹ Müslüman toplum bu meseleler etrafında bölünmüş ve inanç meselelerini de bunlara göre şekillendirerek aslında siyasi olan problemleri inanç alanına dahil etmişlerdir. Soyut bir kavram olan iman kavramını somuta indirgeyerek, ayetleri de bu yönde yorumlayarak kafir kavramına yoğunluk vererek büyük ayrışma ve çatışmalara sebep olmuşlardır.

Haricilerin sert tutumlarına ve tekfir etmelerine karşı Mürciler ilgisizlik tavrını benimseyerek bir kimsenin imanıyla ilgili durumu hükmü askıya almak suretiyle ircâ fikrini benimsemişlerdir. Onların ircâ fikrini benimsemesi de dini olmaktan ziyade Hariciler gibi siyasi bir mahiyet taşımaktaydı.⁶⁶² Hariciliğin ortaya çıktığı ortam ve şartlar değerlendirildiği zaman hızlı kültürel değişim, bedevi hayattan yerleşik hayata geçişin doğurduğu sorunlar, Kureyşin merkezi otoritesine tepkinin, Hz. Osman döneminde

⁶⁵⁷ Izutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, 33-34.

⁶⁵⁸ Hasan, İslâm Tarihi, 70.

⁶⁵⁹ el-Malatî, et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehlu'l-Hevâ ve'l-Bid'a, ed. İzzah el-Attar el-Hüseyni (Kahire, 1949), 51.

⁶⁶⁰ el-Maide, 5/47.

⁶⁶¹ Eş'âri, Makâlâtü'l- İslamiyyîn, 628-629.

⁶⁶² Izutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, 125.

oluşan otorite boşluğunun, adil-otoriter idare arayışının etkileri de olmuştur.⁶⁶³

Şianın iman tanımına bakacak olursak “*Allah’ı, Resulü’nü, imamı ve onların getirdiği her şeyi ikrar olduğunu*”⁶⁶⁴ iddia ederler. Şîa, Cehm ve Sâlihî’ye göre ise marifetin (yani bilmenin) ismidir.⁶⁶⁵ Onlar iman tanımının içerisine Hz. Ali ve imamlara inanmayı⁶⁶⁶ da dahil ederek iman tanımına yine bir siyasi bakış açısı getirmişlerdir. Şîa’nın imamet görüşü, siyasetin dinle iç içe olduğunun bir göstergesidir. İmamet meselesi Şîa’nın omurgasını oluşturduğunu düşünecek olursak Şîi bölgelerde olup bitenlerin siyasi ideolojilerinin mezhebe nasıl indirgenmiş olduğunu görebiliriz.⁶⁶⁷

İslam’da amel sorunun birçok tartışmaya sebep olmasının Cehm b. Safvan ve takipilerinin faaliyetleri ile ortaya çıktığını savunan İzutsu Cehmiyye ve takipçilerinin olmasa belki de skolastik teoloji içerisinde bu denli belirli ve önemli bir nokta teşkil etmeyeceğini belirtmektedir. Bununla beraber amel sorununa dikkat çeken tek grubun onlar olmadığını hakikatte sorunu hazırlayanların Hariciler olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁸ Çünkü neticede Haricilerin “büyük günahkar” teorisi bir amel teorisiydi ve onların tekfir etikleri de insanların eylemlerine dayanmaktaydı.

Mutezililerin iman kavrayışının da Harici ve Cehmî’lerin bir devamı niteliğinde olması onların imanı “*İman, farz olsun nâfile olsun bütün taatlerdir.*”⁶⁶⁹ şeklinde tanımlamaları açıkça göstermektedir. Başlangıçta siyasi olarak başlayan tartışmaların itikadî bir hüviyet alanına taşınması sonucu, Mutezile mezhebi de “*el-menziletü beyne’l-menziletayn*” prensibini benimseyerek beş temel esastan birini oluşturmuştur. Ayrıca “*el-va’d ve’l-va’id*” prensibi de bu savaflara katılanların durumu ile ilgili tartışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır.⁶⁷⁰ Mutezilenin ortaya çıkış sebebi olarak sadece bunu değerlendirmek yanlış olur, onun ortaya çıkmasında Müslümanlar arası ayrılıklara çözüm bulma arayışları, İslam’ı savunma psikolojisi ve tercüme faaliyetleriyle birlikte felsefi birikimin etkisi⁶⁷¹ de başlıca etkenler arasındadır.

⁶⁶³ Onat. Sönmez Kutlu, Mazlum Uyar, Osman Aydın, Mehmet Zeki İşcan, Sıddık Korkmaz, Metin Bozan, Muzaffer Tan, Yusuf Gökalp, Mehmet Kalaycı, Ahmet Bağlıoğlu, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, 67.

⁶⁶⁴ Eş’âri, Makâlâtü’l-İslamiyyîn, 104.

⁶⁶⁵ Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer et-Teftâzânî, el-Makasîd, 738.

⁶⁶⁶ Sıgatu’l-İslam Muhammed b. Yakub el-Kuleyni, Usul-u Kâfi, 431.

⁶⁶⁷ Hasan Onat, "Şiilik", İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ankara:Grafiker Yayınları,2019) 154.

⁶⁶⁸ İzutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, 216.

⁶⁶⁹ Eş’âri, Makâlâtü’l-İslamiyyîn, 388.

⁶⁷⁰ Onat, "Şiilik", 125.

⁶⁷¹ Onat, "Şiilik", 124.

5.5.2. Kader Anlayışı

Kader inancı, tarih boyunca insanın var olmasından beri tartışılan ve büyük bir oranda da geniş halk kitleleri ve aydınlar tarafından kabul görmüş bir inanç olmakla beraber siyasetçiler tarafından daima istismar edilegelmiştir. Bu tarih boyunca gelmiş geçmiş müslüman devletler için de böyle olmuştur. Geniş halk kesimi, ilim adamları ve siyasetçiler, bu anlayışı benimsedikleri ve daha doğrusu içeriğini farklı şekilde doldurdıkları için, sosyal, idari, siyasi ve ekonomik konulardaki başarısızlıklarını kader inancına havale etmişler, sorumluluklarından kurtulmanın yolunu yine bu yanlış kader anlayışının arkasına sığınarak bulmaya çalışmışlardır.⁶⁷² Aslına bakılırsa onlar kader konusunda hür iradeden ve ahlaki sorumluluktan yana tavır almak yerine cebirci bir kader anlayışı benimsemişlerdi. Cahiliyye Araplarının cebirci kader anlayışlarını Kur'an-ı Kerim şöyle nakleder: "...Eğer Allah dileseydi ne biz ne de atalarımız şirk koşmazdık..."⁶⁷³ Onlar İslam'a karşı çıkarken savunmalarını dahi "kader" üzerinden yapmışlardı.⁶⁷⁴ Yani kader anlayışı birnevi sorumluluktan kaçmanın bir kılıfı mahiyetindedir.

İslam öncesi döneme bakıldığında Arap bedevilerinin kaderciliği, tek tek fiillerin değil de aslında (kaderin) insanın belirlenmiş fiillerinin sonucu olduğu anlamında sınırlanmıştı. Bu sebeple insan sadece bir kavganın parçası olmaya ya da kendini ondan uzak tutmaya karar verebilirdi. Putperest inancının bazı kalıntıları devam etmekte ve Hz. Muhammed'in düşmanları da Mekkelileri ona karşı kıskırtırken buna müracaat etmeye çalışsalar da, bunun insanların hayatları üzerindeki etkisi belki de çok az oldu. Mekke'nin bazı saygın insanları bir tür tektanrıcılığa doğru ilerliyordu. Ancak bedevi kitleleri için en önemli dini etken, "kabile hümanizmi" diye isimlendirilen insan kemalinin mutlak değerine inanmaktı. Ancak bu inançta kemal, ferdi değil kabilevi soyda bulunan bir mülkiyeti.⁶⁷⁵ İşte İslam inancı öncesinde devam etmekte olan kader inancı ve kabilecilik anlayışı islam sonrasında da varlığını tekrar devam ettirmiştir.

Kader konusunda yaşanan tartışmaları Hz. Ali döneminde had safhaya ulaştığını söyleyen Muhammed Ebu Zehra İbn-i Ebi'l-Hadid'in "*Şerh-i Nehcu'l-Belağa*" adlı eserinden de örnekler verir.⁶⁷⁶ Hz Ali'nin kader ile ilgili sorulara nassların zahiriyle cevap vermeyi

⁶⁷² Bağcı, "Kader İnancının Siyâsetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü", 105.

⁶⁷³ el-En'am 6/148.

⁶⁷⁴ Mustafa İslamoğlu, Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi Şerhi (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 35.

⁶⁷⁵ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 142.

⁶⁷⁶ Ebû Zehra, İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi, 122.

seçerek meseleye çok fazla girilmesini engellemeye çalıştığını gösterir.⁶⁷⁷

İslam tarihinde Emevi döneminde kader inancı çok yoğun şekilde istismara uğramış ve iktidarın meşruiyet aracı olarak kullanılmıştır. Bu inancın yerleşmesi ve yaygınlaştırılması adına dönemin iktidarı her türlü yola başvurmuş ve karşı çıkanları en ağır cezalara çarptırmaktan kaçınmamıştır.⁶⁷⁸ Daha önce isimlerini andığımız ve hayatlarından ve fikirlerinden bahsettiğimiz Ca'd b. Dirhem, Gaylân ed-Dimeşkî, Ma'bed el-cühenî Vâsıl b. Ata gibi alimler kader konusundaki eleştirilerinden dolayı dönemin iktidarları tarafından vahşice katledilmişlerdir. Dolayısıyla dönem iktidarı cebri ve dayatmacı bir kader anlayışını benimsemekle kalmayıp toplumun da bunu benimsemesi için günün bütün imkanlarını kullanmıştır. Bu inancın benimsenip pekişmesi için de gerek ayetlerin yorumu gerekse hadislerin uydurulması bu dönemde başlamıştır. Her konuda ayet ve hadisler kullanılabilirdiği gibi kader ve cebr ile ilgili de birçok hadis dönem iktidarlarının görüşleri doğrultusunda uydurulabilmiştir. Emeviler bu konuda hadis uydurulması faaliyetinin önüne geçmeyip adeta buna ışık tutmuşlardır.⁶⁷⁹

Kaderiyye'nin siyasî bir harekete dönüşmesi onların inançlarının ana öğretisinin yani insanların günahlarından dolayı sorumlu oluşuna yaptıkları vurgunun açık siyasi imalarının söz konusu olması sebebiyledir. Bu imalar Emeviler tarafından farkedilmiş ve siyasi liderlerin de günahlarının sorumluluğunu üstlenmeleri yönündeki talep Emevilerin yakın çevresinin sefahatinden rahatsızlık duyan diğer kimselerin şiarı haline gelmiştir. Kaderî tavrı samimi Müslümanlar için günahkar idarecilere karşı muhalefete imkan vererek ve hatta bunu zorunlu kılmıştır.⁶⁸⁰ Savundukları sorumluluk düşünlerinden dolayı dönemin iktidarları tarafından tehdit olarak algılandığı için hayatlarına son verilen ilk Kaderiyye savunucuları sadece bununla yetinilmeyerek aynı zamanda Hristiyan öğretilerinden etkilenerek bu görüşleri ileri sürdükleri dahi söylenmiştir.⁶⁸¹

Kendisini kabilecilik zorbalığının dini bir çevirisi olarak kaza ve kadere dayandıran Emevi cebir ideolojisinin başı olan Muaviye geçmişin şimdiden, şimdinin de gelecekte daha iyi olduğunu öne sürerek, cebir ve teslimiyet ideolojisinin temellerini atmıştır. Medine halkına yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir: “*Bizi, bizdekiyle kabul edin. Çünkü bizim ötemizdeki (bizden sonra gelecek olan), sizin için daha kötüdür. Bizim şu*

⁶⁷⁷ Ebû Zehra, İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi, 123.

⁶⁷⁸ Bağcı, “Kader İnancının Siyâsetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü”, 128-129.

⁶⁷⁹ Cihan, Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-politik Olaylarla İlgisi, 162.

⁶⁸⁰ Steven C. Judd, “The Early Qadariyya”, çev. Ulvi Murat Kılavuz, Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 89.

⁶⁸¹ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, 140; Steven C. Judd, “The Early Qadariyya”, 92.

zamanımızın iyiliği, geçmiş zamanın kötülüğüdür. Şu zamanımızın kötülüğü, henüz gelmemiş zamanın iyiliğidir."⁶⁸²

Araplarda İslam'dan önce de bulunan fatalizm(yazgıcılık) anlayışı İslam'dan sonra da varlığını sürdürmüştür. İslam'da fatalizm net bir dil ile reddedilmiştir.⁶⁸³ Görülüyor ki İslamdan önce putperest anlayışı hakim kılmak ve idareyi güçlendirmek adına kullanılan kader anlayışı İslam'la beraber Kur'an'ın insan sorumluluğuna ve iradesine dikkat çeken ayetleriyle doldurulmuş, ve vahiy doğrultusunda yeni bir mahiyet kazanmış, ancak Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte birtakım siyasi iktidarların elinde tekrar eski haline döndürülmeye çalışılmıştır.

5.6. İSLAM'DA İMAN ESASLARI

İtikadi mezheplerin farklı tanımları olmakla birlikte; İslam dininde iman "*Hz. Muhammed'in Allah tarafından getirdiği kesin olarak bilinen şeylere inanmak.*"⁶⁸⁴ şeklinde tanımlanmıştır. İmanın özü ve esası Allah'a ve O'ndan gelene yani peygambere iman etmektir. Bu İslam'ın ana esasını teşkil eden "kelime-i şهادet" ile ifade edilmiştir.⁶⁸⁵ Bu tabirin birinci kısmı Muhammed ve Saffât suresinde ikinci kısmı ise Fetih⁶⁸⁶ suresinde geçmektedir.

Mekkî olarak ilk inen ayetlere bakıldığında öncelikle Allah'ın bir olduğu(tevhid) vurgusu vardır. Bir ve tek olan Allah'a iman ve tevhid inancı Kur'an'ın birçok ayetinde geçmektedir. Kur'an Allah'a ve peygambere inanmayı birbirine bağlatılı şekilde zikretmiş, bunlardan birine iman edip bir diğerini inkar edenleri kafir olarak nitelemiş bu ikisine iman edeni ise överek onları sıddıklar olarak nitelemiştir. Mü'min tanımlamasının Allah'a ve elçisine inananların adı olduğu bildirerek Allah'a ve elçisine inanın diye emretmiştir.⁶⁸⁷ Allah'a ve elçisine inanmak imanın başlangıç seviyesi olacaktır. Bundan dolayı kelime-i tevhid İslam dininin üzrene kurulu olduğu temel cümle olmuştur.⁶⁸⁸

Kur'an-ı Kerim'de ise iman esasları bir bütün olarak ise üç yerde geçmektedir.⁶⁸⁹ Zaten

⁶⁸² Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 384.

⁶⁸³ Watt, İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader, 226.

⁶⁸⁴ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, el-Makasid, 708.

⁶⁸⁵ Atay, Kur'an'da İman Esasları, 26.

⁶⁸⁶ Muhammed, 47/19; es-Saffât, 37/35; el-Fetih 48/29.

⁶⁸⁷ en-Nisa, 4/152: "Allah'a ve peygamberlerine iman edip birini diğerinden ayırmayanlara mükafatları verilecektir." Ayrıca bkz. el-Hadid, 57/7; en-Nur, 24/47,62; el-Hucurat, 49/15; el-Fetih, 48/9,13.

⁶⁸⁸ Atay, Kur'an'da İman Esasları, 27.

⁶⁸⁹ el-Bakara, 2/177,285; en-Nisa, 4/136.

İslam'a katılmanın temel, zorunlu, yeterli ve ana şartı olarak Kur'an'da yer alan beş inanç esasına inanmak kabul edilir.⁶⁹⁰ Buna göre Kur'an-ı Kerim'de iman esasları Allah'a, peygamberlerine, meleklerine, kitaplarına ve ahiret gününe iman etmek olarak beş esas olarak ele alınır. Kur'an-ı Kerim inanılması gereken inanç esaslarını ortaya koyarken onları şu şekilde aktarmıştır:

1) İman esasları açık bir şekilde ortaya konmuş ve onlara iman emredilmiştir.

2) Bu esasları tümünden veya herhangi birini reddedenler yerilmiştir.

3) Bu esaslara gerektiği gibi inananlar ise övülmüştür.⁶⁹¹

“İman nedir?” sorusu ilk defa İslam dini ile karşılaşan Müslüman toplumun en önemli teorik sorunlarından biriydi. Gönüllü olarak ya da İslam dinine girmek zorunda kalan farklı kültür ve dini geçmişleri olan birçok insan bu camiaya katıldılar. İslam dinine giren bu insanların akıllarındaki ilk soru neye iman etmeleri gerektiği ve hangi şartları yerine getirirlerse Müslüman ismine layık olacaklarıydı.⁶⁹² İmanın ne olduğu daha Hz. Muhammed döneminde gündeme gelmiş ve çeşitli çabalarla bulunmuştu. Durum Cibril hadisi olarak anılan meşhur hadiste de kadere iman eklentisiyle geçmektedir.⁶⁹³ Burada Hz. Peygamber'in Müslümanlara verdiği somut cevap onların günlük yaşamına yakın basit ve anlaşılır şekildeydi. Yani Kelam alimlerinin elinde şekillenen skolastik biçiminden biraz farklı, sade ve anlaşılırdı.

İmanın şartlarından kabul edilen kader ise Kur'an'da bu iman esasları arasında yer almamakta ancak Kur'an'da yüzden fazla yerde isim ve fiil kalıplarında Allah'a nisbet edilmiştir.⁶⁹⁴ Kur'an'da kader “ölçü, miktar ve güç”⁶⁹⁵ anlamlarında çoğu kez kullanılmıştır. Takdir kavramının yer aldığı âyetlerde belirtildiğine göre Allah her şeyi amacına uygun bir şekilde yaratmış, tabiatını belirleyip hedefine doğru yöneltmiştir.⁶⁹⁶ Kur'an'da bütün nesne ve olayların belli bir düzen içinde gerçekleşmesi ilâhî sıfatlarla irtibatlandırılmıştır. Bunlar ilim, irade ve kudret gibi zâfî; yaratma, yaşatma, öldürme, hidayete erdirme, saptırma gibi fiilî sıfatlardır. Kaderle yakından ilgili olanların başında

⁶⁹⁰ Câbirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı, 72.

⁶⁹¹ Atay, Kur'an'da İman Esasları, 26.

⁶⁹² Izutsu, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, 95.

⁶⁹³ Cibril Hadisi; Buhari, “Tefsir”, 6/144.

⁶⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58.

⁶⁹⁵ el-Ahzâb, 33/38; er-Ra'd, 13/8; el-Hicr, 15/21; el-Kamer, 54/49.

⁶⁹⁶ el-A'lâ, 87/2-3; el-Fussilet, 41/10, 12; el-Furkân, 25/2; el-Müzzemmil, 73/20; el-Vâkıa, 56/60.

ilim sıfatı gelir.⁶⁹⁷ Yine kaderin ilâhî ilimle olan münasebeti konusunda göz önünde bulundurulması gereken âyetlerin bir grubu Allah'ın her şeyi önceden kayda aldığını beyan etmektedir.⁶⁹⁸

Kur'an'da Allah-kainat ve Allah-insan ilişkisi bağlamında temas edilen kader konusu doğrudan doğruya iman edilmesi emredilen esaslar arasında zikredilmemiş⁶⁹⁹ sadece Allah'ın yetkin sıfatlarına, bunun yanında insanın cebir altında bulunmayıp seçim hürriyetine sahip olduğu hususuna vurgu yapılmıştır.⁷⁰⁰ Yani Kur'an'da kader inancı Allah'ın insanlara cebir ile birşeyleri yaptırmasından ziyade insanın sorumluluk sahibi olduğu vurgusunu ön planda tutar. Kur'an'da insan, sorumlu olması itibariyle diğer varlıklardan ayrılmaktadır.⁷⁰¹

Özetle iman, Allah'ın varlığını, birliğini, Elçisini, ve O'na gönderilen mesajların doğruluğunu akli delillere dayalı olarak onaylamak demektir. Kur'an-ı Kerim'de geçen iman konuları Allah'a, elçilerine, kitaplarına, meleklere ve ahiret gününe imandan oluşur.

⁶⁹⁷ el-Bakara, 2/77; et-Tevbe 9/78; en-Nahl, 16/19, 23; el-Hucurât, 49/16, 18; et-Talâk, 65/12.

⁶⁹⁸ meselâ bk. el-Hûd, 11/6; es-Sebe', 34/3; el-Hadîd, 57/22.

⁶⁹⁹ el-Bakara, 2/177; en-Nisâ, 4/136.

⁷⁰⁰ Yavuz, "Kader", 24/59.

⁷⁰¹ el-Ahzab, 33/72.

6. SONUÇ

İnanç ilkeleri, bireysel ve toplumsal düşünce yapısını etkileyen ve bunlara yön veren, toplumsal düzeni şekillendiren ilkeler olarak insanlık tarihi boyunca inananların yaşantılarında etkili olmuştur. Bu inanç ilkeleri bireylerin düşünce yapısını oluştururken aynı zamanda toplumun inşasında da etkili olmuş, devletlerin ideolojilerini belirlemede temel esaslar olarak kullanılmıştır. İnanan insanlar, söz konusu ilkeleri dini hayatlarının her alanına nüfuz ettirmiş ve onun yapıcı etkisinden en kapsamlı ve etkili şekilde istifade etmişlerdir. Yüce Allah'ın, Hz. Muhammed aracılığıyla beyan ettiği İslam dini, İslam Tarihi ve Medeniyeti'nin temellerini oluşturarak Müslümanların yaşantılarında, tasarruflarını ve tercihlerini belirlemede birer ana kaynak ve kılavuz özelliği taşımaktadır.

Kur'an-ı Kerim, nazil olduğu zaman diliminde hitap ettiği kitlenin düşünce sistemine etkide bulunarak yeni düşünce sistemi ve inanç esaslarını oluşturmuş ve bunları toplum hayatına yerleştirmeye çalışmıştır. Buna göre, Cahiliye dönemi Arap toplumunun karakteristik bir yapıya sahip olması ve Kur'an'ın vahyoluş sürecindeki hitap ettiği kitlenini inanç yapısı, onun mesajlarının daha iyi anlaşılması bağlamında önem arz etmektedir.

İslam öncesi Mekke toplumunun inanç yapısı putperestliğe dayanmakla beraber; çeşitli din, kültür ve medeniyetlerden de etkilenmiş, kabile asabiyetinin de getirmiş olduğu birtakım yanlış inanışlarla şekillenmiştir. Bu yanlış inanç biçimlerinin beslediği; şirk, kader inancı ve melek inancı gibi ilkeler, İslam'dan önceki cahili dönem inançlarından etkilenmiştir. Onların bu inanç ve düşünce yapılarına birçok etkenin neden olduğu gibi siyasi olayların da bu yapıları şekillendirdiği görülmektedir. Cahiliye dönemi Arapları nasıl çevreden etkilenerek birtakım inanç değişimlerine uğradıysa, Hz. Peygamber dönemi sonrası da birtakım etkenler farklı inançların teşekkülünde rol oynamıştır. İslam, onların bu yanlış inançlarını bazen düzeltmiş bazen de tamamen kaldırarak kaynağı ilahi olan doğru iman esaslarını yerleştirmiştir. İslam dininin öğreticisi ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber hayatı boyunca bu iman esaslarını vahiy doğrultusunda öğretmeye ve uygulamaya çalışmıştır.

İslam inancının ana esasları vahiyle Allah tarafından belirlenmiş ve Hz. Peygamber tarafından tatbik edilmiştir. Ancak zaman ilerledikçe ve ana kaynaktan uzaklaştıkça İslam inancının şekillenmesini sağlayan bazı etkenler peyda olmuştur. İnsan unsuru, sosyal,

kültürel ve ekonomik unsurlar, düşünce özgürlüğü ve dini metinler, dini grupların düşüncelerine dayanak sağlamak için ayet ve hadislerden referanslar göstermeleri ve siyasal unsurlar İslam inancının teşekkülüne etkilerde bulunmuştur. İslam toplumunda, yeryüzünde yaşayan her toplum gibi, siyasi meseleler yaşanmıştır ve yaşanmaya da devam etmektedir. Yaşanan olayların haklılığı veya haksızlığı, doğruluğu veya yanlışlığı özellikle birtakım bağlamından koparılan dini referanslarla da desteklenerek verilen siyasi kararlar iman/inanç kisvesine büründürülerek toplum idare edilmiştir. Bu düşünce yapısından dolayı İslam toplumunda kaos, huzursuzluk ve karışıklıklar baş göstermiştir. İmanın tanımı, siyasi, hukuki ve sosyal olaylar üzerinden dini referanslarla desteklenerek yürütülmüş, siyasi olarak muhalif olan düşünce, küfür ile itham edilmiştir.

Hiz. Peygamber'in Risâlet dönemi, İslam inanç ilkelerinin şekillendiği ve dini referansların ilk oluşum dönemi olarak değerlendirilir. Yaşanan olaylar üzerine inen ayetler, hakkında ayet bulunmayan hususlarda Hiz. Peygamber'in ictehad ve istişaresi sonucunda oluşan yöntem/usuller, İslam düşüncesinin ve ilimlerinin dini referanslarına kaynaklık etmiştir. Hiz. Peygamber'in dinî öncülleri, sorunlara getirdiği çözümler, müşrikler ile ilişkilerde kullandığı yöntemler, devletlerarası görüşme ve anlaşmazlık gibi durumlarda kullandığı argümanlar Müslümanlar için referans olmuştur. Müslümanlar, Hiz. Muhammed döneminde bir konu hakkında fikir ayrılığına düştüklerinde, Hiz. Peygamber'e başvurarak çözüme ulaştıkları için o dönemde bu referansları kullanmaya ihtiyaçları olmamıştır. Bir konu hakkında yapılan istişarelerde O'nun bilgi ve tecrübeleri neticesinde karara aldıkları için, dini referansları sadece Hiz. Peygamber'in sözlerini desteklemek için kullanmışlardır.

Her toplumda yaşanabilecek olan siyasi ve sosyal olaylar, Hiz. Peygamber dönemi sonrasında da yaşanmıştır. Hiz. Peygamber zamanında vahiyle ve Hiz. Peygamber'in uygulamalarıyla çözülen olaylar; Hiz. Peygamberden sonra dini referanslar gösterilmek suretiyle çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Müslümanlar, Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan yeni dinî ve dünyevi meseleler hususunda oluşan yönetim boşluğunu ve idare sistemini Kur'an-ı Kerim ve Hiz. Muhammed'in uygulamalarından çıkarımlarda bulunarak doldurmaya çalışmışlar. Yaşanan siyasi ve sosyal olayları dinî referanslarla gerekçelendirerek, özellikle itikadi alanla ilişkilendirmişlerdir. Kimi zaman yaşanan olayları değerlendirmek için bağlamından koparılarak kullanılan ayet ve hadisler, uydurulan rivayetler; inanç meselesi haline getirilmiş ve bu da İslam toplumunda fırkalaşmalara, dini ayrışmalara sebebiyet vermiştir. Dini yapılar, itikadi görüşlerini ilk

dönem Müslümanlar arasında yaşanan sosyal ve siyasi tartışmaları değerlendirmelerine göre şekillendirmişlerdir.

İslam mezhepler tarihinde görüş farklılıklarının çıkışı ister şahırlar, ister tutum ve tavırlar olsun özellikle siyasi liderlik veya siyasi liderlerin aldıkları kararlar hakkındaki tartışmalar neticesinde şekillenmiştir. Yani dini düşünce farklılıklarının şekillenışı öncelikle siyasi olarak başlamış daha sonraları dini bir teşekkül haline bürünmüştür. Hz. Ebû Bekir döneminde; devlet başkanı seçimi, yeni düzenin kurulması, dinden dönme hadiseleri ve zekât vermek istemeyen grupların isyanları ile meşgul olmuştur. Tüm bu olaylara müdahale edilirken dini referanslardan destek alınarak fiiller delillendirilmiş ve sahabe ikna edilmiştir. Bu dönemde yaşanan Beni Saide olayı ile başlayan yönetimin Kureyş'ten olması meselesi, Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi, Hz. Ömer'in de yine Kureyş'ten oluşan bir kurul kurması o dönem şartlarına uygun olmakla birlikte; İslam öncesi kabilecilik anlayışının izlerinin geri döndüğünü de göstermektedir. Halifeler, yönetim ve uygulamalarını, Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'den gördükleri, anladıkları biçimde yürütmüşler ve buna siyerdan örneklerle desteklemişlerdir. İslam tarihinde Hz. Osman'ın hilafetinin son altı yılı ile başlayan fitne dönemi, hilafete yeni bir boyut kazandırmış, Hz. Osman ve yönetim ekibi ile isyan eden gruplar da dini referansları kullanmaya başlamışlardır. Hz. Osman döneminde muhalefet, iddialarına dayanak bulmak, inanan insanları çevrelerinde toplayarak yönetimde hak talep etmek için ayetler ve hadislerle destekledikleri fikirlerini halifeye karşı kullandıkları bir dönem olmuştur. Hz. Osman bu düşünce sürecinden sonra şehit edilmiştir. Bu düşünce biçimi daha sonra Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel, Sıffin ve Nahrevan Savaşlarına ve Haricilik fırkasının çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu olaylar Hariciliğin iman algısına siyasi bir konu olan hilafet meselesindeki görüşlerini diğer gruplar gibi ayet ve hadislerle beraber sunarak bu konuyu Hz. Peygamber'den nakledilen bir inanç meselesi haline getirilmesi olarak yansıtmış ve kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir etmişlerdir.

Muaviye'nin hilafeti ele geçişi ve sonrasındaki uygulamaları da birtakım dini referanslar gösterilmek suretiyle oluşmuştur. O dönemde yaşanan olaylar, İslam'da bulunmayan dayatmacı kader anlayışının çıkmasına ve aslında Cahiliye döneminde bulunan İslam'ın kaldırmış olduğu birtakım inanç ve uygulamaların tekrar geri geldiğini göstermektedir. Hariciler, siyasi görüşlerine meşruluk kazandırmak adına amellerin imanın parçası olduğu görüşünü benimsedi. Barış dini olan İslam; bu dönemde dini referansların bağlamından kopuk bir şekilde kullanılmasıyla; Müslümanlar arası savaşların çıkmasına,

İslam dininde olmayan saltanat sisteminin gelmesine, kader inancının suistimal edilerek insana irade hakkı tanımayan cembrî anlayışın doğmasına, baskı, şiddet ve Şia mezhebinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fitne döneminde ortaya çıkan aşırı gruplar, ilerde itikadî bölünmelere sebep olan söylemlerini dini referanslarla desteklemişlerdir. Başta siyaset ekseninde kullanılan dini referanslar, zamanla çıkarları üzerine ilerleyen kişiler tarafından fikirlerine dayanak olarak kullanılmak ve bireysel yorumlar yapılmak suretiyle de İslam'da gruplaşmalara sebep olmuştur. İslam'da inanç ilkeleri açık ve net bir şekilde belirlenmesine, bu konular itikadi alanla ilgili olmamasına rağmen, fırkaların itikadi esaslarını etkilemişlerdir.

Siyasi çekişmeler neticesinde her grup kendi meşruluğunu savunmuştur. Özellikle Harici ve Şiiler siyasetteki muhalefeti, Allah'a iman veya küfür bağlamındaki muhalefet ve karşıtlık arasında bağlantı kurmuşlardır. Böylece özellikle Hz. Osman döneminden itibaren yaşanan siyasi alandaki muhalefeti din alanına taşıyarak inanç esası haline çevirmişlerdir. Bu olaylar Haricilerin kendilerinden olmayan gruplara şiddet ve tekfir içeren tutumla yaklaşmalarına sebebiyet vermiştir. Öyle ki Haricilere göre ayetlerin manasına değil lafzına bağlılık, ibadetlere düşkünlük ve otoriteye birtakım lafzi referanslarla sert bir tutum sergilemek suretiyle sadece büyük günah işleyenler değil; Hz. Osman ve Hz. Ali'den nefret etme hislerini taşımayanlar dahi vela-bera prensipleri gereğince birer müşrik sayılır. Onların bir inanç prensibi olarak belirledikleri bu mesele o kadar büyük boyutlara ulaşmıştır ki ellerinden sadece gayr-i müslim olduğunu kanıtlayanlar kurtulabilmişlerdir. Şia ise siyasi "imamet" doktrinini "nübüvvet" inancı ile karşılaştırarak, imamlar hakkındaki inancı ve onlara bağlılığı imanın bir parçası olarak kabul etmiştir. Bilgiyi inanç prensiplerinden gören Şiiler bilgi teorilerini dahi imamet düşüncelerini temellendirebilmek adına bir araç olarak kullanıp buna göre bir taksimatta bulunurlar. Yine onlar aslında siyasi olan bu düşüncelerini Hz. Ali'ye dayanan kan bağı (cahiliyeye dönüş) ve dini referanslarla desteklemiş, Gadirhum'da ilan edilen Hz. Ali'nin velayetini İmam esasları arasında ele almışlardır.

İslam tarihinde erken dönem siyasi hadiseler Şia başta olmak üzere, bu dönemin Hariciye, Mu'tezile, Mürcie, Kaderiyye gibi diğer dini oluşumlarını da derinden meşgul etmiştir. Bütün dini gruplar yaşadıkları dönemin siyasi olaylarını kendi bakış açılarına göre kendi fikirlerini destekler mahiyette nakledip değerlendirmiştir. Bu sebeple İslam'ın erken dönemlerinde yaşanan siyasi olaylar Beni Saide toplantısındaki hilafet tartışmasından itibaren Muaviye dönemi siyasi olayları da dahil günümüze kadar ulaşmış bütün dini

oluşumların itikat alanına etkide bulunmuştur. Ehl-i Sünnet ve Vehhabiliğin imamet anlayışları da benzeşmekte olup İmanın Kureyş'e mensup olma şartını da dini referanslarla desteklenmiş böylece Beni Saide toplantısında gündeme gelen siyasi konuşmalar inanç boyutuna dahil olmuştur. Bu şekilde onların siyasi otoriteye bağlılık düşüncelerine dini referanslarla destekleyerek inanç boyutuna dahil etmek suretiyle aslında siyasi olan bu meseleyi dinin inanç boyutuna dahil etmişlerdir. Günümüzdeki dini grupların ayrışmasının menşeyini tespit etmek için mutlaka onların ortaya çıkış ortamları ve diğer bütün şartlar da beraberinde değerlendirilmelidir. Bu şartların kültürel, siyasi, ekonomik, psikolojik ve sosyolojik yönlerini de tespit etmek gerekmektedir. Şüphesiz günümüzde oluşumunu yeni tamamlamış dini gruplar da bir açıdan eski mezheplere dayanan bir uzantısı durumundadır.

Netice itibariyle İslam tarihinde ortaya çıkan bazı sosyal ve siyasi çatışmalar ilk olarak kişilere yönelik olarak ortaya çıkmış ve daha sonra dini grupların birbirlerini dışlayarak tekfir etmeleri birtakım kelami ve fıkhi düzenlemelerle dogmatik bir şekle bürünmüştür. Ortaya çıkan bu dışlayıcı tutum, özü itibariyle siyasi düşünce farklılığını çatışma nedeni saymıştır. Siyasi düşünceden kaynaklı çatışmalar, tekfir edilerek dışlanılan dini gruplara mensup bireylerin mal ve mülklerini ganimet; yaşadıkları bölgeyi ise savaş ortamı olarak belirlemiştir. Böylece dışlanılmaya maruz kalan dini gruplara mensup bireyler, sınırlı çerçevede bırakılarak temel insan haklarından dahi mahrum bırakılabilmişlerdir. Böylece İslam'ın köklü bir şekilde yerleştirmeye çalıştığı beş temel esas olarak formüle ettiği temel hak ve özgürlükler aslına uygun şekilde sürdürülememiştir. Tekfir söylemi bu dönemlerde kültürel, ideolojik, politik iken zamanla dogmatik hale bürünerek İslam'ın kapsayıcı, birleştirici ilkeleriyle çelişir hale gelmiştir.

İslam'da iman, bir tasdik, kabullenme ve ikrardır. İmanın eylemlere yansımaları beklense de onun geçerli olması eylemlere bağlı değildir. Bu doğrultuda yapılan iman tanımı insanları birtakım fiillerinden dolayı yargılamaz ve değerlendirmez. İmanın yaratıcı ile kul arasındaki özel ilişkiden ibaret olduğu düşünülecek olursa onu siyasi ve sosyal olayların haklılığı veya haksızlığının kaynağı olarak görmek, toplumda kaosa ve huzursuzluğa yol açmıştır. Tarihsel süreçte de Müslümanların siyasi olayları ayet ve hadisler kullanılarak itikadi bir mesele haline getirmeleri İslam dünyasında ayrışmaların, dışlanmaların firkalaşmaların baş etkeni haline getirmiştir. Yönetime baş kaldıran ve fikirlerine dayanak arayan kişilerin bu referanslara atıflar yaparak fikirlerine dayanak sağlamaları, siyasi ve politik olayların inançsal alana sirayet etmesine sebep olarak,

kendileri gibi düşünmeyenlerin dışlanarak tekfir edilmesine dahi yol açabilmiştir. Bu bağlamda İslam tarihinde yaşanan siyasi olaylar iman-amel ilişkisi ve kader konusunda dini grupların farklı anlayışlar geliştirmesine neden olmuştur. İmamet/Hilafet konusunu Şia'nın iman esası olarak ele almasına, Haricilerin bunun halka bırakılması gerektiğine ve Ehl-i Sünnet ise içerisinde ayrılmakla beraber netice itibariyle konuya daha mutedil yaklaşarak bu konuda halifeler konusunda bir fazilet sıralamasına gitmiştir. Hilafetin Saltanata dönüşerek dini referansların da yöneticiler lehine kullanılarak kader inancının da istismar edildiği Muaviye döneminde ise, Gaylan ed-Dımeşkî, Ca'd b. Dirhem, Vasıl b. Ata, Mabed el-Cüheni gibi alimler iktidarın bu yanlış yönelimlerini eleştirdikleri için ve insandaki sorumluluk ve iradenin önemini vurguladıkları için kötü karşılanmışlardır.

Çalışmamıza benzer konularda yapılan bazı araştırmalar da bulunmakla birlikte biz bu çalışmada Cahiliye devri Araplarının inanç konusunu ve siyasi kültürel yapısını da dahil ettik. Siyasetin o dönem Araplarının hayatında ne kadar etkili olduğu, Hz. Peygamber dönemi inanç yapısı ve Muaviye dönemi de dahil İslam inanç yapısının geçirdiği teşekkül sürecini ele aldık ve bu süreç sonrası Tarihi kaynaklardan faydalanarak İslam'da fırkaların oluşmasına sebep olan tarihi olayların inanç konusuna nasıl dönüştüğünü; inanç konusunda mezheplerin hangi anlayışları benimsediklerini gözlemledik. Bunların dış etkenlerden mi yoksa İslam'ın kendi özünden mi kaynaklandığını açıklamaya çalışmak anlamında İslam'da iman esaslarını zikrederek İslam'da inanç ilkelerinin ve anlayışlarının teşekkül sürecini ele aldık.

KAYNAKÇA

- Abdurrazık, Ali. İslam'da İktidar'ın Temelleri. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1. Basım, 1995.
- Açıklamalı Yeni Meal, çev. Arif Aytekin İstanbul: Miraç Yayınları, 2020.
- Akbulut, Ahmet. Müslüman Geleneğinde Siyasî Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya”, İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu. Ankara: Anadolu İlahiyat Akademisi Yayınları, 2016.
- Akbulut, Ahmet. Sahabe Dönemi İktidar Kavgası. Ankara: Otto Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Akdemir, Furat. “Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı”. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/61 (2018), 1096-1106.
- Akdemir, Furat. “Hz. Osman Dönemi Olaylarının Müslüman İman Algısına Yansıması”. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/60 (2018).
- Akdemir, Furat. Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber'in Örnekliliği Meselesi, Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2018.
- Akdemir, Furat. Dinin Kaynağı Sorunu, Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Akdemir, Furat. Vahyin Allah Tasavvuru, Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Akyüz, Vecdi. Kur'an'da Siyasi Kavramlar. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Akyüz, Niyazi; Çapçioğlu, İhsan (ed.). Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Albayrak, Halis. Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine. İstanbul: Şule Yayınları, 1996.
- Algül, Hüseyin. “Fedek”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ali, Cevâd. el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm. 6 Cilt. Bağdat: Camiatü Bağdad, 2. Basım, /14131993.
- Alper, Hülya. İmanın Psikolojik Yapısı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Arkoun, Muhammed. Kur'an Okumaları. çev. Ahmet Zeki Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Atay, Hüseyin. Kur'an'da İman Esasları. Ankara: Atay Yayınevi, 1998.
- Atçeten, İsmail Hakkı. “Raşid Halifeler Döneminde İç Karışıklar”, İslam tarihi ve Medeniyeti, ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

- Ateş, Süleyman. “Hz. Muhammed’in Getirdiği Ekonomik Düzen”. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi IV (1980), 81-95.
- Ateş, Süleyman. Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri. 12 Cilt. İstanbul, 1997.
- Ay, Mahmut. Mutezile ve Siyaset. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Aykaç, Mustafa. “Atıf ve Şart Delilleri ve Ehl-i Sünnet Kelâm Ekollerinin İman Görüşlerinin Teşekkül Sürecindeki İzdüşümü”. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1/35 (Haziran 2019), 123-146.
- Bağcı, Hacı Musa. “Kader İnancının Siyâsetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü”. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (2000), 105-131.
- Bakıllâni, Ebi Bekr Muhammed b. Tayyib b.. Kitabü’t-Temhîd Temhîdu’l-Evâil ve Telhîsü’d-Delâil. Beyrut: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekafiyye, ts.
- Bardakoğlu, Ali. “Ehliyet”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/533-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Başgil, Ali Fuad. Din ve Laiklik. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 8. Basım, 2007.
- Beyazîzâde, Ahmet Efendi. İmam-ı Azam Ebu Hanîfe’nin İtikadî Görüşleri. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Bulut, Halil İbrahim. İslâm Mezhepleri Tarihi. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Bulut, Halil İbrahim. Siyasî-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.
- Büyükkara, Mehmet Ali. “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Meselesi”. Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler. ed. Mazlum Uyar. İstanbul, 2003.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. el-Beyân ve’t-Tebyîn. Beyrut, 1993.
- Ceylan, Merve. İslam Tarihinde Sosyal ve Siyasi Hadiselerde Dini Referanslara Yapılan Atıflar. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Cihan, Sadık. “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0/6 (Haziran 1986), 53-62.
- Cihan, Sadık. Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-politik Olaylarla İlgisi. Samsun: Etüt Yayınları, 2. Basım., 1997.
- Çağatay, Neşet. İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1957.
- Çam, Süleyman. “Kütüb-i Tis’a’da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi”. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 7/9 (Mart 2019), 300-320.

- Çelikkol, Yaşar. İslâm Öncesi Mekke. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Çetin, Maksut. İslam'da Din-Siyaset İlişkisi (Matûridilik Ekseninde). Ankara: Gecece Akademi Yayınları, 2018.
- Demircan, Adnan. Ali - Muaviye Kavgası. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Demircan, Adnan. Haricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Demircan, Adnan. Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- Demircan, Adnan. İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Demircan, Adnan. Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna. İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.
- Dindi, Emrah. Kur'an'da İslam Öncesi Kültür. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Duman, Ali. "İslâm Amme Hukuku Tarihinde Bir Dönem Noktası: Sakîfeu Benî Saîde". EKEV Akademi Dergisi 21 (Güz 2014), 141-152.
- Durgutî Abdylkader. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Siyasi Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Duri, A. Aziz. İlk Dönem İslâm Tarihi -bir önsöz-, çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1984.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. Mevzû Hadisler. çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Ebû Zehra, Muhammed. İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- ed- Dineverî, İbn Kuteybe. Halifeler ve Siyaset. çev. Kadir Erbil. İstanbul: Maruf Yayınları, 2017.
- el- Câbirî, Muhammed Âbid. Arap-İslâm Siyasal Aklı. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- el- Kuleynî, Muhammed b. Ya'kub. el-Usûl min el-Kâfi, Lübnan/Beyrut. Menşurâtu'l-Beyrut, 2007.
- el-Bağdadî, Abdu'l-Kahir. Kitâbu Usûli'd-Dîn, İstanbul: Matbatü't-Devle, 1928.
- el-Bağdadî, Abdulkâhir. el-Fark Beyne'l-Fırak. Kahire: Mektebe'tü t-Tevfikiyeye, ts.
- el-Bağdadî, Abdülkahir. Mezhepler Arasındaki Farklar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

- el-Behiyy Muhammed. El-Cânib el-Îlâhî min et-Tekfir el-İslâmî. Kahire, 1967.
- el-Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi. Ahkamu'l-Kur'an. 5 Cilt. Beyrut, ts.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, el-İrşâd, çev. Adnan Bülent Baloğlu ve diğerleri Ankara: Diyanet Vakfi yayınları 2010.
- el-Eş'âri, Ebu'l-Hasen. el-İbâne an Usuli'd-Diyâne. Beyrut: Dar İbn Zeydun, ts.
- el-Eş'âri, Ebu'l-Hasen. Kitabu'l-Lum'a fi'r Reddi ala Ehli'z-Ziyağ ve'l-Bidea. Londra: Matbaatü Masiner, 1955.
- el-Eş'âri, Ebu'l-Hasen. Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l- Müslimîn İlk Dönem İslam Mezhepleri. çev. Mehmet Dalkılıç Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- el-Eş'âri, Ebu'l-Hasen. Makâlâtü'l- İslamiyyîn. ve İhtilâfu'l- Müslimîn. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- el-Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. el-İktisad fi'l-İ'tikad. Ankara: Nur Matbaası, 1962.
- el-Kuleyni, Sıgatu'l-İslam Muhammed b. Yakup. Usul-u Kâfi. çev. Abdullah Turan S. Seccat Karakuş. İstanbul: Al-i Taha Yayıncılık, ts.
- el-Kummi, Abbas, el-Kunâ ve'l-Elkâb, (Tahran: Mektebetu Sadr, 1359), 1/155.
- el-Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân. et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi'ş-Şarkıyye, 2009.
- er-Razi, Fahrudin. Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb. çev. Suat Yıldırım, Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Cafer Sadık Doğru. 23 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınevi, 1. Basım, ts.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk. Beyrut: Kitabu'l-İlmiyye Yayınevi, 1987.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. Tarihu't-Taberî. çev. Cemalettin Saylık. 3 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- et-Tancî, Muhammed b. Tavît. "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu". Mezhep Araştırmaları Dergisi IV/1/Bahar 2011 (ts.), 439-483.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. el-Makasîd. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Evkuran, Mehmet. Sünnî Paradigmayı Anlamak. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2012.
- ez-Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi. el-

Keşşaf an Hakaikı Cavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Fatiş, Emrullah “Şia'nın İmametle Şekillenen İnanç Esasları”. Bilimname XXIII/2 (2012).

Fazlur Rahman. İslam ve Çağdaşlık. çev. Alparslan Açıkgenç, Mehmet Hayri Kırbaşoğlu. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXII (ts.).

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, İlahiyat Fakültesi Dergisi 20 (1975), 219-248.

Fığlalı, Ethem Ruhi. Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri. İstanbul: Şa-To Yayınları, 2001.

Fığlalı, Ethem Ruhi. Günümüz İslam Mezhepleri. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.

Fığlalı, Ethem Ruhi. İtikadî İslâm Mezheplerine Giriş,. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007.

Geçit, Mehmet Salih. İslam Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.

Geçit, Mehmet Salih. Sahabe Döneminde Siyaset. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Günal, Mustafa. Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, ts.

Hamidullah, Muhammed. İslâm Peygamberi. çev. Mehmet Yazgan. 2 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.

Hasan, İbrahim Hasan. İslâm Tarihi. çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş. 14 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.

Hatiboğlu, Mehmet Said. “İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği”. Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi XXIII (ts.).

Hitti, Philip K.. Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

Hizmetli, Sabri. “İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimâî Hadiselerin Tesiri”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 (1983).

Hizmetli, Sabri. İslam Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1991.

- Hökelekli, Hayati. “İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri”. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları XX/3 (1984), 24-34.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. es-Sünen Beyrut: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Izutsu, Toshihiko. İslam Düşüncesinde İman Kavramı. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2018.
- İbn Haldûn. Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî. Mukaddime, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm. el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl. çev. Halil İbrahim Bulut. 5 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. el-Ihkâm fi Usuli'l-Ahkâm. 8 Cilt. Mısır, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Hımyerî. es-Sîretü'n-Nebeviyye. thk. Muşafâ es-Sakkâ v.dğr. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Muşafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdumelik. es-Sîretü'n-Nebeviyye. 4 Cilt. Beyrut: Daru't-Tarihu'l-Arabi, 1990.
- İbn İshak, Muhammed. Siyer. çev. Sezai Özel. İstanbul: Akabe Yayınları, 1988.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din b. Ömer b. Kesir İbn Davud el-Dımeşki El-Kureysi. El-Bidaye ve'n-Nihaye. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Haşimî el-Basrî. Kitabü't-Tabakati'l-Kebîr. çev. Mahmut Polat. thk. Adnan Demircan. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. et-Tabakâtu'l-Kubrâ. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1388/1968.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn. es-Siyasetü'ş-Şer'iyye. Daru Alimi'l-Fevaid, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn. Kitâbu'l-İmân. Şam, 1961.
- İbni Manzur. Lisanu'l-Arab. 18 Cilt. İran: Edebu'l-havze, 1405.
- İbnu'l-Kelbi-Mihail Nuayma. Putlar Kitabı. çev. Erdinç Doğru-Kemal Çelik. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şeybânî. el-Kâmil fi't-Tarih. Beyrut: Dâru Sâdir, 1979.
- İbnü'l Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el- Cezerî. el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.

- İslamoğlu, Mustafa. Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi Şerhi. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- İşcan, Mehmet Zeki. Selefilik İslami Köktenciliğın Tarihi Temelleri. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Judd, Steven C.. "The Early Qadariyya". çev. Ulvi Murat Kılavuz. Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı. ed. Sabine Schmidtke. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Karlığa, Bekir. "İslam Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Sosyo-Politik Kültürel ve Ekonomik Nedenler". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3 (2013).
- Kaya, Remzi. "Vahiy Öncesi Hicaz'da Müşrik Arapların İnanç Esasları", Kur'ân Öncesi Mekke Toplumunu İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, 2011.
- Keskin, Halife. "İmamiyye'de Bilginin Tarifi ve Kısımları". Bilimname 2/2 (2003), 133-134.
- Kılıç, Ünal. "Yezîd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi İstanbul:TDV Yayınları, 2013, 43/513-514.
- Kirmani. el-Mesabih fi İsbati'l-İmâme, Thk.Mustafa Galip, Beyrut 1969.
- Köktaş, M. Emin. Din ve Siyaset- Siyasal Davranış ve Dindarlık. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Köse, Hızır Murat. "Siyaset". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/294-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kummî/Nevbahtî. Şii Fırkalar. çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, S. Kutlu, R. Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. "Vehhabilik", ed. Hasan Onat Sönmez Kutlu, İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Kutlu, Sönmez. "Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması". e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi 1/1 (2008), 7-26.
- Kutlu, Sönmez. "İslam'ın Mezhepler öncesi Tarihsel ve Toplumsal Gerçekliği Sorunu". Journal of Islamic Research 2/29 (2018), 141-168.
- Kutlu, Sönmez. İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma. Ankara: Kitabiyat yayınları, 2002.
- Kutluay, Yaşar. İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Kutluer, İlhan. "İbn Tufeyl". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/418-425. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Lewis, Bernard. Haşîşiler. çev. Ali Aktan. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.

- Lewis, Bernard. Ortadoğu. çev. Selen y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 3. Basım, 2003.
- Macit, Nadim. Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu. Erzurum: İhtar Yayınları, 1995.
- Manzuruddîn, Ahmed. “Kur’an’da Anahtar Siyasî Kavramlar”. çev. Mustafa Özel. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XV (2002), 255-284.
- Maturidî, Ebu Mansûr Muhammed. Kitâbu’t-Tevhîd. çev. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. Şahîhu Muslim. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1374/1955.
- Nadim, Macit. Kur'an ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum. Konya: Damla Yayınları, 1992.
- Neşşar, Ali Sâmî. Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1977.
- Onat Hasan. “Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi”. İslam Bilimleri ve Yöntem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Onat, Hasan. "Şiilik", İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı, Hasan Onat-Sönmez Kutlu Ankara:Grafiker Yayınları,2019.
- Onat, Hasan. Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. “Ca'd b. Dirhem”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Şaban. “Siyâsî Muhalif Modeli Olarak Hz. Muhammed”. Siyer Araştırmaları Dergisi 1 (Haziran 2017).
- Sarıçam, İbrahim. “Hicâbe”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. “Kur'an'a Göre Müşrikler ve Putperestler”. İslami Araştırmalar Dergisi, 1/ (Temmuz, 1986), 26-32.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi. İstanbul:Fakülte Kitabevi, 1983.
- Savran, Ahmet. “İmruülkays b. Hucr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

- 22/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım B.. Kitabü'l-İman-İlk iman Tartışmaları. çev. Sönmez Kutlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Seyyid, Rıdvan. İslam'da Cemaatler Kavramı. çev. Mehmet Can. İstanbul: Endülüs Yayınları. 1991.
- Sıddıkî, Muhammed Zübeyr. Hadis Edebiyatı Tarihi. çev. Yusuf Ziya Kavakcı. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman ibn Ebi Bekr. Tarihu'l- Hulefâ. Beyrut, 1394.
- Sülün, Murat. Kur'an-ı Kerim açısından İman-Amel İlişkisi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
- Şahin, Hanifi. "İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü" 36 (2011), 47-70.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. İslâm Tarihi. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu'l-Kerîm. el-Milel ve'n-Nihâl. 3 Cilt. b.y.: Muessesetu'l-Halebî, ts.
- Şehristânî. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu'l-Kerîm. El-Milel ve'n-Nihâl. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Şeyh Saduk, Risâletü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiye (Şii İmâmiyenin İnanç Esasları), çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara 1978
- Tekin, Mustafa. "Dinî Düşünce Çeşitliliğinin Dinî-Toplumsal Tezahürleri Olarak Mezhepler". Journal of Islamic Research 29 (2018), 231-240.
- Tritton, A.S.. İslâm Kelâmı. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1983.
- Tunç, Cihat. "Gaylân ed-Dımaşkî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Türcan, Talip. "Şûra". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/230-235. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vergin, Nur. Din, Toplum ve Siyasal Sistem, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000.
- Vloten, Gerlof Van. Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akîdeleri. çev. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Watt, William Montgomery. İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

- Watt, William Montgomery. İslam Nedir. çev. Elif Rıza. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2.Basım, 1993.
- Watt, William Montgomery. İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader. çev. Arif Aytekin. İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.
- Wellhausen, Julius. Arap Devleti ve Sukutu. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1963.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb. Tarihu'l-Ya'kûbî. I-II Cilt. Beyrut, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yılmaz, Mustafa Selim. "Din-Siyaset İlişkisi Bağlamında M. A. El-Cabiri'nin Müslüman Geleneğe Yönelttiği Eleştiriler". Dini Araştırmalar Dergisi 11/32 (Aralık 2008), 215-227.
- Yurdagür, Metin. "Fetret". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/475-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yücesoy, Hayrettin. "Kadisiye Savaşı". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 24.
- Zekvân, Salim b.. es-Sîre. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu, 2016.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı :Rumeysa VAROL

Yabancı Dili :Arapça-İngilizce

ÖĞRENİM DURUMU

Derece	Alan	Okul/Üniversite	Mezuniyet Yılı
Lisans	İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği	Atatürk Üniversitesi	2014
Lisans	İlahiyat Fakültesi	Atatürk Üniversitesi	2014
Lise	Anadolu İmam-Hatip	İzmir Anadolu İmam-Hatip Lisesi	2009